

ULUSLARARASI EMİR TİMUR VE İZMİR SEMPOZYUMU BİLDİRİLER KİTABI

EDİTÖRLER/EDITORS

AZAMAT ZIYO
OSMAN KARATAY
SHERZODHON MAHMUDOV
VOHİD XOLOV

ARALIK 2021 İZMİR

O'ZBEKISTON
FANLAR AKADEMIYASI
TARIX INSTITUTU

ULUSLARARASI EMİR TİMUR VE İZMİR SEMPOZYUMU

29 – 30 KASIM 2021
İZMİR, TÜRKİYE

BİLDİRİLER KİTABI PROCEEDINGS BOOK

EDİTÖRLER/EDITORS

PROF. DR. AZAMAT ZİYO
PROF. DR. OSMAN KARATAY
DOÇ. DR. SHERZODHON MAHMUDOV
VOHİD XOLOV

DİZGİ/TYPESETTING

PROF. DR. OSMAN KARATAY

TASARIM/GRAPHIC DESIGN

ARŞ. GÖR. ALİ BALCI

ISBN

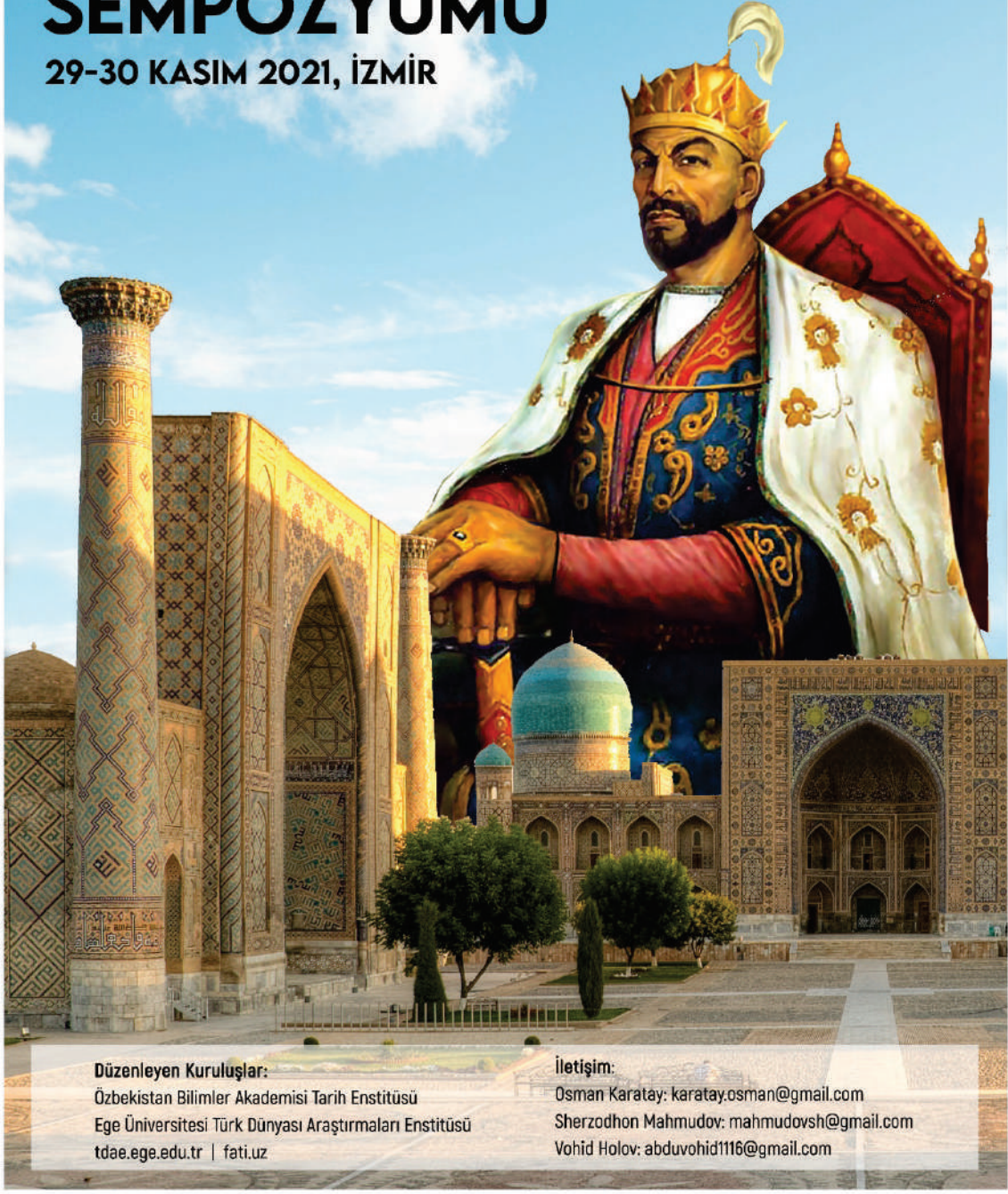
978-605-81731-4-9

ARALIK 2021 İZMİR

ULUSLARARASI EMİR TİMUR VE İZMİR SEMPOZYUMU

29-30 KASIM 2021, İZMİR

Düzenleyen Kuruluşlar:

Özbekistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

tdae.ege.edu.tr | fati.uz

İletişim:

Osman Karatay: karatay.osman@gmail.com

Sherzodhon Mahmudov: mahmudovsh@gmail.com

Vohid Holov: abduvohid1116@gmail.com

ONUR KURULU

Prof. Dr. Necdet BUDAK
Ege Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Azamat ZIYO
Özbekistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Müdürü

Prof. Dr. Nadim MACİT
Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Cüneyt KANAT
Ege Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Yaqub MAHMUDOV
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Azerbaycan

Prof. Dr. Beatrice F. MANZ
Tufts Üniversitesi, USA

Prof. Dr. Shohista ULJAYEVA
Taşkent Sulama ve Zirai Mekanizasyon Mühendisleri Enstitüsü, Özbekistan

Prof. Dr. Bahriiddin USMONOV
Fergana Devlet Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. John E. WOODS
Chicago Üniversitesi, USA

Prof. Dr. Azamat ZIYO
Özbekistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Özbekistan

Doç. Dr. Ali İhsan ÇAĞLAR
TIKA, Türkiye

Doç. Dr. Hurshid FAYZİYEV
Özbekistan Bilimler Akademisi Timurlu Tarihi Devlet Müzesi, Özbekistan

Doç. Dr. Irade MAMEDOVA
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Azerbaycan

Doç. Dr. Ozoda RAHMATULLAYEVA
Taşkent Devlet Pedagoji Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Bo'ston TURSUNOV
Ho'jand Devlet Üniversitesi, Tacikistan

Dr. İlker Evrim BİNBAŞ
Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Almanya

Dr. Ertuğrul ÖKTEN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Türkiye

DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Osman KARATAY
Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı

Doç. Dr. Sherzodhon MAHMUDOV
Özbekistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü

Vohid XOLOV
Özbekistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü

Arş. Gör. Ali BALCI
Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Türk Tarihi Anabilim Dalı

ULUSLARARASI EMİR TİMUR VE İZMİR SEMPOZYUMU

29-30 KASIM 2021, İZMİR
SEMPOZYUM PROGRAMI

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
KONFERANS SALONU

EMİR TIMUR VE İZMİR SEMPOZYUMU

29-30 KASIM 2021

BİRİNCİ GÜN – 29 KASIM 2021

10:00 – 10:30

AÇILIŞ VE PROTOKOL KONUŞMALARI

Prof. Dr. Necdet BUDAK

Ege Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Nadim MACİT

EÜ TDAE Müdürü

PROF. DR. OSMAN KARATAY

EÜ TDAE Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı

10:30 – 11:00

AÇILIŞ OTURUMU

Prof. Dr. Azamat ZİYO

Timur'un Şahsiyeti

11:30 – 12:30
I. OTURUM: EMİR TİMUR'UN KİŞİLİĞİ

OTURUM BAŞKANI
PROF. DR. ZEKİ KAYMAZ

11.30	Prof. Dr. Nigora Allaeva
11.45	Xorazm Solnomalarida Amir Temur Shaxsi Tavsifi
11.45	Garip Görgülü
12.00	Timur'un Türklük Bilinci ya da Türklüğe Katkıları
12.00	Mehmet Doğan
12.15	Dönüşümsel Liderlik Kavramı Bağlamında Emir Timur'un Faaliyetleri
12.15	<i>TARTIŞMA</i>
12.30	

14:00 – 15:15
II. OTURUM: EMİR TİMUR HAKKINDA

OTURUM BAŞKANI
PROF. DR. AZAMAT ZİYO

14.00	Doç. Dr. Savaş Eğilmez / Dr. Metin Bilal
14.15	Emir Timur'un Hindistan Seferi
14.15	Prof. Dr. Qudratilla Omonov
14.30	Amir Temur Nomidan Eski O'zbek Tilida Berilgan Ayrim Suyurg'ol Hujjatlarining Ligitimligi Masalasi
14.30	Doç. Dr. Xurshid Fayziev
14.45	Temuriylar Shajarasiga Doir Ba'zi Ma'lumotlar
14.45	Jamshid Adilov
15.00	Amir Temur Xastaligiga Doir Arxiv Manbasi
15.00	<i>TARTIŞMA</i>
15.15	

15:30 – 17:00

III. OTURUM: KAYNAKLARDA EMİR TİMUR

OTURUM BAŞKANI
DOÇ. DR. AHMET TOKSOY

15.30	Dr. Jamoliddin Abdukarimov
15.45	Mukhammad Khakimhonning “Muntakhab At-Tavorikh” Asarida Temuriylar Davrining Ayrim Hususiyatlariga Doir Malumotlar
15.45	Vohid Xolov
16.00	19-20 Asr Boshlari G’arb Manbalarida Temuriylar Davri Tarixi: Talqi Va Tahlil
16.00	Ahmet Türkmen
16.15	İran Kaynaklarinda Emir Timur Ve Timurilerin İran’daki Eserleri
16.15	<i>TARTIŞMA</i>
17.00	

17:15 – 19:00

IV. OTURUM: KAYNAKLARDA EMİR TİMUR

OTURUM BAŞKANI
PROF. DR. CÜNEYT KANAT

17.15	Doç. Dr. Ahmet Toksoy
17.30	Emir-i Turan Timur ve Anadolu
17.30	Okan Küsgün
17.45	Yüzyılda Gergin Diplomasi: Emir Timur'un Kadı Burhaneddin Ahmed ile Olan İlişkileri
17.45	Nizomiddin Gulboev
18.00	Amir Temur va Rum: harbiy yurish tafsilotlari
18.15	<i>TARTIŞMA</i>
19.00	

İKİNCİ GÜN: 30 KASIM 2021

09:30 – 10:30

V. OTURUM: EMİR TİMUR VE İZMİR

OTURUM BAŞKANI PROF. DR. NADİM MACİT	
09.30	Doç. Dr. Ma'rifat Xandamova
09.45	Izmir Qa'lasini Amir Temur Tomonidan Fath Etilishini Manbalarda Yoritilishi
09.45	Mert Can Erdoğan / Burhan Erhan Çavdaroglu
10.00	Osmanlı ve Timurlu Tarih Yazarlarının Gözünden Emir Burhan Erhan Çavdaroglu Timur'un İzmir Seferi
10.00	Dr. Öğr. Üyesi Ensar Macit
10.15	Torunu Mirza Muhammed Sultan'ın İzmir'in Fethine Katkıları ve Vefatı Hadisesi
10.15	<i>TARTIŞMA</i>
10.30	

10.45 – 11:45

VI. OTURUM: ÇALIŞMALARDA EMİR TİMUR

OTURUM BAŞKANI PROF. DR. ABDULLAH TEMİZKAN	
10.45	Prof. Dr. Nodira Mustafaeva
11.00	Amir Temur Qabrining Siri: Tahlil va Talqin
11.00	Doç. Dr. Cavid Qasimov
11.15	Armin Vamberi'nin Akademik Çalışmalarında Emir Timur
11.15	Doç. Dr. Shavkat Atakhanaov
11.30	Amir Temur Va Temuriylar Davri Qirgiziston Tarihida
11.30	Hikmet Emol
11.45	Timurlularda Enflasyon: Şahruh'un Ölümünden Sonra Herat Örneği
11.45	<i>TARTIŞMA</i>
12.00	

13:30 – 14:30

VII. OTURUM: TİMURLULARDA MEDENİ ESERLER

OTURUM BAŞKANI

DOÇ. DR. SHERZODHON MAHMUDOV

13.30	Doç. Dr. Husniddin Mamadaliev
13.45	Turon Shaharsozligi Rivojiga Amir Temurning Hissasi (Samarqand Shahri Misolida)
13.45	Dr. Mashhuraxon Darmonova
14.00	Temuriylar Davri: Xattotlik San'ati va Namoyondalari
14.00	Faromarzi Fayzullo
14.15	Amir Temur Jome Masjidi Hofiz-i Abru Talqinida
14.15	<i>TARTIŞMA</i>
14.30	

14:45 – 15:45

VIII. OTURUM: TİMURLULARDA BİLİM

OTURUM BAŞKANI

DOÇ. DR. XURSHİD FAYZİEV

14.45	Prof. Dr. Amir Timur Rafiei
15.00	The Flourishing Of Science, Culture And Art (Second Renaissance) In The Timurid Era
15.00	Dr. Xurshid Jumanazarov
15.15	Amir Temur Davrida Tabobat İlmi Ravnaqi
15.15	Ra'no Xodjaeva
15.30	Amir Temur va temuriylar sulolasi Olimlari Tadqiqotlarida
15.30	<i>TARTIŞMA</i>
15.45	

16.00 – 17.00

IX. OTURUM: TİMURLULARDA MEDENİ ESERLER

OTURUM BAŞKANI

DOÇ. DR. HUSNİDDİN MAMADALİEV

16.00	Doç. Dr. Könül Hacıyeva
16.15	15. Yüzyıl Azerbaycan Şairi Bedr Şirvani'nin Emir Timur'a ve Oğlu Şahruh'a Yazdığı Medhiyeler Hakkında
16.15	Dr. Gumru Şehriyar
16.30	Edige Destanında Emir Timur Simgesi Veya Tarihi Gerçeklik
16.30	Saodat Nazarova
17.15	Abdurauf Fitrat Asarlarıda Amir Temur Obrazi
17.15	<i>TARTIŞMA</i>
17.00	

17:15 – 18:15

X. OTURUM: EDEBİYATTA EMİR TİMUR

OTURUM BAŞKANI

PROF. DR. OSMAN KARATAY

17.15	Prof. Dr. Lütviyye Asgerzade
17.30	Əmir Teymur Sənətdə Və Ədəbiyyatda
17.30	Dr. Nergiz Alizade
17.45	Hüseyn Cavid Ve Onun Topal Teymur Eserinin Analizi
17.45	Leman Şen / Aleyna erdem / Ece Akbudak
18.00	Tarihî Roman Kavramı ve Türk Romanında Emir Timur Aleyna Erdem İmgesi
18.00	<i>TARTIŞMA</i>
18.15	

AÇILIŞ KONUŞMALARI I-V

MEHMET DOĞAN DÖNÜŞÜMSEL LİDERLİK KAVRAMI BAĞLAMINDA EMİR TİMUR'UN FAALİYETLERİ	1
GARİP GÖRGÜLÜ TİMUR'UN TÜRLÜK BİLİNCİ YA DA TÜRLÜĞE KATKILARI	17
QUDRATULLA OMONOV AMIR TEMUR NOMIDAN ESKI O'ZBEK TILIDA BERILGAN AYRIM SUYURG'OL HUIJATLARNING LEGITIMLIGI MASALASI	27
SAVAŞ EĞİLMEZ - METİN BİLAL EMİR TİMUR'UN HİNDİSTAN SEFERİ	31
XURSHİD FAYZIEV TEMURİYLAR SHAJARASIGA DOIR BA'ZI MA'LUMOTLAR	47
JAMOLİDDİN ABDUKARİMOV "MUNTAXAB AT - TAVORIX" ASARI MUALLIFI MUHAMMAD HAKIMXONNING TEMURİYLAR DAVRI AYRIM XUSUSIYATLARIGA OID MA'LUMOTLARI	55
VOHİD XOLOV XIX - XX ASR BOSHLARIDA G'ARBDA TEMURİYLAR DAVRİ TARİXİNİNG YORİTİLİSHİDAN: TALQİN VA TAHLİL	61
AHMET TÜRKMEN İRAN KAYNAKLARINDA EMİR TİMUR VE TİMURİLERİN İRAN'DAKİ ESERLERİ	69
AHMET TOKSOY EMİR-İ TURAN TİMUR VE ANADOLU	77
OKAN KÜSGÜN XIV. YÜZYILDA GERGİN DİPLOMASİ: EMİR TİMUR'UN KADI BURHANEDDİN AHMED İLE İLİŞKİLERİ	89
ENSAR MACİT MİRZA MUHAMMED SULTAN'IN YEDİ YILLIK SEFERDEKİ ASKERİ FAALİYETLERİ VE VEFATI HADİSESİ	101

HİKMET EMOL	111
TİMURLULARDA BİR ENFLASYON ÖRNEĞİ: MÎRZÂ ŞÂHRUH'UN ÖLÜMÜNDEN SONRA HERAT'TA YAŞANANLAR	
HUSNİDDİN MAMADALIEV	119
TURON SHAHARSOZLIGI RIVOJIGA AMIR TEMURNING HISSASI (SAMARQAND SHAHRI MISOLIDA)	
MASHHURAXON DARMONOVA	125
TEMURIYLAR DAVRI: XATTOTLIK SAN'ATI VA NAMOYONDALARI	
FAROMARZİ FAYZULLO	133
AMIR TEMUR JOME' MASJIDI HOFIZ-I ABRU TALQINIDA ("ZUBDAT AT-TAVORIX" ASARI ASOSIDA)	
RA'NO XODJAYEVA	145
AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVLATI ARAB OLIMLARI TADQIQOTLARIDA	
GUMRU ŞEHRİYAR	153
EDİGEY DESTANINDA EMİR TİMUR SİMGESİ VEYA TARİHİ GERÇEKLİK	
SAODAT NAZAROVA	169
ABDURAU FİTRAT ASARLARIDA AMIR TEMUR OBRAZI	
LÜTVİYYE ASGERZADE	175
EMİR TİMUR SANATTA VE EDEBİYATTA	

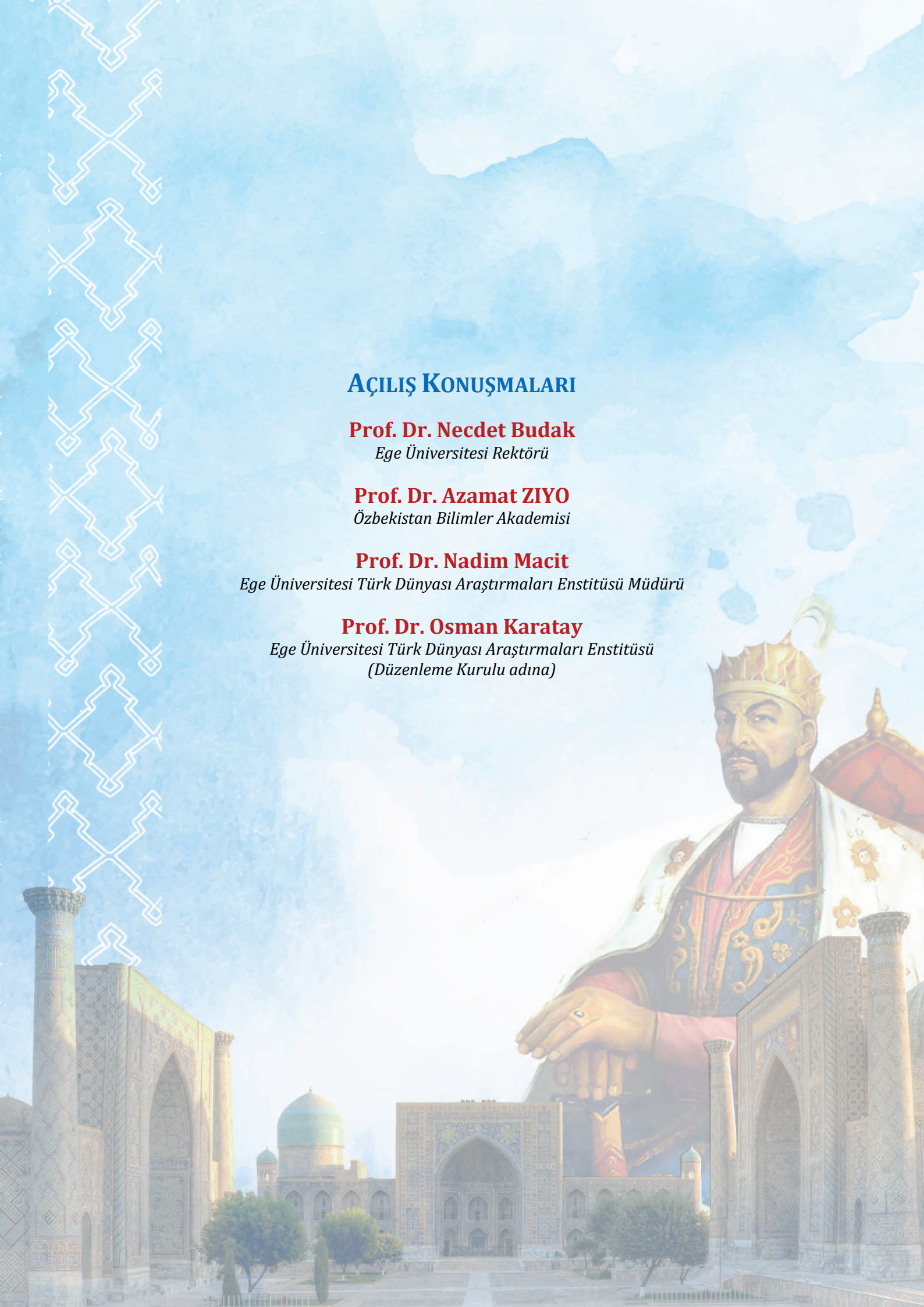
AÇILIŞ KONUŞMALARI

Prof. Dr. Necdet Budak
Ege Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Azamat ZIYO
Özbekistan Bilimler Akademisi

Prof. Dr. Nadim Macit
Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü

Prof. Dr. Osman Karatay
*Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
(Düzenleme Kurulu adına)*

AÇILIŞ KONUŞMASI

Özbekistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü ile Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi ana bilim dalının ortaklaşa düzenlediği Emir Timur ve İzmir Sempozyumu'nda sizleri aramızda görmek, İzmir'imizde ağırlamak bizler için büyük sevinç vesilesidir. Bu vesileyle, Türk tarihinin en büyük isimlerinden Emir Timur'u yad etme ve İzmir olarak kendisini unutmadığımızı bildirme fırsatı yakalamış olduk. İzmir'in fatihi Emir Timur'dur. Onun bu kenti ele geçirip Aydınoğulları beyliğine teslim ettiği 1402 yılı Aralık ayından beri İzmir bir Türk yurdu olarak kalmıştır ve bundan sonra da kalacaktır. İzmir vefalıdır ve bu sempozyum ile Timur'a çok büyük olan borcunun küçük bir kısmını ödemiş olmanın huzuru içindedir.

Türkiye'nin en büyük ve önde gelen üniversitelerinden biri olan Ege Üniversitesi'nin bir başka özelliği, ülkemizin dışa açılan yüzlerinden biri olmasıdır. Bütün dünyaya açık bir bilim kurumu olan Ege Üniversitesi, yine alanında Türkiye'nin en önemli birimi olan Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü ile uluslararasılaşma çabalarımızı en yüksek seviyelere taşımaktadır. Çok sayıda proje, sempozyum ve ikili temaslarla enstitümüz, ülkemiz ile Türk dünyası arasındaki en önemli köprülerden biri olma görevini başarıyla sürdürmektedir. Bizler de üniversite yönetimi olarak tüm bu faaliyetlerinde enstitümüzün yanında olduk ve bundan sonra da olacağız.

İzmir Türkiye'nin en güzel şehridir. İzmir bir kültür ve medeniyet üssüdür ve akademik varlığıyla da bilimsel alanda en önlere olmayı sürdürmektedir. Siz değerli misafirlerimizi İzmir'de, Ege Üniversitesi'nde ağırlamanın bahtiyarlığı içindeyiz. Bu sempozyumun bundan sonraki benzer ve daha büyük etkinlikler için bir başlangıç olmasını diliyoruz. Katılımınız için bir kez daha teşekkür ediyor, saygılar sunuyorum.

Prof. Dr. Necdet BUDAK
Ege Üniversitesi Rektörü

AÇILIŞ KONUŞMASI

Temurbek shaxsiyati kishilik o'tmishidagi eng yorqin hodisalardan biri ekani shubhasizdir. O'tgan olti yarim asrda u haqida ko'pdan-ko'p asarlar yaratildi, turlicha baholar berildi, biroq uning turmushi va ishlariga bo'lgan qiziqish haligacha so'ngani yo'q, so'nmaydi ham. Negaki Temurbek o'z eli va yurti doirasidan-da ulkanroq kenglikda – jahonda, o'z zamonasidan-da ko'proq vaqtda – tarixda o'chmas iz qoldirgan buyuk shaxsdir.

Temurbek 1336 yil 8 aprelda Turkistonning eng qadim shaharlaridan biri Kesh shahri (hozirgi Shahrissabz) yaqinida tug'ildi. Otasi Tarag'aybek, onasi Tegina xotun o'z davrining taniqli kazo-kazolaridan bo'lib, Kesh viloyatidagi yetakchi xonadon sanalganlar.

Ziyrak, qiziquvchan, kuchli xotirali, jismonan baquvvat Temurbek har tomonlama bilim olgan, zamona zayliga ko'ra harbiy mahorat sirlarini pishiq o'zlashtirgan. U tengqurlari orasida har jihatdan ajralib turgan. Zamondosh tarixchilari Temurbekning tarix, she'riyat, tibbiyot, matematika, astronomiya, me'morchilik borasidagi salohiyati, kitob mutolaa qilishni hech kanda etmagani, shaxmat o'yinida katta iqtidorga ega bo'lgani haqida alohida urg'u berib o'tganlari ham bejiz emas.

Temurbek siyosiy faoliyati boshlanishida ko'pchilik diqqatidan chetda qolib kelgan bir omil bor. 1360 yil bahorida Mo'g'uliston xoni Tug'luq-Temur bostirib kelganida, u Kesh viloyatini tashlab ketayotgan amakisiga shunday degan: “Agar ikkovimiz ham vatanni tark etsak, merosiy yurtimiz shubhasiz begonalar qo'liga o'tib ketadi. Lozim topsangiz men podshoh (Tug'luq Temur) xizmatiga borsam”. Tarixiy manbalarda tamg'alanib qolgan mazkur so'zlar Temurbekning yurt tuyg'usi va siyosiy idrokidan dalolat beradi, deb o'ylaymiz.

24 yoshda o'z siyosiy faoliyatini boshlagan Temurbek 1370 yili Turkistonda hokimiyatni o'z qo'liga olib, o'zbek davlati mustaqilligini tiklaydi. Shu tariqa, mo'g'ullarning 150 yillik hukmronligiga chek qo'yilib, kishilik tarixida temuriylar davri boshlanadi. Keyingi 35 yil ichida Temurbek Turkistonni birlashtirish ishini uddalaganidan tashqari, O'rta dengizdan Xitoy devori, Moskvadan Dehligacha ulkan kenglikni o'z ichiga olgan

saltanat tuzishga erishgan. Shu tariqa, o'zbek davlati o'zining an'anaviy saltanatchilik maqomini tiklagan.

Temurbek asos solgan saltanat siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy va madaniy jihatlardan kishilik tarixida o'ziga xos o'rin egallagan. Mazkur yo'nalishlarda qo'yilgan poydevor o'laroq tug'ilgan yukasalish jarayoni Temuriylar uyg'onish davri sifatida tan olingan. Turkiy dunyoning bir yarim asrlik tanaffusdan so'ng o'z mavqeyini tiklashida Temurbekning xizmatlarini ham inkor etib bo'lmaydi.

Umuman olganda, o'zbek hukmdorining katta-kichik xizmatlari ko'p. Ulardan biri 1402 yilning dekabrda shaxsan Temurbek tomonidan Izmir qo'rg'onining ishg'ol etilishi bilan bog'liqdir. Usmonli hukmdorlarga bo'ysunmagan mazkur tarixiy makon qarshiligi o'zbek hukmdori sharofati bilan sindirilgan va, shu tariqa, uning uzil-kesil Turkiya ixtiyoriga o'tishi uchun tarixiy sharoit tug'ilgan.

Mazkur tarixiy voqea bugun turkiyalik qondoshlarimiz, hamkasblarimiz tomonidan esga olinib, Temurbek xizmatlari e'tirof etilayotgani biz uchun quvonarli holdir.

Prof. Dr. Azamat ZIYO
Özbekistan Bilimler Akademisi
Tarih Enstitüsü Başkanı

AÇILIŞ KONUŞMASI

Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasındaki köprülerin yeniden kurulmasında öncelikli bir misyonu ve görevi bulunan Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü bu bilinçle yoluna devam etmekte, sayısız faaliyetine hergün yeni birini eklemektedir. Alanında ülkemizin en büyük kurumu olan ve kanunla kurulan enstitümüz çeşitli yayınları, konferans ve sempozyumları, en önemlisi de yetiştirdiği insan gücü ile bu alanda önemli katkılar yapmaktadır.

Bugün de enstitümüz Türk Tarihi anabilim dalının Özbekistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü ile ortaklaşa yaptığı “Emir Timur ve İzmir” uluslararası sempozyumu ile huzurlarınızda olmanın mutluluğu içindeyiz. Emir Timur sadece Özbekistan’ın tarihi bir değeri değil, bütün dünya Türklüğünün ortak büyüğüdür. Her zaman beklenen bazı çatlak seslere rağmen, Türk insanı Emir Timur’u gönlündeki en yüce yere oturtmasını her zaman bilmiş, bunu da en açık şekilde çocuklarına verdiği ‘Timur’ isimleriyle göstermiştir. Dünyadaki çeşitli Türk toplulukları içinde Timur isminin en yaygın olduğu yerin Türkiye olduğunu belirtmemiz bunu ispata kâfidir. Timur ayırıcı değil, birleştirici bir şahsiyettir. Türk dünyasında ortak tarih suurunun oluşması sürecinde Timur’u anlama ve öğrenmenin önemi yadsınamaz.

Timur sadece hiç yenilgi görmemiş bir asker ve hükümdar değil, aynı zamanda büyük bir medeniyet adamıdır. Bu noktada bir medeniyet timsali olan kentimiz İzmir için onun isminin anlamı daha başkadır. Timur İzmir’i Türklük adına fetheden kimsedir. Timur İzmir’i fethederek Avrupalı haçlı kalıntılarını denize dökmüştür. Tarihin ilginç bir cilvesi olarak, bu güzel kenti işgale yeltenen düşmanı aynı şekilde denize döken Mustafa Kemal Atatürk de bir Timur hayranıdır. Atatürk İzmir’i, İzmirililer de Atatürk’ü çok severler. Ve İzmirililer Timur’u da çok severler. Biz burada bu sevginin ve vefanın mütevazı bir ifadesi olarak bu sempozyumu düzenlemiş bulunuyoruz. Sempozyumda emeği geçen bütün arkadaşlarımıza, dostlarımıza teşekkür ediyor, uzak diyarlardan buraya gelip bu faaliyete katılan misafirlerimize hoş geldiniz diyor ve bu etkinliği ilerdeki daha büyük ortak çalışmalar için başlangıç teşkil etmesini diliyoruz.

Prof. Dr. Nadim MACİT

EÜ Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü

AÇILIŞ KONUŞMASI

Emir Timur dünyanın en büyük askeri dehalarından ve yöneticilerinden biri olarak bilinir. Bunun doğru ama çok eksik olduğunu düşünüyoruz. Biz onu çok büyük bir medeniyet hamlesinin banisi olarak da tanımak zorundayız. Moğol istilalarından sonra çökmüş olan Orta Asya'nın yeniden ayağa kalkmasını sağlayan ve bütün görkemiyle kalıntıları günümüze ulaşan maddi kültür eserlerinin ve yine görkemli bir manevi mirasın ortaya konmasına vesile olan çok büyük bir tarihi kişiliktir. Dünyada, bildiğim kadarıyla Hocasının ayakları dibine gömülmeyi vasiyet etmiş ve bu vasiyeti gerçekleştirilmiş tek devlet adamıdır. Onun bilim ve kültüre saygısı ve her vesileyle himayesi, hayatında yenilgi görmeyen bir hükümdarlık mesleğinin gölgesinde kalmasa gerektir. Timur'un büyüklüğünü düşünürken, Atatürk'ün büyüklüğünü de bir kez daha anlıyoruz. Ulu önderimizin Timur hayranlığı aynı zamanda onun tarihe ne derece hâkim olduğunu ve nasıl bir gözle değerlendirdiğini de göstermektedir.

Bu sempozyumun esas düzenleyicisi, fikir babası değerli dostumuz, büyüğümüz Zafer Ersöz Bey'dir. Onun, Sayın Adnan Boğa Bey ile dile getirip bizden akademik destek istedikleri bir konu sonuçta bu sempozyumun yapılmasını sağladı. İzmir fatihi Timur adına kentimizde neden bir cadde veya meydan ismin bulunmadığını söyleyip konuyu bize ilettiklerinde, biz de akademik bir kampanya düzenleme dileğimizle Sayın Rektörümüze ilettik. Rektörümüz ise bunu bir sempozyumda dile getirmenin en uygunu olacağını söyleyerek bizi işbu etkinliği düzenlemeye teşvik etti.

Ortak bir etkinlik düzenleme talebimizi Özbekistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü başkanı Sayın Prof. Dr. Azamat Ziyo Hocamıza ilettiğimizde gördüğümüz memnuniyet ise şevkimizi artırdı ve hemen çalışmalara başladık. Enstitü müdürümüz Sayın Prof. Dr. Nadim Macit Bey her aşamada yanımızda bulundu ve yoğun bir mesai ile bu sempozyumun düzenleme sürecine katıldı. Sosyal etkinlik kısmının bilimsel ayağından çok daha fazla olacağı bir bilimsel toplantı amaçlamıştık ama tasarladığımız çok şeyi zaman ve imkân kısıtlılığı sebebiyle gerçekleştiremedik. Yine de, beklediğimizin üzerinde ilgi görmesi ve bilimsel içeriğinin çok iyi oluşu yapamadığımız işler karşısında büyük teselli kaynağı oldu.

İzmir'i ele geçirip Türklüğe hediye eden Emir Timur'a İzmir'in vefasının bir ifadesi olmasını umduğumuz bu sempozyumun her

DÖNÜŞÜMSSEL LİDERLİK KAVRAMI BAĞLAMINDA EMİR TİMUR'UN FAALİYETLERİ

Mehmet DOĞAN*

İnsanların topluluklar halinde yaşamaya başlamaları ile birlikte yöneten-yönetilen ayrımı kendisini göstermiş ve insan grupları içinde ön plana çıkan, grubu yönlendiren ve sözünü dinleten kişiler lider olarak algılanmıştır. Liderliğin ortaya çıkışı toplulukların ortaya çıkışı kadar eskiye dayanmaktadır. Bugüne değin liderlik hususunda birçok çalışma yapılmasına rağmen liderlik tarihinin hiçbir devrinde önemini ve anlamını yitirmemiştir. İnsan amaçlarının gerçekleştirilmesi, başarılı ve etkili bir netice alabilmek için insanların işbirliği ve işbölümü gerçekleştirmiş oldukları bilinmektedir. Oluşturulan işbirliği ve işbölümünü sağlıklı bir süreklilik haline getirecek, bu insanları belli amaçlara kadar her toplumda ihtiyaç duyulmaktadır. Toplumsal refah ve huzur dönemlerinde liderliğin önemi toplum tarafından pek dikkate alınmamakta; buna karşın kriz, radikal değişim ve bunalım dönemlerinde insanlar kararlı, istikrarlı, ne istediğini ne amaçladığını bilen, kendileri adına alınan kararları dikkatle uygulayabilecek liderlere ihtiyaç duymaktadırlar. Bu yönden bakıldığında liderler, topluluk üyelerinin üzerinde etki oluşturabilmiş kişilerdir.

Liderler, devletlerin ve toplumların gelişiminde bir kurtarıcı, yol gösterici rol oynarken, kimi zaman ise gelişmiş olan bir devleti inhitata sürükleyen, toplumları yıkıma uğratan bir sonucun baş aktörü olabilmişlerdir. Bu ifadelerden ilki Sultan Alp Arslan, Alaaddin Keykubad, Emir Timur, Sezar, Augustus, Fatih Sultan Mehmet, Mustafa Kemal Atatürk gibi liderleri ön plana çıkartırken, ikincisi Romanos Diyojen, Mussolini, Hitler, Stalin, Pinochet gibi liderleri çağrıştırmaktadır. Yakın yüzyıldan bugüne değin genel olarak özellikler yaklaşımı, durumsallık yaklaşımı, davranışsal yaklaşım ve modern yaklaşım olmak üzere 4 tür liderlik yaklaşımı ortaya koyulmuştur. Bu liderlik yaklaşımlarına alt başlıklarda yer verilmiştir. Bunlar arasında modern yaklaşımın alt boyutu olan ve aynı zamanda bu çalışmanın ana temasını oluşturan dönüşümcü liderlik kurucu devlet adamlarının en yoğun olarak yer verildiği yaklaşımdır.

* Yönetim Bilimi Uzmanı, Selçuk Üniversitesi, mehmetdogan2023@gmail.com

Türk tarihinin çeşitli dönemlerinde büyük kırılmalar, büyük olaylar meydana geldiği bilinmektedir. Bu kırılmalarda, olaylarda ordular ve orduları yönlendiren komutanlar büyük bir etki sahibidir. Söz konusu evrelerden birisini de 14'ncü yüzyıl sonları ile 15'nci yüzyıl başları oluşturmaktadır. Bu dönemde Türk coğrafyasına bakıldığında Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Balkanlarda fütihat hareketlerine giriştiği, Memluklerin Mısır coğrafyasında Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da yayılmaya çalıştığı, Çingiz Han'ın varislerinden Altın Orda'nın Kafkasya ve Karadeniz kuzeyinde gücünü korumaya çalıştığı görülmektedir. Bunların yanında bir devlet daha vardır ki, başındaki liderin zekası ve askeri dehası ile kısa sürede Türkistan coğrafyasında adından söz ettiren bir büyüklüğe kavuşmuştur: Timurlular. Timurlular, 14'ncü yüzyılın ikinci yarısında Emir Timur liderliğinde büyük bir gelişme göstermiş ve 15'nci yüzyıla gelindiğinde bilinen dünyanın en kudretli devletlerinin başına adını yazdırmıştır. Bu gücün en itici unsuru tabii olarak Emir Timur'un ta kendisidir. Emir Timur, içinden çıktığı toplumu revize etme, üstün hedeflere yönlendirme ve etki alanını arttırma konusunda toplumunu ve ordusunu oldukça başarılı bir şekilde denge-kontrol mekanizması ile idare edebilmiş, onlara büyük amaçlar aşıl原因arak büyük bir devlet inşa edebilmiş bir devlet adamıdır. Genel olarak bakıldığında Emir Timur'un dönüşümsel bir liderlik perspektifine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmada dönüşümsel liderlik kavramı ve Emir Timur'da görülen dönüşümsel liderlik özellikleri detaylı olarak ele alınmıştır.

Liderlik ve 20'nci Yüzyılda Liderlik Yaklaşımları

Liderlik, insanların topluluk olarak bir yaşam alanı oluşturdukları ve faaliyet göstermeye başladıkları tüm zaman ve yerlerde bulunmaktadır. Bu bağlamda beşeri ve toplumsal bir mahiyet taşımaktadır. İnsan ilişkilerinin bulunduğu her alanda liderlik söz konusudur. Liderlerin her davranışı, sözü takipçileri nezdinde etki oluşturmaktadır. Bu yönüyle liderler takipçilerine yön ve hedef belirleyen kişilerdir¹. Son yüzyılda liderlik alanında oldukça yoğun bir şekilde bilimsel araştırmalar yapılmıştır. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları, toplumsal değişimleri hızlandırıcı bir etkiye sahip olmuş; hükümetlerin ve toplumların yaşamış oldukları değişimler beraberinde ihtiyaç duyulan alanı da güncellemiştir. Bu dönemde gerek teorisyenlerin gerekse uygulayıcıların liderlik üzerine yoğun çaba sarfettikleri görülmektedir. Sonucunda da yaklaşık 5 bin çalışma, 300'den fazla tanım ortaya çıkmıştır. Bu çalışmalar aynı zamanda liderlikle ilgili yaklaşımların da geliştirilmesine ön ayak olmuştur.²

¹ Nurullah, Genç ve Muhsin, Halis, *Kalite Liderliği*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006, s.25.

² Şefika, Ş., Erçetin, *Lider Sarmalında Vizyon*, Nobel Yayınevi, 2.Baskı, Ankara, 2000, s.3-4.

Liderlik üzerine yapılan tanımlara bakıldığında tamamen kapsayıcı bir liderlik tanımının ortaya koyulmadığı görülmektedir. Bir tanıma göre liderlik, bir kişinin takipçilerinin amaçlarını gerçekleştirmek üzere belli şartlar altında faaliyetleri etkilemeleri ve yönlendirmeleri süreci olarak tanımlanmaktadır.³ Liderliğin lider davranışı ile ilgili bir süreci ihtiva ettiği görülmektedir. Lider, bu hususta bir sürecin takipçisi ve yöneticisi olarak kendisini göstermektedir. Takipçilerin emir ve talimatlarını dinlemiş oldukları kişi burada lideri işaret etmektedir.⁴ Liderler, belli amaçlar doğrultusunda takipçilerinin davranışlarını etkilemeyi amaçlamaktadırlar. Etkili bir lider, takipçilerini ikna, güç ve yasal prosedürler kanalı ile etkileyebilmekte ve ilgili amaca yönelik hareket etmelerini sağlayabilmektedir.⁵ Liderlik, aynı zamanda güce dayalı bir idareyi gerektirmekte olduğu için kişilerarası etkileşimin sağlıklı yürütülmesi için liderlerin sahip oldukları gücü kullanma yönü liderliğin etki alanı üzerinde belirleyici olmaktadır.⁶

Liderlik alanında dünya genelinde en hızlı değişimin 20'nci yüzyılda gerçekleşmiş olduğu görülmektedir. Özellikle uluslararası konjonktürde meydana gelen gelişmeler, sermaye ağının gelişmiş olması, liderlik kavramını sadece devlet idaresi ile sınırlı bırakmamış, böylece liderlik toplumsal hayatın birçok alanında başgöstermeye başlamıştır. Liderliğin artan oranlı etkisi bu alanda çeşitli yaklaşımları ortaya çıkarmıştır. Liderlik alanyazınının dört farklı dönemi işaret ettiği görülmektedir. Bu yaklaşımların etkisi 20'nci yüzyılın başından itibaren günümüze değin şu şekilde yer almıştır:

- Özellikler Yaklaşımı
- Davranışsal Yaklaşım
- Durumsallık Yaklaşımı
- Modern Yaklaşım

Bu liderlik yaklaşımlarına kısaca değinmek gerekirse, özellikler yaklaşımına göre liderleri toplum içinde ortaya çıkaran temel olgu, liderin kişisel özellikleridir. Liderin konuşması, fiziki özellikleri, malvarlığı gibi geleneksel öncü tipinin gereksinimleri özellikler yaklaşımı içinde ele alınmıştır. Davranışsal yaklaşım, liderin toplum içindeki davranış özelliklerini merkeze alan bir yaklaşım türüdür. Liderin hitabeti, diksiyonu, takipçileri üzerinde bıraktığı etki, beklenilmeyen davranışlar sergileyerek öne çıkması gibi lider davranışları bu yaklaşım içinde yer almaktadır. Durumsallık yaklaşımı İkinci Dünya

³ Herbert, Theodore, *Dimensions of Organizational Behavior*, 2. Edition, Macmillan Publishing Co., New York, 1981, s.368.

⁴ Tamer, Koçel, *İşletme Yöneticiliği*, Beta Yayınevi, 4.Baskı, İstanbul, 2003, s.328.

⁵ Selçuk, Yalçın, *Personel Yönetimi*, Küre Ajans, İstanbul, 1991, s.213.

⁶ İlhan, Erdoğan, *İşletmelerde Davranış*, Beta Yayınevi, İstanbul, 1994, s.330.

Savaşı'ndan sonra etki alanını genişletmiş olan liderlik yaklaşımıdır. Bu yaklaşıma göre, liderleri toplumsal şartlar belirlemektedir. Toplumun içinde bulunduğu kriz durumundan topluma çözüm reçetesi sunan kişiler ön plana çıkmakta ve durumsallık yaklaşımı bağlamında lider olarak kabul görmektedirler.

Modern yaklaşım ise, küresel sermayenin engellenemez bir artışla bütün dünyada etkisini göstermeye başladığı dönemde ortaya koyulmuştur. Bu yaklaşım kendi içinde etkileşimci, dönüşümsel ve karizmatik liderlik olmak üzere üç alt boyutu ihtiva etmektedir. Etkileşimci liderler, toplum içinde düzenin devamlılığını sağlamaya meyilli, fazla risk almaktan kaçınan idare-i maslahatçı kişilik yapısına sahiplerdir. Karizmatik liderler, herhangi bir resmi unvan veya yetki olmasa da kişisel özellikleri, çözüm önerileri ile kendini topluma öncü olarak kabul ettirmiş kişilerdir. Dönüşümcü liderler ise, karizmatik liderliği de kapsayan, bunun yanında gerektiğinde risk alarak öncüsü oldukları yapıyı büyütmeyi, geliştirmeyi amaçlayan, onları belirli hedefler doğrultusunda yönlendirip yönetebilme yetisine sahip savaşçı ruhlu kişileri ortaya çıkarmaktadır.

Dönüşümsel Liderlik

Dönüşümsel liderlik, liderlik yaklaşımları arasında Modern Yaklaşım'ın alt boyutlarından biridir. Dönüşümsel liderliğin temel varsayımı liderin, takipçilerin ihtiyaç ve amaçlarına bağlı olarak bu ihtiyaçların giderilmesi ve belirlenen amaçların gerçekleştirilmesine dayanmaktadır. Bu liderlikte otorite, gücün manipülasyon ya da suiistimal edilmesi amacı ile değil, ortak çıkar ve ortak hedeflerin gerçekleştirilmesinde kullanılmaktadır. Bu nedenle dönüşümsel liderliğin diğer liderlik türlerinden en farklı yanı ahlâki öge taşımasıdır.⁷ Dönüşümsel lider tarafından bir işte görev alabilmek, kişinin sosyal gruba aidiyetinin perçinlenmesinin göstergesidir. Lider, bu kimliğe sahip olan takipçilerinin duruşlarını olumlu yönde etkilemekte ve bu kişileri kendisine bağlamaktadır.⁸

Bu yönüyle dönüşümsel liderler, astları üzerinde oldukça derin ve olağanüstü bir etki bırakmış oldukları, astların yapı içerisinde kendilerini gerçekleştirebilme fırsatı vermiş oldukları görülmektedir. Astların bu fırsatı yakalamaları, aynı zamanda onları yapıya ve lidere daha bağlı hale getirmektedir. Bu ifadelerden hareketle Burns, dönüşümsel lideri, yapı içinde astların değer, ihtiyaç ve inançlarına etkide bulunan, bunları olumlu yönde değiştiren kişi olarak tanımlamaktadır. Dönüşümsel liderlik, bu bakımdan kişilerin enerji ve

⁷ Meltem, Ü., Erzen, “Siyasi Lider Ğmajlarının Seçimlerde Etkisi”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, Sayı:31, 2008, s.71.

⁸ Bernard, M., Bass, Ronald, E., Riggio, *Transformational Leadership*, Second Edition, Lawewnce Erlbaum Associates, Publishers, London, 2006, s.38.

kaynaklarını içinde buldukları yapıda olumlu değişimleri gerçekleştirebilmek için kullanılmasına dayanmaktadır.⁹ Buna benzer düşünce yapısı Bernard Bass ve Ronald Riggio'da da görülmektedir. Onlara göre dönüşümsel liderlik, yapı üyelerinin kendi çıkarlarını aşmaları hususunda yardımcı olmak ve daha büyük davranışlar sergileyebilmelerini sağlamayı meydana getirmektir.¹⁰

Dönüşümcü liderler bir anlamda da toplum mühendisleridirler. Toplumda gerekli görülen değişimlerin gerek hazırlayıcısı, gerekse uygulayıcısı olarak başat bir rol üstlenmektedirler. Bu süreçte takipçiler lidere karşı hayranlık, saygı, güven ve bağlılık duymaktadırlar.¹¹ Toplum mühendisi olarak liderler yapıyı vizyoner bir süreç dahilinde yüksek performanslarla yönetmeye talip olmaktadır. Değişim ve reform bu hususta anahtar öneme sahiptir. Dönüşümsel liderler vizyoner yapıları ile geçmişe takılı kalmadan gelecek tasavvuru içindedirler. Liderlerin bu durumu yapı içindeki geleneksel anlayışa sahip olan kimi takipçilerde uyumsuzluk ve şaşkınlık yaşayabilmektedirler. Bu kişilerin yeni duruma alışmaları zaman alabilmektedir.¹²

Toplumsal yenilik ve değişiklik isteğinin dönüşümsel liderlerde yüksek olduğu bilinmektedir. Bu durumun neticesi olarak üstün başarı hedefi ilk sırada yer almaktadır. Toplumda değişim öncüsü olan bu kişiler hayat boyunca öğrenme meraklısıdır ve belirsizlik, kararsızlık gibi durumlara hazırlıklı olmaları gerektiğini bilmektedirler. Bu yönleriyle geniş bir bakış açısına sahiptirler.¹³ Mısyon ve vizyon geliştirmede de öğrenmeye varolan yatkınlıkları dönüşümsel liderlerin en önemli özelliklerinden birisidir.¹⁴

Dönüşümsel Lider Tipolojisi Olarak Emir Timur

Emir Timur, 1336 yılında Keş (Şehrisebz) Hoca İlgar köyünde dünyaya gelmiştir. Babası Barlas Türkleri'nin önde gelen isimlerinden Emir Muhammed Taragay (Turgay)'dır. Emir Taragay, bilgi sahibi ve fikirlerine itimat edilen bir kişidir. Bu özelliği liderliği kardeşine bırakmasına rağmen Moğol Hanı'nın beyleri toplamış olduğu kurultaya davet edilmesinden ve görüşlerinin alınmasından anlaşılmaktadır.¹⁵

Türk tarihinin büyük mareşalleri ve devlet adamları arasında bulunan Emir Timur, bir boydan cihangir bir devlet meydana getirmiştir. Kendisi devlet

⁹ Gary, Yukl, *Leadership in Organizations*, 7. Edition, Pearson Publishing, Chapter, 9, New York, 2010, pp.263.

¹⁰ Bass ve Riggio, a.g.e., s.73.

¹¹ Yukl, a.g.e., s.277.

¹² Eren, a.g.e., s.483.

¹³ Halil, Can, *Organizasyon ve Yönetim*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1999, s.209.

¹⁴ Bass ve Riggio, a.g.e., s.39.

¹⁵ Şerefüddin, A., Yezdi, *Zafname*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s.25.

adamlığı, dehası ve büyük liderlik ruhu ile 1370-1405 yılları arasında Türkistan başta olmak üzere geniş bir coğrafyada hükmünü icra etmiştir. Emir Timur'un hayatı doğumundan ölümüne değin mücadele ile geçmiştir. Alan'a göre, Emir Timur'un şöhreti o noktaya ulaşmıştır ki, Çingiz Han'ın şöhreti ile yarışır olmuştur. Kendisi, Çin hariç Çingiz Han'ın sefer düzenlediği toprakların tamamına, hatta batıda daha fazlasına sahip olmuştur.¹⁶

Emir Timur, 1405 yılında Otrar'da ordugâhta dünyaya gözlerini yumduğunda ardında oldukça büyük bir coğrafyaya hâkim bir devlet bırakmıştır. Öyle ki devletin merkezî toprakları Batı Türkistan'ı ihtiva etse de nüfuz alanı Moskova'dan Delhi'ye, Doğu Türkistan'dan İstanbul'a kadar uzanmaktaydı. Bu büyük coğrafyada Moğollardan sonra tek bir idare altında bu toprakları fetheden ilk Müslüman hakandır.¹⁷ Hükmettiği topraklarda hükmünü sağlamak, bunu yaparken adaletli bir devlet adamlığı göstermek ve ortaya koymuş olduğu düzeni kurumsal bir yapıya dönüştürmek, Emir Timur'un en büyük başarıları arasındadır. Emir Timur sadece başarılı bir devlet adamı ve mareşal değildir. Aynı zamanda kendisinin başarıya yönelirken uyguladığı strateji ve izlediği yollar da dehasını göstermesi bakımından önemlidir. Devlet adamları üzerinden bir çözümleme yapılacak olursa, Emir Timur'un bu özelliklerinin bariz bir şekilde diğer devlet adamlarına nazaran daha ön planda olduğu görülmektedir.¹⁸

Hükmetmiş olduğu coğrafyada Emir Timur'un önemli boy beylerini yanına çekerken diğer taraftan devlet bürokrasisinde İranlı unsurlara yer vermesi, emirlerin güç zehirlenmesi yaşamalarının önüne geçmiş ve emirlerin gücünü İranlı unsurlarla dengelemiştir.¹⁹ Emir Timur'un başarılarının altında yatan en önemli sebep savaşçı kişiliğini tamamlayan hesapçı, büyük bir stratejist ve bilgiye olan sarsılmaz inancıdır. Bilgi, Emir Timur'un atacağı adımları belirlemede olmazsa olmaz bir öneme sahiptir. Kendisine gerekli bilgilerin en önemli kaynağını ise kurmuş olduğu istihbarat ağı oluşturmaktadır.²⁰

Emir Timur, kişiliği, devlet yönetmedeki tecrübesi, takipçileri tarafından rol model alınması gibi birçok sebepten ötürü dönüşümsel lider perspektifine uygun bir görünüm çizmektedir. Stratejik dehası, değişim ve reform yanlısı

¹⁶ Hayrunnisa, Alan, "Timurlular", *Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi* içinde, (Haz. Ahmet Kanlıdere ve İlyas Kemaloğlu), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2020, s.408.

¹⁷ Hayrunnisa, Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine: Timurlular 1360-1506*, 3. Baskı, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2020, s.90.

¹⁸ Meltem, Delen, "Emir Timur ve Yönetim İlkeleri", *Journal of Social Policy Conferences*, 73, 2017, 144-161. s.146.

¹⁹ Alan, a.g.m., s.408.

²⁰ Kazım, Paydaş, "Emir Timur'un Fetihlerinde Haber Alma Teşkilatının Önemi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(46), 2009, 35-52. s.37.

olması, askerlerini kendine bağlama, yönetme ve yönlendirmede izlediği yöntem ve ileri görüşlü devlet adamı olması bakımından birçok lider arasında ön plana çıkmakta ve bu yönleriyle dönüşümsel liderlik içinde yer almaktadır. Çalışmada Emir Timur'un hayatı ve mücadelesinden verilen kesitler ile dönüşümsel liderlik arasındaki ilişkiye çeşitli yönlerden yer verilmiştir.

1370 yılına gelindiğinde Semerkant merkezli büyük bir Türk devleti kurmuş olan Emir Timur, kısa süre içinde Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Mâverâünnehir, Irak-ı Acem, Irak-ı Arap ve Moskova'ya kadar geniş bir coğrafyaya hükmetmiştir.²¹ Emir Timur'un bu konuda başarılı bir netice almasının en önemli sebebi rakipleri arasındaki çatışmaların yoğunluğu ve kendisine karşı büyük bir rakibin bulunmamasıdır. Savaşlarda ve kriz durumunda soğukkanlılığını koruyabilen Emir Timur, bu yönü ile askerleri tarafından takdir edilmiş ve kendisine bağlılık oldukça artmıştır. Askerler, bu konuda Emir Timur'u "büyük işlerin kaynağı" olarak görmüşlerdir. Birçok zorluğa karşı duruş gösterebilen yapıya sahip olan Emir Timur'un en önemli özelliklerinden birisi de kendine has güvenidir.²² Dönüşümsel liderler kriz anında net kararlar alarak takipçilerinin yanlış yol izlemesini önleme öngörüsüne sahip olan, bu kararı alırken kendisine güven duyan kişilerdir. Liderin bu güveni takipçilerinin de kendisine güven beslemelerini sağlamaktadır. Görüldüğü üzere Emir Timur'un sıkıntı ve kriz durumlarında soğukkanlı olarak net kararlar alabilmesi ve kendisine duymuş olduğu güven, dönüşümsel liderlik özelliklerini işaret etmektedir.

Dönüşümsel liderler bencil bir düşünce yapısına sahip olmayan, yapı içinde takipçileri arasında adaletli kararlar almaya özen gösteren kişilerdir. Bu bağlamda ele alındığında Emir Timur, aldığı kararların kesin olarak yerine getirilmesini ister, bu kararların uygulanmasında hataya düşenleri de gerektiği kadar cezalandıran bir yapıya sahiptir.²³ Yalan yerine adaleti uygulamaya çalışan keskin bir adalet düşüncesine sahip olan Emir Timur, hüküm verirken doğru kararlar vermeye dikkat etmiştir. Üzerinde taşıdığı yükte (aynı zamanda mührüdür) "*Rasti, Rusti*" yani "*Kurtuluş Doğruluktur*" ibaresi yer almaktadır.²⁴ Emir Timur'un bu özelliği sadece ülke sınırları içinde değil, aynı zamanda özel yaşantısında da büyük bir yer tutmaktadır.²⁵ Emir Timur'un adaletli kişiliği hakkında kendi dönemi ile ilgili teferruatlı bilgiler veren Zafernâme'de bilgiler bulunmaktadır. Nizameddin-i Şâmî, Zafernâme'de bir

²¹ İsmail, Aka, *Timurlular*, Diyanet Yayınevi, Ankara, 1994, s.12; Musa, Ş. Yüksel, "Arap Kaynaklarında Timur", *Bilig*, Ankara, XXXI, 2004, ss. 85-126. s.85.

²² Harold, Lamb, *Emir Timur*, (Çev. Göke Bozkurt), İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.34.

²³ Lamb, a.g.e., s.96.

²⁴ Yüksel, a.g.m., s.88.

²⁵ Delen, a.g.e., s.149.

mazluma yapılmış olan zulmün kendisine arz edilmesini ifade ederken şu ifadelerle yer verilmektedir: “*Şimdiye kadar cihangirlik hususunda kâfi derecede sa'yi gayret sarf edildi, bugünden itibaren niyeti hüsrevanemiz cihangirlik âlemlerini yükselmektir; bundan da maksat zulmün kaldırılması, iyi ve kötüyü gelip bize bildirilmesidir.*”²⁶

Yukarıda verildiği üzere dönüşümsel liderler alacak oldukları kararları istişareye dayalı olarak yapmakta; nihai kararı kendileri vermektedirler. Bu hususta takipçilerin fikir özgürlüğüne sahip oldukları ve lider tarafından itibar gördükleri ifade edilebilir. Emir Timur, hüküm vermeden önce meclisinde bulunanların önerilerine önem veren, bununla birlikte aldığı karardan dönmeyen bir Türk hakanıdır. Emir Timur'un istişareye verdiği önem şu ifadelerinden anlaşılmaktadır: “*Siyaset işlerinin dokuz kısmını istişareyle yürütüp sadece bir kısmını kılıca bıraktım... Benim tecrübemle sabittir ki, iş gören, uyanık, sezgileri kuvvetli bahadır bir kişi böyle olmayan bin kişiden elbette daha iyidir.*”²⁷ Bir diğer ifadesinde de istişareye verdiği önemi şu şekilde beyan etmektedir: “*İnsanlardan istişare eden hiçbir zaman yanılmaz ve düzenli olarak işlerinin sonucunu tartışan kişi asla pişman olmaz. Benim istişare meclisimde herkes istediği kadar konuşsun ve hiç çekinmeden istediği fikri söylesin. Eğer hata ederse bir şey kaybetmez ama isabet ederse kendisine iki sevap vardır.*”²⁸

Emir Timur'un mevkii gözetmeksizin herkesin fikrine önem gösterdiğini, söz hakkı verdiğini, buna mukabil kimsenin tesiri altında kalmadığı bilinmektedir. Kendisi bu özelliğini başarılı olmak için izlediği yollardan birisi olarak belirtmektedir. Başarı prensipleri arasında sıraladığı şu ifadeler dikkat çekmektedir: “*Hükümdar hiçbir kimsenin tavsiye ve teklifini küçük görmemelidir. Bunlardan uygun görüp kabul ettiklerini, gerekince kullanmak üzere, hafızasında ve kalbinde saklamasını bilmelidir.*”, “*Hükümdar ordu ve halk işlerinde, hiç kimsenin tesiri altında olmamalı. Eğer vezirler ve komutanlar birinin leh ve aleyhine söylerse hikâye gibi dinlemeli fakat hakikat tamamen meydana çıkıncaya kadar dikkat ve basiretle hareket etmelidir.*”²⁹

Dönüşümsel liderler yapılmasını tasarlamış oldukları işlere uygun adam seçebilen, bununla birlikte tek bir kişiye bağlı kalmadan takipçilerini uygunluklarına göre görevlendirme yetisine sahip kişilerdir. Liderlerin bu yönleri adam seçme kabiliyetlerinin bir izdüşümü olarak ele alınmaktadır. Tarihi olayların meydana gelmesinde liderlerin etkisi şüphesiz büyüktür. Fakat tarihî

²⁶ Nizamüddin, Şâmî, *Zafernâme*, (çev. Necati Lugal), Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1987, s.342.

²⁷ Kutlukhan, Şakirov ve Adnan, Arslan, *Timur'un Günlüğü-Tüzükat-ı Timur*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2010, s.23-24.

²⁸ Yüksel, a.g.m., s.99.

²⁹ Basad, Kocaoğlu, *Timur'un Prensipleri Timurlenk*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011, s.43.

olaylar salt lider tarafından icra edilmez. Nitekim, “Tarih büyük harflerden ibaret değildir” diye bir yaklaşım da söz konusudur. Kelimeler her ne kadar büyük harflerle başlasa da anlamını devamındaki küçük harfler vermektedir. Bu yönden bakıldığında Emir Timur’un büyük bir mareşal, cesur bir asker, dengeleri yönetebilen bir siyaset adamı olduğu bilinmektedir. Fakat büyük bir devlet tesis etmek için emirlerinin ve askerlerinin büyük rol oynadığı görülmektedir. Bu kişilerin almış oldukları görevi sorunsuzca yerine getirebilmeleri Emir Timur’un büyük bir devlet sahibi olmasını sağlayan etmenlerdendir. Bununla birlikte zengin bir kültürel çevrenin varlığı devletin gücünü arttıran bir diğer önemli etmendir. Emir Timur da kültürel mirasını devletini tesis ederken kullanabilmiş bir liderdir.³⁰

Dönüşümsel liderler her şeye rağmen son karar sahibidirler. Bir başka açıdan ele alındığında yapı içinde kendi etki alanlarını ve güçlerini kesintiye uğratabilecek kişi ve gruplara karşı baskın unsur olma amacı gütmektedirler. Çünkü yapı içinde çok başlı bir durum ortaya çıkacak olursa sağlıklı kararlar alabilmek, net bir hedef belirleyebilmek mümkün olamamaktadır. Emir Timur da bu özelliklere sahip bir lider olarak kalabalık bir meclise sahip olmasına rağmen hiçbir zaman bir kişinin telkinlerine uyum sağlamamıştır. Geniş bir yönetici kadrosu olan Emir Timur, bu kişilerin hiçbirisini bir diğerinden ön planda tutmamıştır. Bu düşüncesi ile Emir Timur, yönetim sürecinde kontrolü elinde tutmasını bilen bir lider özelliği göstermiştir.³¹ Ayrıca Emir Timur’un, birçok Türk hükümdarı gibi sadece yapı içinde değil, aynı zamanda diğer devlet idarecilerine karşı muktedir olmayı ilke edinmiş bir liderdir. Kendisi “*yeryüzü iki hükümdara yetecek kadar geniş değildir*” diyerek gönlündeki tek hükümdarlık ülküsünü ortaya koymuştur.³² Hatta Türk-İslam Devletlerine karşı sefer düzenlemesinde bu düşüncesi hakimdir ve bu hususta birçok eleştiriye maruz kalmıştır.³³ Dönemin düşünce yapısı ele alındığında Emir Timur’un bu hareketi oldukça doğaldır. Çünkü o dönem cihan hakimiyeti ülküsüne sahip olan birçok devlet adamı bulunmaktadır. Emir Timur da bu devlet adamlarından birisidir. Tarihçi Şerefeddin Ali Yezdi bu durumu “*Dünya iki hükümdara yetecek kadar değerli ve büyük değildir; Allah nasıl bir tane ise sultan da bir tane olmalıdır*” sözüne isnat etmiştir.³⁴

Dönüşümsel liderlerin takipçilerinin kendilerini gerçekleştirmelerine yardımcı olduğu ve onları görevlendirerek kendisine daha bağlı kılabilirdiği hususuna yukarıda değinilmiştir. Liderler bu bakımdan salt akla değil, aynı za-

³⁰ Alan, a.g.e., s.91-92.

³¹ Lamb, a.g.e., s.117.

³² Ali, Bademci, *Cengiz ve Yasası, Timur ve Tüzükâtı*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012, s.107.

³³ Aka, a.g.e., s.173.

³⁴ Yezdi, a.g.e., s.123; Şamil, a.g.m., s.111.

manda duygulara da hitap eden bir yapıya sahiptirler. Takipçilerin istek, beklenti ve taleplerini karşılamak lideri onların gözünde daha bir değerli kılmaktadır. Emir Timur, çevresindeki insanların beklenti ve taleplerine kulak veren bir liderdir. Devlet idarecilerini ve askerlerini iyi tanımakta, bir işe koşacağı adamı iyi seçebilmektedir. Bu kişilerin tabiatlarına uygun işlere koşulmaları, bir yandan devlet yönetimini daha kolay kılarken diğer yandan Emir Timur'un liderlik özelliklerinden birisini daha işaret etmesi bakımından önemlidir.³⁵

Dönüşümsel liderliğin en önemli özelliklerinden birisinin ahlâki yönü olduğu ifade edilmişti. Bunun yanı sıra Adam seçme, takipçilerine kendilerini gerçekleştirebilme fırsatı verebilme ve onları belirlenen hedefler doğrultusunda yönlendirip yönetebilme yönündeki başarısı da dönüşümsel liderliğin olmazsa olmazları arasındadır. Tüm bu özelliklerin Emir Timur uhdesinde bulunduğu kesitler verilerek ifade edilmiştir. Bunlara ek olarak dönüşümsel liderlerdeki stratejik davranabilmek ve takipçileri tarafından bir deha olarak adlandırılmak her liderde bulunmamaktadır. Emir Timur'un bu yönü, bize göre lider kişiliğinin en önemli vasfıdır. Dönüşümsel lider tipine haiz olan özellikler bir insanın vücuduna benzetilecek olduğunda deha ve stratejik düşünme beyin rolü oynamaktadır. Emir Timur'un bu yönü hakkında sadece takipçileri değil, hemen hemen onu tanıyan yerli-yabancı bütün insanlar bir vahdet içindedirler. Batılı seyyah Calvijo da Emir Timur'u tanıyabilmiş olan bu insanlardan birisidir. Calvijo'ya göre, Emir Timur, kişilik olarak sade görünümlü, azametli bir hükümdardır. Oldukça zeki ve kurnaz bir kişiliğe sahiptir. Yine Emir Timur'un sarayında uzun yıllar bulunmuş olan İbn Arabşah'a göre Emir Timur, yasayı şeriata tercih eden, meclisinde toplamış olduğu ulemanın fikirlerinden sonuna kadar yararlanmasını bilen, zekâsı ve tecrübesi sayesinde meclisinde kimin sözünün daha doğru olduğunu anlayabilen bir hükümdardır. İbn Arabşah'a göre Emir Timur, düşünceleriyle "*karanlığı hızla yarıp geçen yıldızı*" dahi yönlendirebilen, bir emir verdiğinde bu emrinden geri adım atmayan, bir şeye yöneldiğinde ondan geri adım atmanın sebatsızlık, basiretsizlik ve davranış bozukluğu olduğunu düşünen bir liderdir.³⁶ Sadece Emir Timur döneminde yaşayanlar değil, ölümünden sonra Emir Timur üzerine çalışma yapan birçok eser sahibi, Emir Timur ve fetihleri hakkında oldukça müspet ifadeler kullanmışlardır. Bunlar arasında özellikle askeri tarihçilerin Emir Timur'a büyük bir hayranlık beslemiş oldukları görülmektedir. Sir Percy Sykes, 1915 yılında Zafernâme'nin üslubuna yakın bir dil kullanarak Emir Timur'u

³⁵ Delen, a.g.m., s.154.

³⁶ Mustafa, Akkuş ve İzzetullah, Zeki, "Timur'un Sarayında Yetişen Tarihçilerin Timur Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(3), 2018, 149-163. s.154; Yüksel, a.g.m., s.90.

tarihte bilinen en büyük hükümdar, eşsiz bir lider ve herkesin taptığı bir savaş tanrısına benzetmektedir.³⁷

Dönüşümsel liderler astları ile olan ilişkilerinde yeri geldiğinde samimi bir hava yaratabilmektedirler. Onlara yakın durarak yapı içindeki birliği perçinlemek ve astlarının kendilerine saygı-sevgi beslemeleri, bu kişilerin lidere olan bağlılıklarını arttırmaktadır. Bir emir ile ölüme koşarak giden bir ordu yaratmanın en önemli gereklerinden birisi de astların lidere olan sarsılmaz güven ve bağlılıklarıdır. Bu konuda Emir Timur, otoriter bir devlet adamı ve mareşal olmakla birlikte asla despot bir idareci olmamış, emrindeki insanları alacak oldukları görevin önemine inandırarak yönetebilmiş bir liderdir. Uzun sefer dönüşlerinde yeniden sefer emri görüldüğünde askerlerine seferlere katılım konusunda serbestlik tanıdığı bilinmektedir.³⁸ Bu seferler arasında oldukça zor olan Hint seferinde dahi emirlerinin görüşlerini dinlemiş, kararlarını uygun bulmayan emirlere hiddetlenerek hatalı bir davranış sergilememiştir. İstişare neticesinde fikir birliği oluşunca bu davranışında bir defa daha haklı olduğu görülmüştür.³⁹ Türkistan'ın soğuk bozkırlarından aşırı sıcak olan Hint diyarına kilometrelerce yol giderek olumsuz iklim koşulları ve uzun yolculuğa rağmen bu coğrafyayı Emir Timur'un devletine kazandıran ordu komutanları ve askerlerin Emir Timur'a olan bağlılıkları ve güvenleri söz konusu olmasa seferin yarıda bırakılması içten bile değildir. Bir lider için yönetim ve askerlerini seçebilmesi, onları kendisine bağlayabilmesi ve belirlenen hedefe doğru olumsuz birçok şartlar içerse de yönlendirebilmesi oldukça uzun ve zorlu bir süreçtir. Emir Timur bu süreci başarılı bir şekilde verebilmiş bir liderdir. Emir Timur'un kurmaylarını kendini ispatlamış ve sadık kişiler arasından oldukça iyi seçmesi, ülkenin belli bölgelerinde görevlendirdiği oğulları ve torunlarının yanına bu kişileri vermesinden anlaşılmaktadır. Bu kişiler gittikleri yerde bir yandan düzeni korurken diğer yandan Emir Timur'un oğulları ve torunlarının devlet tecrübesi edinmesinde yardımcı olmuşlardır.⁴⁰

Dönüşümsel liderlerin teşkilatçı kişilik yapısına sahip olmalarının bir sonucu olarak etraflarında oluşturmuş oldukları aura, sadece takipçilerini etkilememekte, aynı zamanda bir değişim ajanı olan özellikleri sayesinde yapı içerisinde kültürel anlamda bir revizyonu da beraberinde getirmektedir. Değişim sadece kişilerin iç dünyalarında gerçekleşmez, aynı zamanda bir dışavurum olarak sanata, edebiyata, kültüre, mimariye de yansımaktadır. Emir Timur'u döneminin liderlerinden ayıran en büyük özelliklerinden birisi de teşkilatçılığı

³⁷ Justin, Marozzi, *Timurlenk: İslam'ın Kılıcı, Cihan Fatihi*, (Çev. Hülya Kocaoluk), 5. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, s.106.

³⁸ Şakirov ve Arslan, a.g.m., s.63.

³⁹ Şakirov ve Arslan, a.g.m., s.60.

⁴⁰ Alan, a.g.m., s.408.

ve değişimi sadece devlet idaresi ve ordusu ile sınırlamayıp, şehir merkezlerine kadar ulaştırabilmesidir.⁴¹

Hükümdarlık yapmış olduğu dönem Türkistan coğrafyası göz önüne alınacak olduğunda konar-göçer ağırlıklı bir yaşam tarzının hakim olduğu görülmektedir. Buna rağmen Emir Timur, Semerkant başta olmak üzere hükmettiği şehirlerin bay kılınmasına önem vermiş, şehir mimarisine ve estetiğine büyük dokunuşlar yapmıştır. Şöyle ki, Semerkant merkezli bir Rönesans atmosferi oluşturmuş, bu dönemde ele geçirdiği bütün ülkelerden âlimler, tarihçiler, ressamlar, hattatlar, müzisyenler ve mimarları Semerkant'taki sarayına yerleştirmiştir. Bozkırın ortasında böyle geniş kapsamlı bir kültürel zenginlik meydana getirmesinden dolayı bu dönem "Timur Rönesansı" olarak adlandırılmıştır. Marozzi, bu döneme ait şu bilgileri vermektedir:

*"Onun saltanatı sırasında kendi rızasıyla gelen ve getirtilen- Asya'nın en müstakbel beyinleri Semerkand'da toplanmıştı ve bu, kıtada kültür ve sanat ışığının karanlığa gömülü Avrupa'ninkinden daha fazla parladığı bir zamanda oluyordu. Sonradan Şerefeddin Ali Yezdi'ye aynı adlı kitabı ilham eden, özgün Zafernâme'nin yazarı Nizâmeddin-i Şâmî, Bağdat'tan çıkıp gelmişti... Dönemin çok yönlü ve şöhretli bilginlerinden biri, ilahiyatçı, dilbilimi, hukukçu ve Kur'an tefsircisi Sadeddin Mesud taftazani oradaydı. Onun yanı sıra, Ali ibn Muhammed; tasavvuf ve mantık ilmi uzmanı Seyyid Şerif el Curcani ve Firuzabadlı ünlü lügatçi Ebu Tahrir ibn Yakub Şirazi de gelmişti. Timur, oğlu Miranşah'a kasideler yazmış olan saray şairi Lütfullah Nişaburi'ye de büyük hayranlık besliyordu. 'Timurname'nin yazarı Ahmed Kirmani adlı başka şair, Timur'la gayet teklifsiz konuşabiliyor; diğer yandan Cezeri gibi, Arap dilinin en güvenilir lügatlerinden birini yazan seçkin bilginler, yüksek mevkilere getiriliyorlardı. Yüksek öğrenim kurumları, camiler, okullar ve hastaneler için ihdas edilmiş birçok vakıf ve fon vardı. Ve bu geniş akademik ve kültürel ağın ortasında Timur oturuyor ve ağını ören bir örümcek gibi ihsan dağıtıyordu."*⁴²

Yapmış olduğu devlet işlerinin ve başarılarının kaleme alınmasını sağlayan Emir Timur, yapılan hizmetlerin, verilen mücadelenin ölümsüzleşmesini amaçlamıştır. Bu bağlamda seferleri sırasında dahi kâtiplerine Türkçe ve Farsça günlükler tutturmuştur. Devamlı olarak yanında bulundurmış olduğu Nizâmeddin-i Şâmî ve Şerefeddin Ali Yezdi'nin kaleme almış oldukları Zafernâme'leri Emir Timur dönemi için en önemli kaynak niteliğindedir.⁴³ Seyyah Calvijo'un ifadesine göre Emir Timur, devletini dünyanın en güçlü devleti

⁴¹ Aka, a.g.e., s.145; Hasan, Taşkiran, "Emir Timur'un Saray Stratejileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XLIII, 2016, 946-954. s.950.

⁴² Marozzi, a.g.e., s.110.

⁴³ Aka, a.g.e., s.234.

kılmayı amaçladığı gibi başkent Semerkant'ı da dünyanın en güzel şehri kılmak için çok uğraşmıştır. Semerkant'ı bayındırlık işleri ile yükseltmenin yanı sıra başkenti uluslararası ticaretin merkezi olarak geliştirmeye özen göstermiştir.⁴⁴ Ticaret kanalı ile bir yandan şehrin zenginleşmesini sağlarken, diğer taraftan da başkente gelen tüccarların şehrin güzelliğini ve devlet idaresindeki üstünlüğünü gittikleri yerde anlatmaları ve kurmuş olduğu devletin büyüklüğünü bütün dünyaya duyurmak istemiştir.

Sonuç

Liderlik yöneten-yönetilen ilişkisinin var olduğu günden itibaren çeşitli normlar altında güncelliğini kaybetmeyen süreç yönetme ve yönlendirme sanatıdır. Her yönetici bir lider olamayabilir, fakat her lider aynı zamanda birer yöneticidir. Liderlik üzerine son yüzyılda birçok çalışma yapılmıştır. Bunlar arasında yer alan liderlik türlerinden birisi de Modern Liderlik Yaklaşımları içerisindeki dönüşümsel liderliktir. Dönüşümsel liderleri diğer lider türlerinden ayıran önemli husus ahlâki bir öge taşımasıdır. Liderler sadece maddi kazanım peşinde değillerdir. Aynı zamanda bu kişiler yapısal değişimin öncüsü olarak takipçilerini ve içinde buldukları yapıyı güncelleyerek daha verimli, daha etkili bir yönetim tarzı ortaya koyabilen kişilerdir.

Türk tarihinin yetiştirmiş olduğu en büyük devlet adamlarından olan Emir Timur, hükümdarlık ettiği dönemde bilinen dünyanın geneline saygı ile karışık büyük bir korku salmış olan Türk devlet adamıdır. Kendisi stratejik dehası, kurnazlığı, zorluklar karşısında yılmayan kişilik yapısı, emrindeki insanları yönetebilme yetisi, devletini ve ordusunu maceraperest bir politika ile yok etmek yerine mantık ve akıl çerçevesinde alınmış olan kararlar ile güçlü kılması ve devlet yönetimindeki adaletli davranışı ile sadece bir devlet adamı olarak değil, aynı zamanda büyük bir lider vasfına sahiptir. Sert mizaçlı olması, yaşadığı ve hükmettiği coğrafyanın yapısını uhdesinde toplamış olduğunu göstermektedir. Bu yapısı devlet yönetimine ve takipçileri ile olan ilişkilerine de yansımaktadır. Emir Timur, bazı batılı ve Arap tarihçilerin belirttiği gibi kan dökücü ve barbar bir hükümdar olarak betimlenmektedir. Aksi bir şekilde kendisinin bilime, sanata adalete ve edebiyata oldukça önem gösteren, büyük bir medeniyetin gelişmesini ve devletin kurumsallaşmasını sağlayan bir hükümdardır. Dönüşümsel liderlik tipine uygun birçok davranışı bulunan Emir Timur, teşkilatçılığı sayesinde kusursuz bir devlet mekanizması ve yenilmez bir ordu vücuda getirmiştir.

Timur, teşkilatçı bir hükümdar olmuş, devlet teşkilatı ve ordu siteminde bunun izleri görülmüştür. Bozkır kültürünün hüküm sürdüğü bölgelerden çok

⁴⁴ Altay, T., Özcan, "Timur'un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve Libellus de Notita Orbis Adlı Eserinden Bazı Parçalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33(55), 2014, 121-162. s.125.

şehir kùltürünün hâkim olduğu memleketleri ele geçirme amacını taşıyan Timur, Semerkant'ı başşehir yapmış ve burada tarihi binalar inşa ettirmiş; sarayını âlim, tarihçi, yazar, şair ve bilim adamlarına açmıştır. Emir Timur, son derece dindar, dinin erkânlarını eksiksiz yerine getiren bir hükümdar ve bir cihan padişahı olmuştur.

Karakterine bakıldığında Emir Timur, dönüşümsel liderliğin hemene hemen bütün özelliklerini uhdesinde toplamış olan cihangir ruhlu bir devlet adamıdır. Kendisi, Cengiz Han'ın kanunlarına riayet etmiş bir yönetici, kararlardan asla taviz vermeyen bir hükümdar, tedbiri elden bırakmayan bir kumandan, harp hilelerini çok iyi bilen cesur bir mareşal ve yenilgi tatmamış bir fatihtir. İşlerini ve istişarelerini ciddiyetle yapan, eğlenceye pek yatkın olmayan, yalan karşısında oldukça hiddetli ve hoşuna gitmese de doğru sözü takdir eden, doğruluktan vazgeçmemiş, adaleti dünyanın direği olarak kabul eden bir liderdir.

Üstün liderlik özellikleri ile emirleri, askerleri ve hatta rakipleri üzerinde büyük bir etki oluşturmuş olan Emir Timur, ölümünden bugüne değin hakkında yapılan birçok araştırmacı, devlet adamı ve asker tarafından rol model alınmış Türk hakanıdır. Çalışmada ele alınan dönüşümsel liderlik bağlamında Emir Timur'un çeşitli yönlerine ışık tutulmaya çalışılmıştır. Görüldüğü üzere çokyönlü bir yapıya sahip olan Emir Timur, dönüşümsel liderlik türünün bariz örneklerinden birisidir. Zekası, adalete olan inancı, askerlerinin ve emirlerinin kendisine olan bağlılığı, alimlere değer veren yapısı, zor şartlar altında karardan dönmeyen sebatlı kişiliği ve stratejik dehası ile Emir Timur, yaşadığı yüzyılda dünyanın en büyük hükümdarı olarak adını tarihe "Yenilmez Türk" olarak yazdırmış müstesna bir devlet adamı ve mareşaldir. Bu çalışma, Emir Timur'a ve bırakmış olduğu büyük mirasına olan bağlılığın bir ahde vefası olarak kaleme alınmıştır ve bütün tarihçilerin ortak olarak kabul ettikleri şu gerçeği bir defa daha ifade etmek gerekirse "*tarihte hiçbir yerde Timur yenildi yazmaz.*"

KAYNAKÇA

Aka, İsmail, *Timurlular*, Diyanet Yayınevi, Ankara, 1994.

Akkuş, Mustafa ve Zeki, İzzetullah, "Timur'un Sarayında Yetişen Tarihçilerin Timur Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(3), 2018, 149-163.

Alan, Hayrunnisa, "Timurlular", *Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi* içinde, (Haz. Ahmet Kanlıdere ve İlyas Kemaloğlu), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2020, 405-423.

- Alan, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine: Timurlular 1360-1506*, 3. Baskı, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2020.
- Bademci, Ali, *Cengiz ve Yasası, Timur ve Tüzükâtı*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012.
- Bass, Bernard, M. ve Rıggio, Ronald, E., *Transformational Leadership*, Second Edition, Lawewnce Erlbaum Associates, Publishers, London, 2006.
- Can, Halil, *Organizasyon ve Yönetim*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1999.
- Delen, Meltem, “Emir Timur ve Yönetim İlkeleri”, *Journal of Social Policy Conferences*, 73, 2017, 144-161.
- Erçetin, Şefika, Ş., *Lider Sarmalında Vizyon*, 2.Baskı, Nobel Yayınevi, Ankara, 2000.
- Erdoğan, İlhan, *İşletmelerde Davranış*, Beta Yayınevi, İstanbul, 1994.
- Erzen, Meltem, Ü., “Siyasi Lider İmajlarının Seçimlerde Etkisi”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, Sayı:31, 2008, 65-80.
- Genç, Nurullah ve Halis, Muhsin, *Kalite Liderliği*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006.
- Kocaoğlu, Basad, *Timur’un Prensipleri Timurlenk*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.
- Koçel, Tamer, *İşletme Yöneticiliği*, 4.Baskı, Beta Yayınevi, İstanbul, 2003.
- Lamb, Harold, *Emir Tmur*, (Çev. Göke Bozkurt), İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- Marozzi, Justin, *Timurlenk: İslam’ın Kılıcı, Cihan Fatih*, (Çev. Hülya Kocaoluk), 5. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020.
- Özcan, Altay, T., “Timur’un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve Libellus de Notita Orbis Adlı Eserinden Bazı Parçalar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33(55), 2014, 121–162.
- Paydaş, Kazım, “Emir Timur’un Fetihlerinde Haber Alma Teşkilatının Önemi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(46), 2009, 35-52.
- Şakirov, Kutlukhan ve Arslan, Adnan, *Timur’un Günlüğü-Tüzükat-ı Timur*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2010.
- Şâmî, Nizamüddin, *Zafernâme*, (Çev. Necati Lugal), Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1987.
- Taşkıran, Hasan, “Emir Timur’un Saray Stratejileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XLIII, 2016, 946–954.

Mehmet Doğan

Theodore, Herbert, *Dimensions of Organizational Behavior*, 2. Edition, Macmillan Publishing Co., New York, 1981.

Yalçın, Selçuk, *Personel Yönetimi*, Küre Ajans, İstanbul, 1991.

Yezdi, Şerefüddin, A., *Zafername*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.

Yukl, Gary, *Leadership in Organizations*, 7. Edition, Pearson Publishing, Chapter, 9, New York, 2010.

Yüksel, Musa, Ş., “Arap Kaynaklarında Timur”, *Bilig*, Ankara, XXXI, 2004, 85–126.

TİMUR'UN TÜRK LÜK BİLİNCİ YA DA TÜRK LÜĞE KATKILARI

Garip GÖRGÜLÜ*

Ulusların uzun tarihleri içinde devleti yöneten pek çok komutan, hakan ya da hükümdar devletin geleceği üzerinde söz sahibi olmuşlardır, ancak ulusunun bekası için sağlam planlar yapabilen cesaret, akıl dolu kararlar alabilen ve böylelikle ulusunun geleceğini etkileyen pek az insan vardır. Böyle üstün vasıflara sahip olan insanlara “lider ya da önder” denir. Emir Timur uzun Türk tarihinin bir döneminde, sergilediği üstün liderlik vasıfları ile ulusunun geleceğine damgasını vurabilmiş, ulusu için kalıcı adımlar atabilmiş cesur Türk liderlerinden biridir.

Emir Timur 35 yıllık uzun saltanatı süresince ordularının başında pek çok sefere çıkmış ve başkent Semerkant'tan ayrılarak uzun süren savaflara ya da mücadelelere girmekten geri kalmamıştır. Denilebilir ki; o gençlik yıllarından itibaren eşine az rastlanır bir ustalıkla önüne çıkan bütün fırsatları lehine çevirebilmeyi başarmış birisidir. Gençliğinde yaptığı onca mücadeleden sonra 1370 yılından 1405 yılında ölümüne kadar süren saltanat yıllarında Timur, hemen hemen hiç ara vermeksizin hep bir yerlere seferler yapmıştır. Jean-Paul Roux'un da isabetle belirttiği gibi Timur bu seferleri sonucunda kazandığı Zaferinin gururu ile dolaştığı Hindistan ovalarından Bağdat'a, Çin Seddinden Rusya'nın en kuzeyine kadar bütün Asya topraklarında at koşturarak bu büyük komutan Anadolu'nun fethini tamamladıktan sonra ülkesine dönerken 9 Mart günü Akşehir'de mola verdi. Çadırında maiyeti ile birlikte sohbet ederken, Ankara savaşında esir aldığı ve gittiği her yere birlikte götürdüğü Osmanlı Padişahı Yıldırım Beyazıt'ın atardamar tıkanması sonucu öldüğü haberini aldığı anda, gerçekten çok üzüldü. Bir süre sessizce başını öne eğdi, duygulandı çünkü Beyazıt'la savaşmamak için çok çaba sarf etmişti ama gelişen olaylar onu Beyazıt'la savaşmak zorunda bırakmıştı. Sebep ne olursa olsun sonuçta Beyazıt'ta kendisi gibi yiğit bir Türk hakanı idi.

Bazı bilinçsiz ya da art niyetli tarihçilerin yazdığının aksine, Timur Osmanlı İmparatorluğu ile savaşmak için yola çıkmamıştır. XIV. Yüzyılın en büyük iki Türk devletinin ağır sonuçları olacak bir savafla girmelerinin büyük bir hata olduğu düşünülebilir. Ancak, Ankara-Çubuk Ovasında çarpışan her iki ordunun da, hükümdarlarından tüm komutanlarına ve erlerine kadar hemen

* Timur uzmanı tarihçi, garipgorgulu@hotmail.com

hepsi Türk'tü. Hal böyle olduğuna göre iki Türk ordusu neden savaştı? Ankara savaşının siyasi ve bölgesel nedenlerini bilmeden bir sonuca varmak mümkün değildir. Şimdi bu nedenlere kısaca değinmeye çalışalım.

Şu öncelikle bilinmelidir ki; XIV ve XV. yüzyıllarda İran, Anadolu ve Arap Yarımadasında bulunan pek çok devletin halkları farklı kavimlerden olsa bile yönetici sınıfı ve askerlerinin hemen hepsi Türk'tü. Bu durum savaş kararlarının alınmasında ve tatbikinde belli zorluklar çıkarmıştır.

Bu konuda Kastilya Hükümdarı III. Henry'nin Emir Timur'a elçi olarak gönderdiği Ruy Gonzalez de Clavijo'nun kaleme aldığı seyahat notlarından faydalanabiliriz. Semerkant'a kadar Timur'un peşinden giden Clavijo, yolculuğu boyunca gördüğü şehirler ve olaylar hakkında çok ilginç bilgiler vermiştir. Timur Anadolu'ya ilk girdiği zaman Osmanlı devletinin doğudaki en sağlam kalelerinden biri olan Sivas adındaki Türk Şehrini ele geçirir ve giderken Sivas'ı bir enkaz haline getirir.

Timur'un Anadolu'ya geldiği yıllarda Erzincan Prensiği Taharten adında biri tarafından yönetiliyordu. Prens in toprakları ile Türklerin toprakları yan yana bulunuyordu. Türk Sultanı Yıldırım Beyazıt, bölgenin tamamına sahip olmak istiyordu. Özellikle de Taharten'in elinde bulunan Kemah kalesini istiyordu. Beyazıt, Taharten'e bir mektup göndererek kendisine vergi vermesini istedi. Taharten cevabında, vergi vermeye hazır olduğunu ama kendisine bağlı Kemah Kalesini Türklere vermeyeceğini bildirdi. Taharten'e verilen cevapta, bu kaleyi hemen teslim etmesinin kendisi için iyi olacağı hatırlatıldı aksi halde, hem kalesini ve hem de ülkesini kaybedeceği bildirilmişti. Diğer tarafta Taharten, Emir Timur'un ortaya çıkmasından ve onun yaptığı işlerden haberdardı. Emir Timur İran devleti ile savaşmış ve İran Prenslarını yenmişti. Taharten, Timur'a adamlar ve hediyeler göndererek Türklere karşı kendisine yardım edilmesini rica etmiş, bütün memleketinin Timur'un emrine amade olduğunu söylemişti.

Bu olay üzerine Timur, Yıldırım Beyazıt'a adamlar ve hediyeler göndererek Taharten'in kendi tabiiyetine girdiğini, ayrıca Taharten'e karşı yapılacak bir saldırıyı kabul etmeyeceğini bildirmişti.

Yıldırım Beyazıt ise o tarihe kadar Timur hakkında yeterli bilgiye sahip değildi. O nedenle dünyada kendisi kadar güçlü bir hükümdar bulunmadığını sanıyordu. Bu nedenle Timur'un gönderdiği elçinin verdiği mektubu öfke ve kinle karşılamıştı. Beyazıt, Timur'un elçisine "Dünyada Timur kadar ahmak bir adam bulunmasına hayret ettiğini, Timur'un hangi cüretle böyle bir müracaatta bulunabildiğini, kendisinin Taharten'e karşı istediği gibi hareket etmekte serbest olduğunu, dünyada herhangi bir adama karşı da aynı şekilde hareket edeceğini" söylemişti. Sonra da "Timur'un bir daha bu hayallere kapılmaması için onu arayıp bulacağını ve esir alacağını, Timur'un karısını kullarından birine vererek onu utandıracağını" anlatmıştı.

Timur, yazılan mektuptan haberdar olunca, Beyazıt'a bir ders vermek gerektiğine karar vermişti.

Aynı ırka sahip iki Türk hükümdarının yani Osmanlı Hükümdarı Yıldırım Beyazıt ve Emir Timur'un komuta ettiği ve her iki ordunun da uzun hazırlıklarından sonra Ankara yakınlarındaki Çubukta yapılan Ankara savaşı, tarihin gördüğü en iyi planlanmış, en büyük savaşlarından biridir. Ankara savaşında değişik kaynaklara göre bir milyon askerin savaştığı söylenir. Sayıları abartılı bulup, bu sayıyı yarıya ve hatta dördte bire indirsek bile yine de çok büyük bir sayıdır bu. Her iki hükümdar da çağının bütün toplumlarınca saygı duyulan kişilerdir. Çubuk savaş alanına toplanan her iki orduya mensup askerlerin o ihtişamlı görüntüsü dillere destandır. Bu savaşa kadar hiçbir ordunun askerleri bu kadar güzel elbiseler giymemiş, hiçbir at böylesine güzel koşumlar taşımamıştır. Yine o güne kadar rüzgârın önünde böylesine güzel dalgalanan, bu kadar çok kırmızı bayrak görülmemiştir. Timur'un birliklerinde, yüzlerce çeşitlilikte üniforma giymiş askerler arasında özellikle kırmızı giyinmiş muhteşem görünüşlü süvariler, bazıları siyah, bazıları sarı, bazıları ise beyaz giysiler içinde göz kamaştırıyorlardı.

XIV. yüzyıl Osmanlı hanedanının Anadolu da "Türk birliğini" sağlamak için büyük çaba sarf ettiği yıllardır. Anadolu içlerinde ve Suriye bölgesinde mezhep farklılıklarından dolayı Türkmen Beyleri ile Osmanlı hükümeti arasında zaman zaman anlaşmazlıklar çıkıyordu. Osmanlı yönetiminin baskılarından usanan Türkmen beyleri Anadolu'dan kaçarak ya, kendi mezhebinden olan ve öz be öz Türk ırkından olan İran Hükümdarı Şah İsmail'e sığınıyorlar ya da yine bir Türk olan ve yeni tanıdıkları Emir Timur'un himayesine sığınıyorlardı.

Bütün şiddetiyle sürmekte olan Ankara savaşının kaderini, daha önce Osmanlıdan kaçarak Timur'a sığınmış olan Türkmen Beylerine bağlı Türkmen askerleri belirledi. Aslında Osmanlı ordusu savaşı kazanmış gibi bir görüntü yarattı ise de savaşın gidişatı çatışmanın tam ortasında birden değişti. Timur ordusuna karşı ölümüne çarpışmakta olan Türkmen askerleri, eski beylerini Timur'un ordusunun en ön saflarında çarpışırken görünce, birlikte savaştıkları Osmanlı birliklerini terk ederek, Timur ordusundaki beylerinin yanına geçtiler. İşte o anlar savaşın kaderinin değiştiği anlar oldu. Osmanlı ordusunun sağ kanadı boydan boya çöktü.

Timur çadırında oturmuş, savaşın yorgunluğunu atabilmek için satranç oynuyordu. Onurunu ve canını kurtarabilmek için can havliyle savaşmaktan perişan ve bitkin düşmüş haldeyken yakalanıp huzuruna getirilen Osmanlı Padişahı Yıldırım Beyazıt'ı Timur çok kibar bir şekilde kabul etti, teselli edici sözler söyledikten sonra kendisini emirlerinin koruduğu bir çadıra yerleştirdi. Şunu hemen belirtelim, bazı uydurma tarihçilerin yazdığı fakat asla kanıtlanamayan bazı söylemlere göre güya; Timur Yıldırım Beyazıt'ı demir bir kafese kapatıp onu sadece atına binerken binek taşı olarak kullanmak için

kafesten çıkardığı şeklinde söylentiler çıkarılmışsa da bu tamamen yanlış ve uydurmadır. Tam tersine Timur, hem padişah ve hem de büyük bir komutan olan Beyazıt'a karşı içten bir dostluk beslemiş ve kişiliğine hayranlık duymuştur. Ona iyi davranılması için özen gösterdiği bilinir ve hatta: ona eski gücünü kazanması için gereken desteği vereceği vaadine kadar ileri gider.

Timur, başka düşmanlarla ya da ülkelerle yaptığı savaşlarda uyguladığı insan kıyımını, soydaşları olan Türklerle yaptığı Ankara Savaşında ve sonrasında Anadolu'da zapt ettiği şehirlerin halkına karşı uygulamamıştır. Kendisine karşı direnenleri sadece ekonomik olarak cezalandırmakla yetinmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun hazinelerini ele geçirmek için ısrarcı olmadı. Ege bölgesinde ordusu ile keşif gezileri yaparken Osmanlı yönetiminin o tarihe kadar Rodos Şövalyelerinin direnmesi karşısında, ele geçiremediği İzmir'i iki Aralık günü kuşattı. Kuşattı ama şehre denizden gelebilecek yardımlara karşı koyabilecek gemileri yoktu. İşte burada Timur kimsenin aklına gelmeyecek bir plan yaparak deniz tarafına hayvan derileri ile kaplatacağı çok büyük ahşap bir mendirek yaptırdı. Şehirde yaşayan halk bu fikirle alay ettiler ama mendirek tamamlandığında, İzmir'e Kıbrıs ve Rodos'tan beklenen yardımlar geldiğinde artık iş işten geçmişti. Gelmekte olan Hıristiyan yardım gemilerinin üstüne gülle yerine insan kelleri atıldılar. Ve İzmir, Timur'un bu dâhice savaş taktiği sonucu iki hafta sonra Timur ordularının eline geçmişti bile. Hâlbuki Yıldırım Beyazıt'ın askerleri 10 yıldan beri İzmir'in önünde hiçbir ilerleme göstermeden beklemekteydi. İzmir'in ele geçirilmesi Timur'un zekâsını ve ordularının gücünü gösteren bir örnektir.

Emir Timur'a İzmir'i ele geçirdikten sonra Hıristiyan dünyasından gelen pek çok kutlama ve bağlılık mesajları, Semerkant'a yani ülkesine dönme kararını etkilemedi. Hâlbuki dönmeyebilirdi de! Kendisinden yaklaşık 1000 yıl önce Ege Denizi'nin öbür yakasında Roma'da, Balkanlar da, Orta Avrupa'da ve Macar Ovalarında at koşturan kandaşı Batı Hun İmparatoru Büyük Attila'nın yolundan giderek, Avrupa'da kendi devletini devam ettirebilirdi ya da en azından devletinin sınırları içine Anadolu'yu da katabilirdi. Ama o, sadece Büyük Attila'nın ruhuna bir selam göndermekle yetindi. Anadolu'da çok vakit kaybetmeden Yıldırım Beyazıt'ın Anadolu Türkmen Beylerine karşı yaptığı haksızlıklara bir süreliğine son verdirip evine dönmeyi tercih etti. Kim bilir belki de Ulu Timur, soydaşlarına kıyamamıştır.

Emir Timur, yaptığı bütün seferlerini, gelecekte bu savaşın Türklük için ve devletinin bekası için ne gibi faydalar sağlayabileceğini düşünerek planlamıştır.

Devletinin bekası ve çıkarları için Emir Timur'un yapamayacağı zalimlik ya da kıyım yoktu. Tarihçilerin yazdıklarının aksine Timur'un, toprak ve ganimet elde etmek için ardı arkası kesilmeyen savaşlara çıktığı görüşü yanlıştır. Bugün olduğu gibi o tarihlerde de bazı değerli ürünlerin ya da

madenlerin üretimi belli bölgelerde olurdu ve o mallar belli bir güzergâhı takip eden yollardan taşınarak uzak pazarlara ulaştırılırdı. Örnek olarak; Karadeniz bölgesinde 1395 yılında 7,5 ton çivit üretilir, buna karşılık Beyrut ve İskenderiye'den 273 ton karabiber, 48 ton zencefil, 11 ton kokulu tütsü vs. Karadeniz bölgesine gelirdi.

Mısır'ın ticaret alanındaki bu rekabetinin Timur'un Memlûklular'a saldırması ile nasıl bir ilgisi olabileceğini düşünmek gerekir. Hemen tüm tarihçiler, Timur'un ticaret ile ilgisi olduğunu bilirler ama yapılan savaşların nedeninin ticaret olduğunu akıllarına getirmezler. Emir Timur'un Moğolistan seferinin asıl amacı Çin'e giden ticaret yollarını açık tutabilmektir.

Uzun Kıpçak seferlerinin amacı da Altınordu Devletinin ticaret merkezlerini yıkmak, ortak ticaret yollarının kontrolünü elinde tutabilmek içindi. Ya Gürgenç'in tamamen yakılıp yok edilmesi? Yakınlığı nedeniyle Semerkant'ın gelişimine zarar verebileceği endişesi ile yakın ticaret merkezlerini yok etmek içindi.

Timur'un gözünde Maverâünnehir bölgesini iki ana ticaret yolu ilgilendiriyordu, İpek Yolu ve Baharat Yolu. Ya da Çin ve Hindistan yolları. İpek yolu doğuda Şangan'dan başlar, Kançen ve Suçen'den geçerek Tuen Huang'a ulaşır. Bu bölgede yol iki kola ayrılır. Ana kol Hami, Turfan, Karaşar, Kuca, Şarki, Aksu Tumçuk ve Kaşkar'a giderdi ve Kaşkar'da diğer ana kolla birleşirdi. İkinci yol ise Çerçen, Hotan ve Yarkent'ten geçerek Kaşkar'a varıyordu. Kaşkar'dan yola çıkınca Fergana'ya ya da Pamir'e varıyor sonra da Gürgenç yönünde Maverâünnehir'e iniyordu. Yolu Gürgenç'ten geçmesi, şehrin gelişmesi ve gelişmişlik düzeyini koruyabilmesi için çok önemliydi. İşte bu yol Semerkant'ın gelecekteki ferah ve zenginliği için Semerkant üzerinden geçmeliydi. Bu durumda Emir Timur Harizm'in eski başkenti olan bu şehri yakıp yıktıktan, haritadan tamamen sildikten sonra yol Semerkant'tan geçmek zorunda kalmıştı.

Aynı şekilde Timur Hazar Denizinin güneyinden geçen ipek yolunu da adeta bir tekel oluşturabilmek için Altınordu Devletinin bütün şehirlerini yerle bir etti. Böylelikle Hazar denizinin değerli havyarlarını, Volga Bulgar'larının kaliteli buğdayını ve ipekli kumaşlarını ve tüm baharatı ihraç edebiliyordu.

Böylelikle ticaret yollarının kontrolünü sağladıktan sonra Hindistan'dan Suriye'ye kadar olan bölgede yapılan ticaret ve zenginlik çok büyük bir gelişme gösterdi.

Sonuç olarak Türklerin hâkim olduğu bölgelerde Timur'un istediği Rönesans gerçekleşti ve halkın refahı artmış oldu. İzlenen bu ekonomik politikalar sayesinde Maverâünnehir bölgesinde halk uzun yıllar bolluk ve bereket içinde yaşama şansına sahip oldu.

Dışarıdan bakınca ipek yolunun tamamen değiştirilmesi planı belki çok zalimce, çok vahşice gelebilir ama Devletinin ve ırkının bekası için bunun yapıldığını bilmek belki de bir nebze teselli kaynağı olabilir.

Emir Timur'un bir başka dehası, 35 yıllık hükümrânlığı ve sonrasında ülkesinin başkenti Semerkant ile diğer bazı şehirlerde köklü ve büyük bir Rönesans başlatmıştır. Cengiz Han'ın 1220 yılında fethettikten sonra yakıp yıkarak adeta bir harabe haline getirdiği Semerkant şehrini, Timur 1400 lü yıllarda konumunun önemini kavrayarak başkenti ilan etti. Yeni başkentinin imarına çok büyük önem verdi ve şehri yeniden imar edebilmek için dâhice planlar yaptı. Timur kazandığı zaferler sonrasında ele geçirilen şehirlerin yöneticileri ile yapılan antlaşmalar ya da şehrin yağmalanmasından sonra elde edilen ganimetleri, askerler ve devlet hazinesi arasında pay edilirdi. İşte, Timur'un ülkesinin başkenti ve diğer şehirlerinin imarı ve geliştirilmesi için düşündüğü en büyük planı bundan sonra başlar. O ele geçirdiği ülkenin tanınan sanat adamlarını yani mimarlarını, duvarcı ve taş ustalarını, edebiyatçıları, ressamı, hekimleri ve tarım ustaları gibi bir ülkenin gelişmesine katkı sağlayabilecek her türlü sanatçıları, gönüllülük esasına göre büyük paralar ve çeşitli olanaklar sağlayarak başkent Semerkant'a getirmiştir. Böylelikle Hindistan'dan Mısır'a, Çin'den Türkiye'ye kadar olan bütün ülkelerin tanınmış insanlarını Semerkant'a taşımıştır. Böylece Semerkant ve çevresindeki şehirlere gelen yüzlerce sanatkar, ülkede "Timur Rönesans'ın" doğmasına neden olmuştur. Yeni baştan inşa ettirdiği başkentinde yeniden büyük bir kültür şehri yaratmayı başardı. Timur zamanında yapılan İslam eserleri ve bu eserlerin güzelliği günümüze kadar hayranlıkla izlenir.

Timur yarattığı görkemli eserlerinden gurur duyuyordu. O, adeta; "Askeri gücüme inanmayanlar, şehirlerimdeki görkemi görsünler de ona göre davransınlar." derdi. Tarihçilerin ve gezginlerin görüşüne göre "Orta çağda bilimin ve kültürün kalbi Semerkant'ta atıyordu." Burada Emir Timur'un ülkesi için ne kadar güzel planlar yaptığını görüyoruz.

Yaratılan "Timur Rönesans'ı" sonrasında Semerkant ve çevresindeki bölge, Türk dünyasından zaman içinde çokça göç almış ve zaman içinde Çin'den başlayarak, Hindistan, Afganistan, Arap Yarımadası, Azerbaycan, Anadolu ve Kuzey Avrupa ülkelerine de göç vermiştir. Bu bölgeden göç eden insanlar beraberlerinde dini ve kültürel birçok zenginliklerini de gittikleri ülkelere taşımışlardır. Bu cümleden olarak; tarih, astronomi, matematik ve edebiyat, el sanatlarını sayabiliriz. Denilebilir ki; Semerkant kendi tarihinin en şaşılağan zamanlarını Timur'un saltanatı yıllarında yaşamıştır.

Onun çabaları sonucu gelişen edebiyat, güzel sanatlar ve bilime hız kazandıran bir Rönesans, XV. yüzyılda İslam uygarlığına da belli bir saygınlık kazandırmıştır. Timur'un temelini attığı bu Rönesans hareketleri, onun ölümünden sonra Şahrüh, Uluğ Bey, Hüseyin Baykara ve onlardan sonra da parlak dönemler yaşamıştır ama hiç kimse Timur kadar bu konuya önem vermemiştir. Bununla beraber Timur'un ölümünden sonra, resim, mimarlık ve bilim alanında yaratılan eserlerin (özellikle, 1422 yılına doğru Semerkant'taki büyük gözlemevinin tamamlanması) yaratıcılarının Timur sağ iken doğmuş olduklarını unutmamak gerekir. Bilinir ki; bir kuşağın sevapları ve günahları,

onu dünya ya getiren ve ona biçim veren kuşaklar ile başlar. Bu kuşak mutlaka İran Şairi Cami (1450-1520) ya da büyük İran ressamı Behzat, 1370-1400 yılları arasında yaşamış sanatçılardan etkilenmişlerdir. Demek ki; her şey Timur'a kadar uzanıyor.

Emir Timur'un bir araya getirdiği bu sanatçılar topluluğu içinde, Paris Dekoratif sanatlar Müzesinde bulunan "Humay ve Humayun"u yaratan ünlü minyatür sanatçısı Gıyasettin gibi büyük bir ressam da vardır. Bu ressam 1420 yılında Çin'e yolculuk yaptı. Onun bu yolculuğu Avrupalı ressamların tarihte İtalya ya yaptıkları yolculuğa benziyor. 1417 yılında Meşhet'teki Gevher Şat Camiini, 1435 yıllarında Uluğ Bey Medresesini yapan sanatçılar da o topluluğa mensup sanatçılardır. Yine bu dönemde İslam dünyasının en parlak matematikçilerinden bir olan E-Kaşi, ondalık kesirlerin düzenli çalışmalarıyla tanınmıştı. Kadızade gibi bir gök bilgini, Semerkant'taki Şah-ı Zindeh mezarlığında prenseslerle prenslerin arasında görkemli bir anıt mezarda yatan ender bilginlerden biriydi.

"Rönesans" kelime anlamı olarak sanat ve bilimde yapılan yenilik olarak tanımlanabilir ama tarihte değişimler, bir anda oluveren ve etkisi çabuk görülen bir olgu değildir. Orta Asya da yüzyıllar boyu süren göçer yaşamından sonra gelişen toplumsal baskılar sonrasında ancak yeni bir etkinlik kazandırmak söz konusu olabilir.

Timur dönemi Rönesans'ında yaratılan güzel sanatlar, edebiyat ve bilimsel etkinlikler incelendiği zaman, geçmiş zamanlarda IX. Yüzyılda Abbasiler ya da Selçukluların yaptığı büyük camilerin yarattığı gibi İslam kültürünü temelinden değiştirecek hiçbir buluşun oluşmadığı anlaşılır. Sadece zevklerde olumlu bir değişiklik, eserlerin mükemmel seviyede olması ve teknik alandaki gelişme, devrin vezirleri ile prenslerinin zihniyetindeki değişimin belirtisi olmuş ve yeni hiçbir şey olmasa bile en azından onların ufuklarını açmıştır.

Yaratılan yeni bir örnek peşinden takipçilerini sürükler. Semerkant gözlemevi yapıldığı yıllarda çevresinde geniş bir etki yaratmıştır. Aslında bu gözlemevi Azerbaycan'da 1259 yılında Maraga'da yapılmış olan gözlemeviden esinlenerek yapılmıştır. Semerkant gözlemevi yapıldıktan sonra en azından birkaç yüzyıl boyunca çok büyük bir üne karışmış, tüm bilim dünyasında ün yapmış ve büyük bir astronom olan Uluğ Bey'in yanında birçok astronom yetişmesine, ayrıca çevresinde kalabalık bir bilim adamı kitlesinin toplanmasına vesile olmuştur. Bu ekip daha sonra Hasan Çelebi adını alacak olan ve Hotan'dan gelen, üstat Kadızade Rumi'nin başkanlığında toparlanmıştır.

Yaratılan Rönesans'ın sonucu olarak Timur İmparatorluğu merkezli geniş bir bölgede bu dönemde pek çok yetenekli insanın varlığı biliniyor. İşte bu yetenekli insanların, yeteneklerini ortaya koyabilecekleri bir ortamın yaratılabilmesi için gereken mali olanaklara ve bilim, sanat koruyucularına ihtiyaç vardı. Emir Timur'un Asya kıtasının hemen hemen tamamında yapmış

olduğu fetihler, yetenekli insanların bir araya gelmesine vesile oldu. Şayet Emir Timur onları bir araya getirmemiş olsaydı, o sanatçılar bu kadar önemli kişiler olamayacaklardı. Eşine tarihte az rastlanan mutlu bir rastlantı ki; Timur'un oğulları ve torunları da bu sanat ve bilim adamı koruyuculuğuna devam etmişlerdir. Bu ortamın yaratılmasında Timur'un bilim ve sanat adamlarına duyduğu saygı, çok güzel anıtlar yaptırma ve onları süsleme sanatı, tarih, din bilimi, hukuk gibi zihinsel disiplinler hakkındaki derin bilgisi ile onlara olan tutkusu ve musikiye karşı olan ilgisi çok etkili olmuştur.

Burada bir konuyu da belirtmek istiyorum. Timur'un yaptığı en önemli işlerden birisi de sefere çıkmadığı zamanlarda askerlerini boş bırakmamak adına Semerkant ve çevresinde dev sulama kanalları açtırmıştır. Bu kanallar sayesinde ülkede tarım ve özellikle dillere destan olan meyve bahçeleri oluşturulmuştur. Hünerli bahçıvanların marifetiyle ordularının da toplanabileceği geniş çayırar ve bahçeler yapılmıştır.

Aynı yenilik hareketleri Emir Timur'un varisleri tarafından ve özellikle Babür Han ve Hint Timur Hanlığında da görülecektir.

Emir Timur gibi liderlerin halkının çıkarları için yaptığı işlerin, devrin tarihçileri tarafından acımasızca eleştirilmiş olmasına rağmen, tarih onun zamanında halkı için yaptığı işlerin ne kadar isabetli, halkının çıkarlarına ne kadar uygun olduğunu kaydetmiştir. Ölümünün üzerinden yüzyıllar geçmiş olmasına rağmen, adı hala Türk Dünyasında ve bütün dünyada anılıyorsa onun zaferleri, cesareti, tarih sahnesindeki saygın yerini koruyor demektir.

Yazımı, Atatürk'ün Timur hakkındaki düşüncelerini yazarak bitirmek istiyorum. *“Eğer Timur ölmeseydi, dünyanın en büyük Türk kültürü Anadolu'dan Adriyatik'e kadar tesis edilebilir, dünyada insanlık düşmanlarının cirit atacakları tek bir yer kalmazdı.*

Yaptıkları düşünülünce sahip olduğu coğrafyada bolluk o kadar fazla olurdu ki; fakir olmak suç sayılırdı. İnsanlık kültürü ve bereket Timur'un ordusu ile tesis edilip korunur, insanlık onurlu ve mutlu yaşardı.

Dünya böyle büyük bir askeri ve iyi bir insanı kaybetti. Onun döneminde yaşasaydım onun yaptıklarını asla yapamazdım.”

AMIR TEMUR NOMIDAN ESKI O‘ZBEK TILIDA BERILGAN AYRIM SUYURG‘OL HUJJATLARNING LEGITIMLIGI MASALASI

Qudratulla OMONOV*

Turonning sultoni Temurbek va uning avlodlari - temuriylar zamonidan qolgan devon-mahkama idoralariga tegishli rasmiy matnlarning muayyan qismini suyurg‘ol hujjatlari tashkil etadi. Hujjatlarning ushbu turiga davlat oldidagi xizmatlari evaziga beriladigan tortiq yorliqlari, sud va soliqlardan ozod qilinganlik to‘g‘risidagi hujjatlar, shaxsga ma‘lum bir imtiyozlar berilganligi bilan bog‘liq rasmiy vasiqalar, shaxsning biror lavozimga tayinlangani to‘g‘risidagi buyruqlar, davlatga tegishli muassasalarning ijraga berilishi to‘g‘risidagi rasmiy matnlar kiradi.

Temuriylar davrining devon-mahkama idoralarida *suyurğal* atamasi muayyan bir shaxsga turli imtiyozlar berilganligini ko‘rsatuvchi hujjatning huquqiy birligi sifatida qo‘llanilgan. Temuriylar zamonidan qolgan davlat hujjatlarining muayyan bir turi ayni birlik bilan atalgan. Hujjat oti matnning qaysi rasmiy yozma turida ekanini ko‘rsatuvchi asosiy unsuridir. Rasmiy matn nomidan uning turi aniq ko‘rinadi. Hujjatning nomi har bir so‘zi bilan hujjat maqsadini, matnda aks etayotgan rasmiy munosabatning oynasidir. Shu jihatdan *suyurğal* atamasining o‘zida matnda bayon etiladigan maqsad aniq aks etib turibdi.

Sharqshunoslikda Sohibqiron Temurbek nomidan eski o‘zbek tilida berilgan ikkita suyurg‘ol hujjati ma‘lum. Biri sulton Temurbekning 1378 yili Xorazmda Abu Muslim avlodlariga bergan tarxonlik suyurg‘oli. Hozirda ushbu hujjat O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida 5- raqamli inventarning 44- jildida saqlanadi.

Hujjat Samarqand qog‘oziga nasta‘liq xati bilan bitilgan. Matn 47 x 29 o‘lchamda bo‘lib, u 11 qatordan iborat.

Rasmiy matnning birinchi va uchinchi qatorlari boshqa qatorlardan ichkarida bitilib, ularning old tomonida bodomsimon ko‘rinishdagi xonning muhri bosilgan. Muhr o‘rtasida *Amir Temür Körägän bin Tarağay* jumlasini yozilgan. Hujjat boshdan oyoq shohi matoga yopishtirib chiqilgan.

* Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti professori, filologiya fanlari doktori.

Matn *Abu-l-muzaffar al-mansur Amir Temür Muhammad Bahadurxon sözü*m (Abul Muzaffar al-Mansur Amir Temur Muhammad Bahodirxon so‘zim) unvoni bilan boshlanib, *hukmi āliy bitildi 780* (hukmi oliy bitildi 780) milodiy 1378 yil tarixi bilan tugallangan.

Hujjat to‘g‘risida birinchi bo‘lib, N. Ostroumov 1910 yilida “Turkestaniskaya vedomosti” gazetasining 254 va 255- sonlarida “Jalovannaya gramota Timura” maqolasida ma’lumot bergan hamda uning rus tilidagi tarjimasini amalga oshirgan edi [Ostroumov 1910, 3–4].

Sohibqiron Temurbek nomidan berilgan ikkinchi eski o‘zbek tilidagi hujjat sig‘noqlik Sirojiddinni shayxul-islom mansabiga tayinlash munosabati bilan bergan vasiqasidir. Hujjat 1400 yilda bitilgan. Matn Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining fondida 197- raqam ostida saqlanmoqda.

Matn *Abu-l-ğazi Amir Temürxan Bahadur Sultan sözü*miz (Abul g‘oziy Amir Temurxon Bahodir Sulton so‘zimiz) unvoni bilan boshlanadi. Vasiqa so‘ngida uning yozilish sanasi ko‘rsatilgan: *803 da bu nişān mubārak yazildi* (803 yilda ushbu qutlug‘ hujjat bitildi) milodiy 400 yil.

Hujjat nashrini birinchi bo‘lib V. Bartold amalga oshirgan [Bartold 1904, 267].

Ushbu ikki hujjat fanga ma’lum bo‘lganiga yuz yildan oshiq vaqt o‘tganligiga qaramasdan ushbu hujjatlarning legitimligi ya’ni, rasmiy matnlarning haqiqiyliigi, ularning Amir Temur devonxonasida bitilganligi masalasi ochiq qolmoqda. Boisi, yuqorida tavsifi keltirilgan har ikki hujjatning noshirlari – N. Ostroumov ham V. Bartold ham hujjatlarning haqiqatda Temurning devonxonasida bitilganligiga shubha bilan qarashgan.

Rasmiy matnlar ustida tadqiqot olib borgan mutaxassislarining shubhalariga hujjat unvoni sabab bo‘lgan bo‘lishi mumkin.

Quyida ayni masalaga to‘xtalsak. Odatda, hujjatlarning kirishida rasmiy yozma kim tomonidan berilganini ko‘rsatuvchi bo‘lak, matnning ajralmas komponenti sifatida keladi. Ushbu komponent hujjatchilik ishida *unvān* deyilgan. Sohobqiron Temurbek nomidan berilgan 1378 yilidagi syurg‘ olining unvoni *Abul Muzaffar al-Mansur Amir Temür Muhammad Bahadurxon sözü*m shaklida [Mo‘minov 1993, 2]. Ushbu unvon ikki komponentdan tashkil topgan bo‘lib, birinchisi yorliq berayotgan xonning ismi va sifati (*Abul Muzaffar al-Mansur Amir Temür Muhammad Bahadurxon*), ikkinchisi hujjat(söz)ning kimga tegishligini anglatuvchi bo‘lakdir. Bu unvondagi *Abul Muzaffar al-Mansur* birikmasi Temurbekning sifat-epiteti o‘laroq berilgan. Temurbekning nomidan 1400 yilda berilgan ikkinchi suyurg‘ol hujjatda unvon boshqa bir shaklda keltirilgan. Unda sohibqironga nisbatan *abul ġāzi* sifati ishlatiladi. Mana o‘sha nishonning unvoni: *Abul ġāzi Amir Temürxan Bahadur Sultān sözü*müz Bu unvonda, yuqoridagi yorliq unvonidan farqli o‘laroq, *söz* kalimasi ko‘plik shaklida qo‘llanilgan (*sözümü*z).

Endi Temurbek Ko'ragon nomidan berilgan fors tilidagi hujjatlar unvoniga e'tibor qaratsak. Venger sharqshunosi L.Feketining «Einfuhrungin die persische palaographie. Budapest, 1977 («Fors paleografiyasiga kirish». Budapesht, 1977)» kitobida berilgan 101 dona hujjatlardan ayrimlari Amir Temur devonxonasiga tegishli. Chunonchi, sohibqiron nomidan 1401 yili fors tilida bitilgan Shayx Tursunga berilgan hujjat *Temür Körägän sözü* unvoni bilan boshlanadi [matn transkripsiyasiga qarang: Fekete 1977, 72]. Yuqorida bir hukmdor nomidan berilgan bir turdagi ya'ni, suyurg'ol hujjatlarida unvonning bir shaklda emas turlicha berilishi Temur nomidan berilgan eski o'zbek tilidagi hujjatlarning haqiqiylikiga savol tug'dirgan.

Yana bir masala eski o'zbek tilidagi hujjatlarda til birliklarining tanlanishi ham mutaxassislarga bir qadar shubhali ko'ringan. Jumladan, tarixchi O.D. Chexovich Temur nomidan berilgan suyurg'ol to'g'risida: «Voобщее etot yarlik vo mnogix chastyax predstavlyaet kak bi doslovniy perevod s persidskogo obrasza», deb xulosa beradi [Chexovich 1948,310].

Qayd etilgan har ikki mulohaza hujjatlarning haqiqiy yoki haqiqiy emasligini to'liq dalillay olmaydi. Chunki hujjatlar unvoni o'zgaruvchan bo'ladi. Uning o'zgaruvchanligi dalilini "Boburnoma"da uchratish mumkin. Zahiriddin Bobur o'z esdaliklarida Rano Sango ustidan g'alaba qozongandan so'ng o'z fathnomasi va hujjatlarining tug'rosida «g'oziy» unvoni qo'shib yozdira boshlaganini alohida qayd etgan: «Bu fathdan so'ngra «tug'ro»da «g'oziy» bitildi» [Boburnoma 1990, 298]. Tug'roda hukmdorning oti va unvoni beriladi. Bundan ko'rinadiki, janglardagi g'alabalar, zafarli yurishlar, saltanatning taraqqiyoti bilan bog'liq yutuqlar hukmdorning unvoni, sifat-epetlarini o'zgarishiga olib keladi va turli davr hujjatlarida turlicha unvon bo'lishi mumkinligiga dalil bo'ladi.

Hujjatlardagi leksik birliklarning tanlanishi xususidagi mulohazalar ham ishonchli emas. O'rta asrlardan qolgan, turli tizimdagi yozuvlarda bitilgan turkiy hujjatlarni ko'zdan kechirsak, ularning uslubi va so'z tanlanishida, qisman bo'lsa-da, o'zaro farqli qirralarni quzatish mumkin. Ayniqsa, bu holat turkiy-uyg'ur va arab xatidagi rasmiy matnlarda yaqqol ko'zga tashlanadi.

Hujjat arab xatida bo'lsa, aksincha, uslubning ko'tarinki va ulug'vor bo'lishiga harakat qilingan. Hujjat matni leksikasini imkon qadar (so'zlarning turkiycha varianti bo'lishiga qaramay) arabcha va forscha so'zlar bilan «ziynatlaganlar». Misol sifatida, Amir Temurning 1378 yili bergan suyurg'olini ko'zdan kechirsak [Mazkur hujjat to'g'risida: Ostroumov 1910,3]. Ushbu hujjatda turkiy-uyg'ur xatidagi rasmiy matnlardan ayricha *inayatnama, hukmi humayuni, jahān panāhi, jam'i tahsildārlar va sāhibi dāhillar, dāris-saltanat, muxtasib* singari arabcha va forscha so'z, qolip-birikmalar keng ishlatilgan. Arab xatida bitilgan turkiy rasmiy matnlarda arabcha va forscha so'zlarining ko'p miqdorda qo'llanishini *tabiiy* qabul qilish kerak. Chunki bu o'rinda hujjat bituvchilarning yozuvni tanlanishidan kelib

Qudratulla Omonov

chiqqan holda matn uslubi va leksikasini tanlashlari masalasini nazarda tutish lozim. Yana shu narsa ayonki, odatda, pragmatik sema o'zlashgan so'z ma'nolariga borib taqaladi.

Umuman, o'rta asrlarga tegishli hujjatlarning haqiqiylikini aniqlashni hozir fanda keng tarqalayotgan yangi tadqiq usullaridan foydalangan holda amala oshirish asosli natijani beradi. Ayniqsa. Hujjatning yoshini bilishda radiouglerod tahlilidan foydalangan ma'qul. Shundagina, hujjatlarning Temur devonxonasida bitilganligi yoki bitilmaganligi masalasiga oydinlik kiritish mumkin bo'ladi.

КАУНАҚСА

- Ostroumov 1910 - Остроумов Н.П. Жалованная грамота Тимура // Туркестанская ведомости. № 254, № 255, 1910.*
- Bartold 1904 - Бартольд В.В. Отчет о командировке в Туркистан // ЗВАРАО., т., XV, СПб. С. 173-280*
- Mo'minov 1993 - Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Тошкент, 1993, 56 бет.*
- Fekete 1977 - Fekete L. Einfuhrungin die persische palaographie. 101 persische dokumente. Budapest, 1977, 594 s.*
- Chehovich 1948 - Чехович О.Д. Собрание восточных актов академии наук Узбекистана // Исторические записки. М., 1948. С. 306–311.*
- Voburnoma 1990 - Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент, 1990, 367 бет.*

EMİR TİMUR'UN HİNDİSTAN SEFERİ*

Savaş EĞİLMEZ**
Metin BİLAL***

Türklerin Barlas boyundan olan Emir Timur 9 Nisan 1336 tarihinde Keş şehri yakınlarında Hoca İlgar köyünde dünyaya gelmiştir.¹ Emir'in babasının adı Turagay, annesinin adı Terkina Hatun'dur.² Timur'un ailesine ve çocukluğuna dair dönemin kaynaklarında bilgi bulunmamaktadır. Ancak Nizâmüddin Şami'nin verdiği bilgiye göre Cengiz Han askerlerini taksim ettiği sırada birkaç bin süvarinin bütün işlerini Çağatay'a vermiştir. Bu askerlerin komutanının Barlas kavminden Karacâr olduğu ve onun da Emir Timur'un büyük dedesi olduğu şeklindedir.³ İbn Arabşah *Acâibu'l Makdûr* adlı eserinde Emir'in baba adını Taragay, dede adını Abagay olarak vermektedir.⁴

Emir'in soyuna dair bilgiler, torunu Uluğ Bey tarafından mezar taşına yazdırılan kitabede mevcuttur. Kitabede Emir Timur'un künyesi: “*Emir Timur Gürkân b. el Emir Taragay b. el Emir Berkel b. el Emir Aylangız b. el Emir İcil b. Karaçar Noyan b. el Emir Suggiççin b. el Emir İrdemci Borula b. el Emir Kaçulay b. Tumanay Han*” şeklinde yazılmaktadır.⁵ Bu bilgilerden Emir

* Bu çalışma “Tuğlukşahlar Devleti” adlı doktora tezinden türetilmiştir.

** Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fak. Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0001-9414-4838, egilmez@atauni.edu.tr.

*** Dr. Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fak. Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0003-3150-8272, metinbilal61@hotmail.com.

¹ İsmail Aka, *Timur ve Deleti* (Ankara: TTKY., 2017), 6; R.C. Majumdar, “The Invasion of Timur and the end of the Tughluq dynasty”, *The Delhi Sultanate*, ed. R.C. Majumdar (Bombay: Baharatiya Vidya Bhavan 1960), 116.

² Aka, *Timur ve Devleti*, 6.; İshwari Prasad, *History of Mediaeval India* (Allahabad: The Indian Press 1925), 334.

³ Nizâmüddin Şami, *Zafername*, çev. Necati Lugal (Ankara: TTKB, 1987), 16.

⁴ İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yay., 2012), 31.

⁵ Zeki Velidi Togan, “*Emir Timur'un Soyuna Dâir Bir Araştırma*” çev. İsmail Aka, *İstanbul Üni. Ebediyat Fakültesi Tarih dergisi*, sayı 26, (İstanbul: 1972), 75.

Timur'un 5. kuşaktan atası Karacâr Noyan ile Cengiz Han'ın atalarının birleştiği görülmektedir.⁶

Kaynaklarda Emir Timur'un çocukluğuna dair bilgi yer almazken 1370 sonrasına ait bilgilere yer verilmektedir. Emir Timur, Cengiz Han soyundan Suyurgatmış Han'ın tahtına oturarak Emir Hüseyin ile mücadeleye girişmiştir. Bunun sonucunda Hüseyin'i öldürerek Belh şehrinden Semarkand'a gelmiştir. Emir 9 Nisan 1370 tarihinde tahta oturmuştur.⁷ Timur kısa sürede hâkimiyetini güçlendirerek İran, Afganistan ve Mezopotamya'yı kontrol altına almıştır. Emir'in başarıları onda birçok bölgeyi ele geçirme arzusunun artırmıştır.⁸ Bunun sonucu olarak Hindistan'ın zenginlikleri Moğolların dikkatini çektiği gibi Emir'inde dikkatini çekmiştir. Bu dönemde Kuzey Hindistan'ın birçok bölgesini hâkimiyeti altına alan Tuğlukşahlar Hanedanlığı faaliyet göstermekteydi. Ancak Hanedanlık Sultan Firuz Şah'ın ölümüyle birlikte şehzadelerin taht mücadelelerine sahne olmuştur. Emir Timur'da bu durumu yakından takip etmektedir.⁹

EMİR TİMUR'UN HİNDİSTAN SEFERİ

1. Emir Timur'un Haber Alma Teşkilatı

Emir Timur hayatını başarılı seferlerde geçirmiş büyük bir komutandır. Onun bu payeye ulaşmasındaki en büyük etkenlerden biri de kuşkusuz kurmuş olduğu haber alma teşkilatıdır. Emir dünyanın birçok bölgesine sufi, derviş, tüccar, müneccim, asker, sanatkâr gibi casuslar göndermiştir.¹⁰ Emir Timur casusları ve sırdaşları sayesinde olup bitenden haberdar olmaktadır. Kendi ordusundaki casusları da yakından tanımaktadır.¹¹ Emir Timur hiçbir zaman işini şansa bırakmaz, harekete geçmeden önce casusları ile haberleşerek her türlü tedbiri alırdı. Sadece hareket edeceği yönü değil, diğer yönleri de emniyet altına alırdı. Emir hareket esnasında hedef şaşırtmayı da çok iyi becer-

⁶ Mustafa Kafalı, "Timur'un Şahsiyeti," *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (İstanbul: 2007),8.

⁷ Aka, *Timur ve Devleti*,10-11.;Savaş Eğilmez, Ensar Macit, *Bozkırın Son Fatih Emir Timur Tarihi ve Avrupa Diplomasisi*, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2018),31-32.

⁸ A.L. Srivastava, *The Sultanate of Delhi* (Agra: Shiva Lal Agarwala&Company 1950), 222.

⁹ Neslihan Durak, *Hindistan'a KuzeydenYapılan Seferler* (Ankara :Asam 2000), 125-126.; Srivastava, *The Sultanate of Delhi*, 222.;İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*,165-167.

¹⁰ Kâzım Paydaş, "Emir Timur'un Fetihlerinde Haber Alma Teşkilatının Önemi," *Tarih Araştırmaları Dergisi cilt 28 sayı 46*(Ankara 2009):35-8.

¹¹ Musa Şamil Yüksel, "Arap Kaynaklarında Timur," Bilig 31(Güz 2004):98-99.

mekte, düşmanın casuslarını ve gözcülerini yanıltmada çok başarılıydı. Ayrıca hareket edilecek bölgeye öncü birliklerini gruplar halinde gönderdikten sonra orduyu başka bir yöne gönderirdi. Zorunlu olmadıkça gidilecek yeri kimseyle paylaşmazdı.¹² Casuslar Emir Timur nezdinde büyük bir öneme sahipti. Nitekim onların getirdikleri raporlar ve verdikleri haberler neticesinde seferin ön hazırlığı sağlanmaktaydı.¹³ Emir Timur bu teşkilat sayesinde Tuğlukşahlar Devleti'nde yaşanan olayları yakından takip etmiş ve Hindistan üzerine sefere çıkmaya karar vermiştir.

1.1 Hindistan Seferinin Nedenleri

Emir Timur bilindiği üzere Çin'e sefer düzenlemeyi planlarken aniden bu kararından vazgeçip yönünü Kuzey Hindistan'a, Delhi'ye çevirmişti. Nizâmüddîn Şâmî Timur'un Hindistan'a yönelmesinin nedenini Hindistan'da İslamiyet'in yayılmasına ve darp edilen paralarda kelime-i tevhidin yazmasına rağmen Tuğluk sultanlarının gayr-i müslimlerden sadece vergi aldıklarını belirterek bunun Emir tarafından kabul edilemez olduğunu vurgulamaktadır. Böylece Emir Timur bu durumu ortadan kaldırmak için bölgeye sefer düzenlediğini belirtmektedir.¹⁴ Ayrıca Şerefüddin Ali Yezdî'de Zafernâme adlı eserinde benzer ifadeler yer vermiştir. Yezdî'ye göre Delhi gibi bazı şehirlerin ele geçirilip İslam sancağının dalgalandığını, ama bu şehirlere yakın bazı şehirlerin putperestlerin elinde olduğu bilgisi ulaşmıştı. Emir Timur'da sürekli kâfirlere karşı gaza yapmayı planlamıştı. Bundan dolayı ordusunu hazırlayıp Hindistan üzerine sefere çıktığını vurgulamaktadır.¹⁵

Emir Timur'un bu seferini sadece dini nedene bağlamak oldukça güçtür. Öyle ki Emir, "*Dârü'l-Mülk, Dârü'l-Mülk-i Hindistan ve Bilad-i Memalik-i Delhi*" gibi isimlerle anılan Delhi'yi ele geçirince harabeye çevirmişti.¹⁶ Bunun en büyük göstergesi Delhi'de bulunan ve Mallu Han tarafından 1404 yılında restore edilen idgâh'ın kitabesidir. Bu kitabede "*ülkenin başşehri olan Müslüman Delhi, lanetlenmiş Moğollar tarafından tahrip edilmiş. Moğol istilası yaban hayvanlarının yuvalarını, insanların camii, okul, manastır ve vakıfları terk etmelerine sebebiyet vermişti*" ifadesinin yer almasıdır.¹⁷ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere İslamiyet'in sembolü olan bir şehrin böylesine tahrip edilmesi seferin dini boyutundan çok ekonomik bir neden taşıdığını

¹² Ensar Macit, *Timurlu Devleti'nin Askerî Teşkilâtı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi, 2012), 108-109.

¹³ Macit, *Timurlu Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*, 109.

¹⁴ Şami, *Zafernâme*, 206-7.

¹⁵ Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâme)*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yay. 2019), 277.

¹⁶ S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilât* (Ankara: TTK. Yay., 2006), 88.

¹⁷ Metin Bilal, "*Tuğlukşahlar Devleti*" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üni.2021), 332.

göstermektedir. Çünkü Emir Hindistan seferinden dönerken yanında mücevherle yüklü birçok feli beraberinde götürmüştür.¹⁸ Bunların dışında Emir Timur'un İslam dünyası üzerinde nüfuzunu artırmak ve büyük bir prestij elde etmek düşüncesinden ileri geldiği de söylenebilir. Çünkü Timur Delhi'ye ele geçirdiğinde Cuma hutbesini kendi adına okutmuştu.¹⁹ Bu yönüyle de bakıldığında zenginlikleriyle ünlü Hint diyarında saltanatını ilan ederek Müslüman ahali üzerinde büyük bir tesir bırakmıştı. Bu durumda onun saygınlığını artırdığı söylenebilir.

1.2. Pir Muhammed'in Hindistan'a Yönelmesi

Pir Muhammed Cihângir,²⁰ Emir Timur Han'ın kızının oğlu ve Horasan bölgesinin yöneticisiydi. Kasım-Aralık 1397 tarihinde büyük bir orduyla Sind Nehri'ni geçerek yaklaşık bir ay Uç Kalesi'ni kuşatmıştı. Bu esnada Ali Melik Uç şehrini Sareng Han adına yönetmekteydi. Sareng Han bu hadise üzerine emir ve meliklerin yer aldığı 4 bin kişilik atlı birliğini Melik Taceddin komutasında Melik Ali'ye yardım için göndermişti. Melik Taceddin'in geldiğini duyan Pir Muhammed kuşatmayı kaldırarak üzerine gelmekte olan yardımcı birliğe ani baskın yapmak için Biâh Nehri kıyısındaki Tarmatmah'a çekilmişti. Pir Muhammed, yardımcı birlik üzerine düzenlediği ani baskınla birçok askeri öldürmüştü. Bu baskından kaçan bazı askerlerde nehirde boğulmuştu. Savaştan sağ olarak kurtulan Melik Taceddin ve bir kısım asker Multan'a doğru çekilmişti. Pir Muhammed, Melik'in arkasından Multan'a gelerek burasını da kuşatmıştı.²¹ İbn Arabşah'a²² göre Multan'daki asker sayısı oldukça fazlaydı. Orduda askerlerden başka 800 fil de bulunmaktaydı.²³ Altı ay süren kuşatmanın ardından Sareng Han 5 Haziran 1398 tarihinde barış yapmak için Pir Muhammed ile görüşmüştü. Bu ziyaret esnasında Sareng Han ve ailesi Pir Muhammed tarafından zindana atılmıştı. Bu hadisenin ardından Pir Muhammed Multan'a hâkim olmuştu.²⁴

¹⁸ İsmail Aka, "Timur," *DİA*, 4, (2012),174.

¹⁹ Aga Mehdi Hüseyin, *Tughluq Dynasty* (Calcutta: Thacker Spink & Co. Pvt. Ltd., 1933), 464.

²⁰ Durak, Pir Muhammed'in Timur'un oğlu olduğunu belirtmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 128.

²¹ Muhammed Kâsım Hinduşah Firişte, *Tarih-i Firişte*, trans. John Briggs (Delhi: Low Price Publications, 1829), 278-279.

²² İbn Arabşah Multan'ın Timur tarafından kuşatıldığı ve ele geçirildiği yönünde bilgi vermektedir. Ancak dönemin diğer kaynaklarında böyle bir bilgiye rastlanmamıştır. Bundan dolayı müellifin verdiği bu bilginin gerçekliği oldukça düşüktür. Detaylı bilgi için bkz. İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*,167.

²³ İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*,167.

²⁴ Yahya Bin Ahmed Bin Abdullah Sirhindi, *Tarih-ı Mübârekşah*, Trans. K.K. Basu (Baroda:Oriental İnstitute, 1932), 169-170.

1.3. Emir Timur'un Hindistan'a Hareketi

Emir Timur, öncü birliklerinin Uç ve Multan'ı ele geçirmesinden sonra ordusuyla birlikte Mart 1398 tarihinde Semerkand'dan Hindistan'a hareket etmişti.²⁵ İlk olarak Kabil'e varmış, bütün birliklerini burada topladıktan sonra 15 Ağustos 1398 tarihinde Hindi Kuş Dağlarını aşarak İnderab'a ulaşmıştı. İnderab'ı zapt eden Timur, önce Pardis'e daha sonra da Kabuk'a ilerlemişti.²⁶

Emir Timur Hindistan seferini hızlıca bitirmek için fazla bilinmeyen güzergâhları tercih etmişti. Askerin ilerleyiş nizamını da değiştirerek sadece komutanların ata binmelerine izin vermişti. Ayrıca ordunun sadece geceleri ilerlemesine müsaade etmişti. Böylece hem askerlerin hem de hayvanların dinç kalmasını sağlamıştı.²⁷ Timur ve maiyetindeki ordu Andırav bölgesine gelmişti. Andırav ahalisi Emir'e kâfirleri ve mecûsileri şikâyet etmişti. Ahalinin şikâyetini dikkate alan Emir, kâfirler üzerine yürümüştü. Diğer yandan da Emirzade Rüstem ve Burhan Oğlan'ı da büyük bir orduyla Ketur tarafına sevk etmişti. Timur ve ordusu Hinduş Dağlarının tepesine ulaşabilmek için dar vadilerden ve zaman zaman kar altından açtıkları tüneller sayesinde zirveye ulaşmıştı.²⁸ Timur'un kuvvetleriyle geldiğini haber alan Meckür bölgesi ahalisi dağa kaçarak mağaralara saklanmıştı. Askerler bölgedeki evleri ateşe vererek ahalinin hayvanlarını tutsak etmişlerdi. Dört gün süren mücadelenin ardından Meçkür, Emir'in eline geçmişti.²⁹

Timur, Ketur'a sevk ettiği birliklerin başarısızlığını duyunca Muhammed Azad komutasında takviye birlikleri bölgeye yönlendirmişti. Muhammed, Ketur ahalisi ile savaşa girerek onları mağlup etmişti.³⁰ İryab bölgesinden bir heyet Emir'in huzuruna gelerek Vergüti kabilesinin eşkıyalıklarından şikâyetçi olmuştu. Bunun üzerine harekete geçen Timur İryab tarafında bulunan kaleye varmış ve Afgan çetelerin tahrip ettiği bu kaleyi onarmıştı. Timur'a itaat eden Vergüti kabilesi kaleden kaçmaya kalkışınca Timur kaleyi Vergüti kabilesinden alarak İryablılara vermişti.³¹

Emir Timur, İryab bölgesinin işlerini düzene koyduktan sonra 1 Eylül 1398 tarihinde Şunuzan tarafına harekete geçmişti.³² Burada iki gün kaldıktan sonra Emirzade Halil Sultan Bahadır'ı birtakım emirlerle Kıpçağay yolu üzerinden

²⁵ Srivastava, *The Sultanate of Delhi*,222; R.C. Majumdar, "The Invasion of Timur and the end of the Tughluq dynasty", 116; Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 128.

²⁶ Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 128-129.

²⁷ Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 129.

²⁸ Şami, *Zafername*, 209; Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*,129.

²⁹ Şami, *Zafername*,209.

³⁰ Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 131; Şami, *Zafername*, 209.

³¹ Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 132; Şami, *Zafername*, 212.

³² Şami, *Zafername*, 213; Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, 287;

Banu mevkiine sevk etmişti. Kendisi de itaat altına girmeyen Püryaniler üzerine gitmişti. Püryanilerin reisi Umil, Emir'e yalvararak kendisini affettirmişti.³³

Emir Timur 20 Eylül 1398 tarihinde Sind Nehri kıyısına gelerek burada bir köprü yapılmasını buyurmuştu. Kısa sürede yapılan köprüden ordusuyla karşıya geçip Tuğlukşahlar Devleti'nin topraklarına ayak basmıştı. Emir Timur nehri karşıya geçince karargâhını Celali Çölü olarak da bilinen Celü Çölü'ne kurmuştu. Harezmsah Sultanı Celaleddin, Cengiz Han ile yaptığı mücadeleyi kaybederek Celü Çölü'ne sığınmıştı. Sultan Celaleddin böylece Cengiz Han'ın elinden kurtulmuştu. Emir Timur karargâhını burada kurduğunun en büyük nedeni burasının ona şans getireceğine inanmasıydı.³⁴ Bu sırada Cud Dağı mevkiindeki racalar Emir'in huzuruna gelerek ona itaatlerini bildirmişti. Önceden Multan tarafına gönderilen Rüstem Togay Bogay Barlas'ı bölgede yağmurun etkili olmasıyla Cud Dağı'na çekilmişti. Burada bulunan racalar ona saygı göstererek hediyeler ihsan etmişlerdi. Emir Timur bundan dolayı bu racalara hil'at hediye ederek uğurlamıştı.³⁵

Şihabeddin, Celum (Cemed) Nehri kıyısında bulunan muhkem bir kalenin yöneticisiydi. Pir Muhammed, Multan üzerine ilerlerken burasını itaati altına almıştı. Ancak Timur'un Sind'e geçtiği günlerde başına buyruk hareket etmekteydi. Bunun üzerine Emir, 26 Eylül ayında Emirzade Şeyh Nureddin Bahadır'ı Şihabeddin Tamim üzerine göndermişti.³⁶ Nureddin Bahadır ve adamları buraya ulaştınca derin bir hendek ile etrafı çevrili oldukça yüksek surlara sahip bir kaleyle karşılaşmıştı. Emir'in ordusu kaleyi muhasaraya almıştı. Kale muhasara altındayken Şihabeddin'in gece baskın yapması sonucu savaş iyice şiddetlenmişti. 1 Ekim 1398'de Emir Timur da muhasaraya katılmıştı.³⁷ Oldukça zor durumda kalan Şihabeddin yenileceğini anlayarak 200'e yakın gemiyle Uç'a kaçmaya çalışmıştı. Ancak bütün yollar Mirza Süleymânşah Bahadır ve Pir Muhammed Bahadır tarafından tutulmuştu. Etrafı sarılan Şihabeddin ailesini suya atarak kendisini kurtarmayı başarabilmişti.³⁸

³³ Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 132; Yezdî, *Emir Timur (Zafernâme)*, 287; Şami, *Zafernâme*, 213.

³⁴ Yezdî, *Emir Timur (Zafernâme)*, 288; Şami, *Zafernâme*, 214; Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 132-133; Majumdar, "The Invasion of Timur and the end of the Tughluq dynasty", 117.

³⁵ Yezdî, *Emir Timur (Zafernâme)*, 288; Şami, *Zafernâme*, 214.

³⁶ Şami, *Zafernâme*, 214-215; Yezdî, *Emir Timur (Zafernâme)*, 288-289; Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 134; Bakhshish Singh Nijjar, *Pancâb under the Sultâns (1000-1526)* (Delhi: Sterling Publishers, 1968), 62; Majumdar, "The Invasion of Timur and the end of the Tughluq dynasty", 117.

³⁷ Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 134; Şami, *Zafernâme*, 215.

³⁸ Şami, *Zafernâme*, 215-216; Yezdî, *Emir Timur (Zafernâme)*, 289.

Emir Timur, Şihabeddin olayını çözdükten sonra Celum Nehri boyunca ilerleyerek nehrin cenab ile birleştiği noktada bulunan Şarkot Kalesi'ne 3 Ekim 1398 tarihinde girmişti.³⁹ Emir 6 Ekim 1398 tarihinde Celum Nehri kıyısından ayrılarak Multan'dan 8 km. güneyde bulunan Telembe (Telme, Tulumba, Teline?) Kalesi'ni kuşatmıştı. Timur'un emriyle 9 Ekim Çarşamba günü büyük bir köprü inşa edilmişti. Cuma günü bütün ordu köprüden geçerek Telembe sahrasında karargâh kurmuştu. Şehrin âlim, seyyid ve melikleri gelerek Emir'e bağlılıklarını bildirmişlerdi. Emir huzuruna gelenlerin dışındaki ahalinin iki lek aman malı vermesi kararlaştırılmıştı.⁴⁰

Emirzade Pir Muhammed Bahadır tarafından daha önceden itaat altına alınan Hindu racalar düşmanca tavrı takındıkları haberi Emir'e ulaşmıştı. Şahmelik ve Şeyh Muhammed İğü onlar üzerine gönderildi. Şahmelik ve Şeyh Muhammed yaklaşık 2000 Hinduyu katlederek eşlerini ve çocuklarını esir almışlardı. Ayrıca bölgeden yüklü miktarda ganimet elde etmişlerdi.⁴¹ Emir Timur'un ordusu 19⁴² Ekim Cumartesi günü Telembe'den hareket ederek Abı Biyah (Bias Nehri) kenarında bulunan Cal havalisine varmıştı. Burada Tamimi kabilesinden Nusret'in 2 bine yakın askerle Cal mevkiinde bir hisar yaptırdığını öğrenmişti. Timur ordusuyla bunlar üzerine giderek savaşa tutuşmuştu. Bu esnada Nusret'in birçok adamı öldürülürken kendisi de kaybolmuştu.⁴³

Emir Timur 21 Ekim 1398 tarihinde büyük bir manastır olan Şah Navaz'a gelmişti. Burada büyük zahire ambarları bulunmaktaydı. Timur ordunun ihtiyacını giderdikten sonra kalan mahsulü atışe verdimişti. Burada iki gün geçirdikten sonra ordu Bias suyu kenarında ordugâhını kurmuştu. Ordu Bias Nehri'ni geçerken Multan'da bulunan Emir Pir Muhammed birçok hediye ile gelerek Timur'un huzuruna çıkmıştı.⁴⁴

Emir Timur, Cencan'da dört gün konakladıktan sonra Multan seferinde Sarang Han'a destek veren Dibâlpûr halkını cezalandırmak için harekete geçmişti. Sehval ve Esvan yolu ile Cehval'e gelmiş ve Patpaktan ile Dibâlpûr

³⁹ Nijjar, 62-63; Majumdar, "The Invasion of Timur and the end of the Tughluq dynasty", 117.

⁴⁰ Şami, *Zafernâme*, 216; Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 135; Yezdî, *Emir Timur (Zafernâme)*, 290; Prasad, *History of Mediaeval India*, 336; Srivastava, *The Sultanate of Delhi*, 222.

⁴¹ Şami, *Zafernâme*, 216-217; Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 135.

⁴² Durak, 29 Ekim olarak vermektedir. Detaylı bilgi için bkz. Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 135.

⁴³ Şami, *Zafernâme*, 217.

⁴⁴ Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 136; Şami, *Zafernâme*, 217-218; Bakhshish Singh Nijjar, *Pancâb under the Sultâns (1000-1526)*, 63.

arasında bulunan Sadlec'de ordugâhını kurmuştu.⁴⁵ Emir Timur 10 bin kişiden oluşan süvari birliğini Ecvedin şehri tarafına göndermişti. Emir Şahmelik ve Devlet Timur'u ise Dibâlpûr yönüne sevk etmişti. Kendisi de gece yürüyerek Ecveden'e ulaşmıştı. Ahalinin çoğu Timur'un geldiğini haber alınca Batnir tarafına kaçmıştı.⁴⁶ Bölgeyi kontrolü altına alan Timur 4 Kasım 1398 tarihinde Ecveden Kalesi'ni geçerek bir gün sonra Halis Küteli Kalesi'ni de ele geçirmişti.⁴⁷ Emir Timur ilerleyişini sürdürerek Batnir Kalesi'ne gelmişti. Burası Hindistan'ın en meşhur kalelerindendi. Yönetimi de Raca Dülcin adlı bir Hintlinin elindeydi. Timur hiç vakit kaybetmeden 2 bin süvari ile kaleyi muhasara altına almıştı. Emir Süleymanşah, Seyh Nureddin ve Allahdad sağ kolda; Halil Sultan Bahadır, Şeyh Muhammed ve diğer emirler de sol kolda görevlendirmişti. İlk hamlede Şehri Bend'i ele geçirecek kaleye taarruz etmişlerdi. Timur mancınıklarla saldırarak kaleyi harabeye çevirmişti.⁴⁸

Emir Timur 13 Kasım 1398 Batnir'den yola çıkarak Kenare-i Havzı Ab'a gelmiş ve burada bir gün konaklamıştı. Daha sonra Firuze-i Bendegân Kalesi'ni aşarak bir günde Serseti şehrine ulaşmıştı. Buranın ahalisi gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Timur'un ordusunun geldiğini duyunca şehri terk etmişlerdi. Timur'un kuvvetleri peşlerinden giderek onları öldürmüş ve mallarını yağmalamışlardı.⁴⁹ Emir'in ordusu Serseti'de bir gün kaldıktan sonra yaklaşık 100 km. mesafedeki Fethâbâd'a ilerlemişti. Çöllere kaçan Fethâbâd ahalisi öldürülerek mallarına ve hayvanlarına el konulmuştu.⁵⁰

Emir Timur burada fazla zaman kaybetmeden Receppûr Kalesi'nden aşırıp Kale-i Ehrunî civarında konaklamıştı. Askerler halkın bir kısmını kılıçtan geçirirken bir kısmının da mallarına el koyarak evlerini ateşe vermişti. Emir buradan hareketle Tuhne Köyü civarına gelerek burada konaklamıştı. Bu bölgede yol kesip haraç toplayan ve *Ceteler* diye adlandırılan bir kavim vardı.

⁴⁵ Nijjar, *under the Sultâns (1000-1526)*,63; Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 137; Şami, *Zafernâme*,219.

⁴⁶ Şami, *Zafernâme*,219; Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 137; ⁴⁶Nijjar, *under the Sultâns (1000-1526)*, 63-64.

⁴⁷ Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 137; Şami, *Zafernâme*,220.

⁴⁸ Şami, *Zafernâme*,220-222; Yezdî, *Emir Timur (Zafernâme)*, 293-295; Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 138-139.

⁴⁸ Nijjar, *under the Sultâns (1000-1526)*, 64; Prasad, *History of Mediaeval India*, 336; Majumdar, "The Invasion of Timur and the end of the Tughluq dynasty", 118; Micheal Prawdin, *The Mongol Empire Its Rise and Legacy*, trans. Eden and Cedar Paul (London: George Allen and Unwin, 1940), 482.

⁴⁹ Şami, *Zafernâme*,222-223; Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 140; Majumdar, "The Invasion of Timur and the end of the Tughluq dynasty", 118; Prasad, *History of Mediaeval India*, 337.

⁵⁰ Yezdî, *Emir Timur (Zafernâme)*, 295-296; Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 140; Şami, *Zafernâme*,223.

Timur'un geldiğini duyunca ormanlık alanlara kaçmışlardı. Timur asker göndererek bunların bir kısmını ele geçirerek öldürmüş ve bir kısmını da esir aldırmıştı.⁵¹ Emir Timur ağırlıklarını Emirzade Süleymanşah'a teslim ederek onu Samane tarafına göndermişti. Ordunun diğer birlikleri 21 Kasım 1398'de Kehher Nehri yakınlarında konaklamıştı. Timur da buraya gelerek ordusuyla birlikte dört gün kalmıştı. Emir buradan hareketle 25 Kasım Pazartesi günü Köyle Köprü'süne ulaşmıştı. Timur'un sol kol kuvvetleri de buraya gelerek orduya katılmış ve bütün emirler huzuruna gelerek sadakatlerini bildirmişlerdi.⁵²

1.4. Emir Timur'un Delhi'ye Yönelişi

Emir Timur'un asıl hedefi Delhi'yi ele geçirmektir. Bundan dolayı Hind topraklarına girdikten sonra yönünü Delhi istikametine çevirmişti. Hacı Seyfeddin'in kardeşi Allahdad ve Ali Sultan Tevaçi komutasındaki ordu Delhi istikametine ilerleyerek Esendi Kalesi'ne ulaşmıştı. Ancak ahali evlerini yakarak Delhi istikametine çekilmişti.⁵³ Emir'in ordusu Esendi hisarından hareket ederek Tuğlukpûr Kalesi'ne gelmişti. Buranın ahalisi de evlerini terk ederek kaçmıştı. Askerler kaleyi ateşe vererek her şeyi yerle bir etmişti. Ordu 4 Aralık 1398 tarihinde Panipat şehrine gelince aynı manzarayla karşılaşmışlardı. Askerler şehirdeki buğday ambarlarını ele geçirerek aralarında pay etmişlerdi. Buradan hareketle Panipat Nehri kenarına gelinmiş ve ordunun sağ cenahı da birkaç gün sonra onlara katılmıştı. Emir'in ordusu burada düzen alarak ilerlemeye devam etmişti.⁵⁴

Emir'in kuvvetleri 7 Aralık Cumartesi günü Sultan Firuz Şah'ın sarayı Cihânuma'ya saldırmak için harekete geçmişti. Burası Delhi'ye yaklaşık iki fersah mesafede idi. Cihânuma'ya saldıran Timur güçleri ahaliyi kılıçtan geçirerek şehri teslim almıştı. Askerler ele geçirdikleri birçok ganimetle geri dönmüşlerdi.⁵⁵ Timur'un kuvvetleri 10 Aralık Salı günü Cemne Nehri üzerinden geçerek Luni⁵⁶ (Levne) şehrine ulaşmışlardı. Önceden gönderilen Emir Cihânşah, Emir Şahmelik ve Emir Allahdad kaleyi kuşatmışlardı. Şiddetli mu-

⁵¹ Şami, *Zafername*, 223; Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 140.

⁵² Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 140-141; Şami, *Zafername*, 223.

⁵³ Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, 2297-298; Şami, *Zafername*, 224; Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 141.

⁵⁴ Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 141; Şami, *Zafername*, 225; Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, 298.

⁵⁵ Şami, *Zafername*, 225; Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, 298; Prasad, *History of Mediaeval India*, 337.

⁵⁶ Şami, bu kalenin ismini Levni olarak vermektedir. Ancak hem yabancı araştırmacıların hem de yerli araştırmacıların çalışmaları incelenerek Luni isminin verilmesi uygun görülmüştür.

hasaradan sonra kale ele geçirilerek ahalinin mukavemeti kırılmaya çalışılmıştı. Ancak ahali teslim olmayarak kadınlarını, çocuklarını ve mallarını ateşe vermişti. Kaleyi ele geçiren askerler seyyidlerin dışındakileri katlederek kaleyi yakıp yıkmışlardı.⁵⁷

Emir Timur, Luni (Levni) Kalesi'ni ele geçirdikten sonra Cemne (Con) Nehri'ni geçerek Cihânuma'ya gelmişti. Delhi'nin muhasarasını kolaylaştırmak için 700 zırlı askerle tatbikat yaptığı sırada Mallu Han adamlarıyla Timur'un üzerine yürümüştü. Emir'in ordusundan Sevincek Bahadır, Seyyid Hoca, Mübeşşir 300 kadar adamla Cemne Nehri üzerinde Mallu Han'a karşı savaş düzeni almıştı. İki taraf arasında yapılan savaşı Mallu Han kaybederek Delhi'ye çekilmişti. Mallu Han'ın ordusunda bulunan filler ise Timur'un eline geçmişti.⁵⁸

1.5. Savaş Hazırlıklarının Yapılması ve İki Ordunun Durumu

Emir Timur Cihânuma'da kaldığı zaman savaş meclisini toplayarak Delhi şehrinin ele geçirilmesi için müzakerede bulunmuştu. Ordunun gereksinimleri temin etmek için hazırlıklara başlanmış ve muharebenin yapılacağı yer tespit edilmeye çalışılmıştı.⁵⁹

Bu esnada Timur'un karargâhında yaklaşık 100 bin Hintli esir bulunmaktaydı. Bu esirlerin savaş esnasında Tuğluk ordusu tarafına geçerek Timur kuvvetlerine karşı savaşa tutuşmaları muhtemeldi. Bazı komutanlar bu durumu Emir'e iletmışlerdi. Böylece erkek esirlerin hepsi öldürüldü.⁶⁰ Yağmalardan alınan mallar ile öldürülen Hintli esirlerin eşleri için her 10 kişiye 1 muhafız bırakılmıştı.⁶¹

Emir Timur, Delhi'ye ilerlerken komutanlarına harp sanatı konusunda bilgi vermekteydi. Aynı zamanda Emir savaş esnasında ordunun düzenini planlamıştı. Ordunun sağ kanadını Pir Muhammed Bahadır, Emirzade Süleymanşah Bahadır ve diğer emirler yönetirken, sol kanadını da Emirzade Sultan Hüseyin Bahadır, Emirzade Halil Sultan Bahadır, Cihânşah Bahadır ve diğer emirler

⁵⁷ Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 142; Firişte, *Tarih-i Firişte*, 283; Hüseyin, *Tughluq Dynasty*, 464; Şami, *Zafername*, 225; Majumdar, "The Invasion of Timur and the end of the Tughluq dynasty", 118-119; Prasad, *History of Mediaeval India*, 337.

⁵⁸ Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 142; Şami, *Zafername*, 225-226; Majumdar, "Majumdar, The Invasion of Timur and the end of the Tughluq dynasty", 119; Sirhindi, *Tarih-i Mübarekşah*, 172; Hüseyin, *Tughluq Dynasty*, 464.

⁵⁹ Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 143.

⁶⁰ Majumdar, "The Invasion of Timur and the end of the Tughluq Dynasty", 119; Şami, *Zafername*, 227; Prasad, *History of Mediaeval India*, 338.

⁶¹ Şami, *Zafername*, 227; Yezdi, *Zafername*, 299-300.

yöneteceklerdi. Ordunun merkezini de Emirzade Rüstem Bahadır, Emir Şeyh Nureddin Bahadır, Emir Şahmelik ve Allahdad yönetecekti.⁶²

Tuğlukşahlar ordusunda ise Sultan Mahmud ve Mallu Han'ın yanı sıra Hintli kumandanlarda bulunmaktaydı. Tuğlukşahlar ordusu 10 bin süvârî, 40 bin⁶³ piyâde ve 120 savaş filinden oluşmaktaydı.⁶⁴ Ayrıca savaş teçhizatları arasında uçunda demir bulunan ve yere düşünce patlayan savaş aleti bulunmaktaydı.⁶⁵ Delhi önlerinde savaş düzeni alan Emir Timur karargâhının etrafına hendek kazdırmıştı. Sonrasında önünü ağaç dallarıyla kapatarak çadırları gizlemişti.⁶⁶ Timur, Tuğluk ordusu karşısında olası bir mağlubiyet almamak için çeşitli hilelere başvurmuştu. Emir üçgen şeklinde demir teller hazırlatarak Tuğluk fillerin geçiş güzergâhına serdirmişti. İkinci hilesi ise Hindistan'da deve bulunmamakta ve filler de bu hayvandan korkmaktaydı. Emir Timur 500 deve getirmişti. Fital sarılı kamışlar ve yağlanan pamuklar develere yüklenmişti.⁶⁷

Emir Timur Havza-i Has'ta hazırlıklarını tamamlayarak savaş düzeni almıştı. Tuğluk ordusu başında Mallu Han zincire vurulmuş filleri önüne katarak Timur kuvvetleri üzerine saldırıya geçmişti.⁶⁸ 7 Rebülâhir 801 (17 Aralık 1398) tarihinde iki ordu karşı karşıya gelerek savaşa tutuşmuşlardı.⁶⁹ Timur bütün planlarını filler üzerine yaptığı için daha önceden hazırlanan develerin yükleri ateşe verilerek fillerin üzerine salınmıştı. Develerden ürken filler zincirlerini kırarak sağa sola dağılmaya başlamıştı.⁷⁰ Savaş esnasında Timur'un ordusunun sağ kanadında bulunan Pir Muhammed Bahadır, Emirzade Süleymanşah ile sol kanadında bulunan Emirzade Sultan Hüseyin ve Gıyâseddin Tarhan çok büyük fedakârlık göstermişlerdi. Emirzade Cihânşah ise maiyetiyle Delhi'nin büyük kapısına kadar varmıştı. Emirzade Rüstem Bahadır,

⁶² Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 143-144; Şami, *Zafername*, 229; Prasad, *History of Mediaeval India*, 339.

⁶³ Şami, bu sayı 20.000 olarak vermektedir. Detaylı bilgi için bkz. Şami, *Zafername*, 229.

⁶⁴ Muhammed Habib, "The Asiatic Environment", *A Comprehensive History of India*, vol 5 (Delhi: People's Publishing house, 1970), 121; Prasad, *History of Mediaeval India*, 339; Nizamüddin Şami, *Zafername*, 229; Cöhcce, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", 717.

⁶⁵ Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 144.

⁶⁶ Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 144.

⁶⁷ İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, 169-171.

⁶⁸ Sirhindi, *Tarih-i Mübârekşah*, 172; Hüseyin, *Tughluq Dynasty*, 464.

⁶⁹ Majumdar, "The Invasion of Timur and the end of the Tughluq dynasty", 119.

⁷⁰ Cöhcce, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", 717.

Emir Şeyh Nureddin, Emir Şahmelik ve Emir Allahdad da Tuğluk ordusu merkezi yönünde saldırıya geçmişti. Pir Muhammed ileri atılarak Tuğluk fillerin bulunduğu alana yönelmiş ve fillerin dağılmasını sağlamıştı.⁷¹

Tuğluk ordusu Emir'in kuvvetleri karşısında daha fazla mukavemet gösteremeyerek bozguna uğramıştı. Tuğluk fillerinin Emir'in kuvvetlerinin eline geçmesi üzerine mukavemeti kırılan Sultan Mahmud ve Mallu Han, Delhi'ye doğru çekilmişti. Sultan Mahmud ve Mallu Han gece yarısı eşlerini ve çocuklarını da alarak Gücerât'a gitmişti.⁷² Bunun üzerine Timur ve kuvvetleri Delhi'yi ele geçirmişti. Şehrin ileri gelenleri ve Tuğluk Hanedanlığı'nın bazı devlet adamları Timur'a saygılarını sunmuştu. Emir Timur cuma günü hutbeyi kendi adına okutarak Delhi'de hükümdarlığını resmen ilan etmişti.⁷³

Emir, Delhi'yi ele geçirdikten sonra memurlar görevlendirerek vergilerin toplanmasını buyurmuştu. Ancak bazı yerli ahali buna karşı çıkararak görevlileri öldürmüştü. Bunun üzerine Emir Timur yerlilerin ele geçirilerek öldürülmesini buyurmuştu. Böylece birçok insan öldürüldü ve bir o kadar da esir alındı.⁷⁴ Emir'in kuvvetlerinin disiplini bozulmuş ve askerler masum insanlara işkence yapmaya başlamıştı. Bunun üzerine Hintliler eşlerini ve çocuklarını öldürerek evlerini ateşe vermişti. Bölgede o kadar insan öldürülmüştü ki bazı sokaklar öldürülen insanların oluşturduğu setlerden geçilmiyordu.⁷⁵

1.6. Emir Timur'un Semerkand'a Dönüşü

Emir Tirmur Delhi'de 15 gün kaldıktan sonra 1 Ocak 1399 günü dönüş için harekete geçmişti. Timur Havza-ı Hassa-i Cihân'ın kenarından geçerek Firuzâbâd'a gelmişti. Burada bir saat dinlendikten sonra Cihânuma tarafından Vezirâbad'a gitmişti.⁷⁶ Bu esnada Hint vilayetlerinin çoğuna hâkim Bahadır Nahir elçi göndererek Emir'e bağlılığını bildirmişti. Emir Timur buradan ayrılarak Samane yakınlarındaki Madula bölgesine ulaşmıştı. Ardından Kete

⁷¹ Şami, *Zafernâme*, 230.

⁷² Sirhindi, *Tarih-i Mübârekşah*, 172; Nizâmeddin Ahmed, *Tabakât-ı Ekberî* İng. çev. B. DE, M.A. (Calcutta: The Asiatic Society of Bengal, 1927), 280; Firişte, *Tarih-i Firişte*, 284; Yezdî, *Zafernâme*, 304-305; Hüseyin, *Tughluq Dynasty*, 464; Srivastava, *The Sultanate of Delhi*, 223.

⁷³ Şami, *Zafernâme*, 231; Durak, 146; Yezdî, *Zafernâme*, 305; Hüseyin, *Tughluq Dynasty*, 464 Firişte, *Tarih-i Firişte*, 284-285; Habib, "The Asiatic Environment", 121.

⁷⁴ Nizâmeddin Ahmed, *Tabakât-ı Ekberî*, 280.

⁷⁵ Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 147; Srivastava, *The Sultanate of Delhi*, 223; Prasad, *History of Mediaeval India*, 341; Majumdar, "The Invasion of Timur and the end of the Tughluq dynasty", 119-120; Şami, *Zafernâme*, 232.

⁷⁶ Şami, *Zafernâme*, 233; Firişte, *Tarih-i Firişte*, 286; Yezdî, *Zafernâme*, 306.

bölgesine gelen Emir, Bağ-ı But mevkiinde bir gün konaklamıştı. Akabinde de Asar istikametinde ilerlemişti.⁷⁷

Mirat (Mirt) Hint bölgesinin önemli kalelerinden biriydi. Emir, Asar'a varınca buranın ele geçirilmesi için Emirzade Rüstem Barlas, Emir Şahmelik, Emir Allahdad'ı görevlendirmişti. Ancak 7 Ocak 1399 tarihinde kale önüne gelen ordu, burayı muhasara edemedi karargâha geri dönmüştü. Bunun üzerine 8 Ocak'ta Emir Timur, 10 bin kişiden oluşan ordusuyla kaleyi kuşatmıştı. Surlar doldurularak kalede delikler açılmıştı.⁷⁸ 19 Ocak'ta kaleyi ele geçiren askerler kalenin serdarı İlyas Efgani ve Mevlana Ahmed Nehane Seri'nin oğlunu yakalayarak Timur'un huzuruna getirmişlerdi. Kaledeki Mecusiler katledilmiş ve eşleri, çocukları esir alınmıştı. Kale açılan deliklerden ateşe verilerek yıkılmıştı.⁷⁹

Emir Timur Mirat Kalesi'ni ele geçirdikten sonra Emirzade Cihânşah Bahadır'ı sol kanat askerleriyle Hindularla savaşması için Ganj Nehri tarafına göndermişti. Hindularla savaştıktan sonra ağırlıklarını Emir Şeyh Nureddin'e vererek Karasu Nehri kıyısında kendisini beklemelerini buyurmuştu. Emir'in maiyetindeki ordu da Ganj Nehri'ne doğru hareket etmişti. Emirzade Süleymanşah ile karşılaşan ordu birleşerek Mansure'ye ve daha sonra Firuzpûr'a gelmişti.⁸⁰ Emirzade Pir Muhammed, Emirzade Süleymanşah Bahadır ve bazı askerler atlarına nehirde geçmişti. Ancak Emir tehlikeli olacağından nehri karşıya geçmemiş ve ilerleyişini Tuğlukpûr istikametinde sürdürmüştü. Bu esnada Ganj Nehri ağağında birçok Hindu'nun toplandığı haberi ulaşmıştı. Emir, Ali Sultan Tavaçi ve Mübeşşir Bahadır gibi komutanları 5 bin kişilik orduyla onların üzerlerine göndermişti. Ayrıca 48 gemiyle Hintli bir grup Timur'un ordusuna saldırmıştı. Ancak başarı elde edemeyen bu gruptan birçok kadın ve çocuk esir düşmüştü.⁸¹

Emir Timur, Tuğlukpûr'a ulaşınca birçok silahlı askerin Mübarek Han etrafında toplandığını öğrenmişti. Emir, Şahmelik ve Emir Allahdad'ı bin kişilik bir orduyla üzerlerine göndermişti. Mübarek Han ve adamları savaşmayı göze alamayarak geri çekilseler de Timur kuvvetlerinin arkalarından saldırısıyla birçoğu kılıçtan geçirilmişti.⁸² Emir Timur Ganj Nehri boyunca ilerleyerek

⁷⁷ Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 148; Yezdî, *Zafername*, 306; Şami, *Zafername*, 234.

⁷⁸ Şami, *Zafername*, 234; Habib, "The Asiatic Environment", 123; Durak, 148; Prasad, *History of Mediaeval India*, 342

⁷⁹ Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 148; Yezdî, *Emir Timur (Zafername)*, 307; Şami, *Zafername*, 234-235; Srivastava, *The Sultanate of Delhi*, 223; Habib, "The Asiatic Environment", 123.

⁸⁰ Yezdî, *Emir Timur (Zafername)*, 308; Şami, *Zafername*, 235.

⁸¹ Yezdî, *Emir Timur (Zafername)*, 308; Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 149; Şami, *Zafername*, 236.

⁸² Şami, *Zafername*, 237.

Küpele Dağı eteğinde birden fazla grup halinde toplanmış Hindu yerliler üzerine harekete geçmişti. Bu grupları dağıtarak birçok ganimet elde etmişti.⁸³

Emir Timur Ganj havalisinden hareketle Sivalik tepesi civarına gelmiş ve burada yaşayan Raca Behruz üzerine harekete geçmişti. Behruz ve adamları yenilmiş ve Timur kuvvetleri birçok ganimet elde etmişti.⁸⁴ Emir, Con havzasından geçerek Sivalik Dağı'nın başka bir noktasına ulaşmıştı. Burasının yönetimi de Raca Retan'ın elinde bulunmaktaydı. Timur, Retan üzerine giderek onu da mağlup etmişti. Birçok ganimet ve esir ele geçirilmişti. Emir Timur daha sonra Nagarkot'a ve akabinde de Lahor bölgesinde bulunan Şeyhâkher üzerine sefer düzenleyerek bu bölgeleri de hâkimiyetine almıştı.⁸⁵ Nihayetinde Emir Timur 29 Nisan 1399 tarihinde Semerkand'a geri dönmüştü.⁸⁶

Sonuç

Emir Timur'un Kasım-Aralık 1397 tarihinde başlattığı Hindistan seferi 29 Nisan 1399 tarihinde Semerkand'a dönmesiyle son bulmuştu. Timur'un bu seferi dönemin müellifleri tarafından daha çok dini nedenlerden ötürü gerçekleştirildiğini ileri sürseler de asıl gayesi Anadolu ve Çin üzerine yapacağı seferlere maddi kaynak sağlamaktır. Bu amaç doğrultusunda güzergâhı boyunca şehir ve kaleleri ele geçirerek birçok ganimet elde etmişti. Emir Timur diğer seferlerde olduğu gibi Hindistan seferinde de rehavete kapılıp duygularıyla hareket etmemiş, tahrip gücü yüksek fillerle donatılmış Tuğlukşahlar ordusunu mağlup etmenin yollarını aramıştı. Bu doğrultuda çeşitli hilelere başvurarak düşmanın mukavemetini kırmış ve Delhi şehrini ele geçirmişti.

Delhi'de bir süre kalan Timur Cuma hutbesini kendi adına okutarak İslam dünyası üzerinde de prestijini bir hayli artırmıştı. Emir Delhi'de kaldığı süre zarfında vergilerin toplanması için görevliler vazifelendirmişti. Nihayetinde Emir Timur arzuladığı ganimet ve vergileri toplayarak Delhi şehrini harabe bir şekilde bırakarak Semerkand'a dönmüştü. Delhi şehri bu gelişmelerinden sonra harabe bir şekilde yaklaşık iki ay yönetimsiz kalmıştı. Akabinde Tuğlukşahlar sultanı Mahmud Han şehre gelerek hanedanlığın varlığını sürdür-

⁸³ Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 150-151; Şami, *Zafername*, 236-239; Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, 310-311.

⁸⁴ Prasad, *History of Mediaeval India*, 343; Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 152; Şami, *Zafername*, 239-241.

⁸⁵ Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, 314-318; Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, 153-154; Şami, *Zafername*, 242-243; Firişte, *Tarih-i Firişte*, 287; Nizameddin Ahmed, *Tabakat-ı Ekberi*, 281;

⁸⁶ Aka, *Timur ve Devleti*, 31; İsmail Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamani*, (Ankara: TTK. Yay, 1994), 20.

meye çalışmıştır. Ancak hanedanlığın içinde bulunduğu durum Emir Timur'un vurduğu ağır darbeye iyice kötüleştirmişti. Böylece hanedanlık gittikçe güç kaybetmiş ve 1414 yılında da tarih sahnesinden çekilmişti.

KAYNAKÇA

- Aka, İsmail. *Timur ve Devleti*. Ankara: TTK. Yay., 2017.
- Aka, İsmail. *Mirza Şahruh ve Zamanı*. Ankara: TTK. Yay., 1994.
- Aka, İsmail. "Timur." *DİA*. C. 41, (2012):173-177.
- Bilal, Metin. "*Tuğlukşahlar Devleti*." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üni. 2021.
- Cöhce, Salim. "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri." *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celal Güzel, c. 7, 689-742. Ankara: 2002.
- Durak, Neslihan. *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*. Ankara: Asam, 2000.
- Eğilmez, Savaş; Macit, Ensar. *Bozkırın Son Fatihi Emir Timur Tarihi ve Avrupa Diplomasisi*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2018.
- Firişte, Muhammed Kâsım Hinduşah. *Tarih-i Firişte*. İng. trc. John Briggs. Delhi: Low Price Publications, 1829.
- Habib, Muhammed. "The Asiatic Environment." *A Comprehensive History of India*, ed. Muhammed Habib; Halid Ahmed Nizami, vol 5, 118-21. Delhi: People's Publishing house, 1970.
- Harrison, J.B. "The Muslim Power of Northern India." *The Oxford History of India*, ed. Percival Spear part II, 253-71. Delhi: Oxford Uni. Pres, 1981.
- Hüseyin, Aga Mehdi. *Tughluq Dynasty*. Calcutta: ThackerSpink&Co., 1933.
- İbn Arabşah. *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yay. 2012.
- Kafalı, Mustafa. "Timur'un Şahsiyeti." *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul (2007): 7-12.
- Keightley, Thomas. *A History of India From the Earliest time to the Present Day*. London: Whittaker and co, 1847.
- Kortel, S. Haluk. *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilât*. Ankara: TTK. Yay., 2006.
- Macit, Ensar. "*Timurlu Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi, 2012.

Vohid Xolov

- Majumdar, R.C. "The Invasion of Timur and the end of the Tughluq dynasty." *The Delhi Sultanate*, ed. R.C. Majumdar, 116-22. Bombay: Baharatiya Vidya Bhavan, 1960.
- Nijjar, Bakhshish Singh. *Pancâb under the Sultâns (1000-1526)*. Delhi: Sterling Publeshers, 1968.
- Nizâmeddin Ahmed. *Tabakât-ı-Ekberî*. İng. çev. B. DE, M.A. Calcutta: The Asiatic Society of Bengal, 1927.
- Sirhindi, Yahya Bin Ahmed Bin Abdullah. *Târîh-iMübârekşah*. Trans. K.K. Basu. Baroda: Oriental İnstitute, 1932.
- Srivastava, A.L. *The Sultanate of Delhi*. Agra: Shiva Lal Agarwala&Company, 1950.
- Şâmî, Nizamüddin. *Zafernâme*. Farsçadan çev. Necati Lugal. Ankara: TTK. Yay., 1987.
- Paydaş, Kâzım. "Emir Timur'un Fetihlerinde Haber Alma Teşkilatının Önemi." *Tarih Araştırmaları Dergisi cilt 28 sayı 46*,(2009): 35-52.
- Prasad, İshwari. *History of the Mediaeval İndia*. Allahabad :The İndian Press, 1925.
- Prawdin, Micheal. *The Mongol İmpire İts Rise and Legacy*. Trans. Eden and Cedar Paul. London: George Allen and Unvin, 1940.
- Togan, ZekiVelidi. "Emir Timur'un Soyuna Dâir Bir Araştırma." çev.İsmal Aka, *İstanbul Üni.Ebediyat Fakültesi Tarih dergisi*, sayı 26, (1972):75-84.
- Yezdî, Şerefüddin Ali. *Emir Timur (Zafernâme)*. çev. not. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yay., 2013.
- Yüksel, Musa Şamil. "Arap Kaynaklarında Timur." *Bilig 31(Güz 2004)*:98-99.

TEMURIYLAR SHAJARASIGA DOIR BA'ZI MA'LUMOTLAR

Xurshid FAYZIEV*

Tarixdan ma'lumki, Markaziy Osiyo mintaqasida hukmronlik qilgan sulolalar faoliyati va ularning o'sha davr ijtimoiy-siyosiy jarayonlardagi o'rni va roli tarixiy manbalarida o'z aksini topgan.

O'zbek davlatchiligi tarixi hamda jahon tarixidan munosib o'rin egallagan Amir Temur va Temuriylar davri tarixi nafaqat o'lkamiz, balki jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga ham ulkan xissa qo'shgan davr sifatida ham hali ko'plab tadqiqotlarni taqozo etadi. Zero, Sohibqiron Amir Temur elu ulusning taraqqiyoti, tinchligi va xavfsizligini o'z orzu umidlarida mujassam etgan xalqimiz farzandi, "Temuriylar renessansi" asoschisidir.

Shu nuqtai nazardan Sohibqiron Amir Temurning ibratli hayoti va faoliyatini kuzatar ekanmiz, uning shaxsiy va oilaviy hayotini ham tadqiq etish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ma'lumki, O'rta asrlarda nasl-nasab, avlodning kelib chiqishi kabi masalalar o'ta muhim ahamiyatga ega bo'lib, u nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy, balki siyosiy hayotda ham o'ziga xos o'rin egallagan. Ta'kidlash joizki, ma'lum bir sulola shajarasiga bag'ishlab yozilgan "nasabnoma"lar kam tuzilganligiga guvoh bo'lamiz. Aksariyat hollarda nasabga oid ma'lumotlarni mazkur davr siyosiy tarixiga bag'ishlangan manbalardan yoki ba'zi rasmiy hujjatlarni chuqur o'rganish natijasida ma'lumotlar istifoda etiladi.

Temuriylar shajarasini tuzishda o'sha davr siyosiy tarixini yoritib beruvchi XV-XVI asrlarda bitilgan, Amir Temur va Temuriylar tarixini o'z ichiga olgan bir qator manbalar muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, muallifi noma'lum bo'lgan "Mu'izz al-ansob fi shajarat ul-atrok" asari, Fasih Ahmad Xavofiyning "Mujmal-i Fasihiy" ("Fasihiyning tarixlar majmu'asi"), Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma", Ibn Arabshohning "Ajoyib ul — maqdur fi tarixi Temur" («Amir Temur tarixida taqdir ajoyibotlari»), Kamoliddin Abdurazzoq Samarqandiyning "Matla' us-sa'dayn va majmai-bahrayn", Mirxondning "Ravzat us safo" asarida, Zahiriddin Muhammad Boburning jahonga mashhur "Boburnoma"si, G'iyosiddin Muhammad Xondamirning ko'p jildlik "Habib us-siyar fi axbor afrod ul-bashar" ("Inson xabarleri va fardlarida do'stning tarjimai holi") va "Xulosat ul-axbor" asari,

* O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, Temuriylar tarixi davlat muzeyi.

Gulbadan begimning “Humoyunnoma”si, Abulfazl Allomiyning «Akbarнома»si va boshqa asarlar, shuningdek, Kastiliya qiroli Genrixning elchisi Rui Gonsales de Klavixoning “Kundalik” larida va boshqa tarixiy asarlarda mavjud.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, Temuriylar shajarasiga bag’ishlangan muhim manba “Mu’izz al-ansob fi shajarat ul-atrok” asaridir. Temuriylar shajarasi haqida to’liqroq ma’lumot beruvchi “Mu’izz al-ansob” asari bizning zamonimizgacha bir necha nusxalarda yetib kelgan. Şu asardan Amir Temurning ajdodlari, uning xarami, farzandlari, ularning onalari hamda ular mansub bo’lgan qavmlar, hukmronlik qilgan shahzodalarning umarolari va ular mansub bo’lgan qavmlar, shuningdek, saroy a’yonlari haqidagi ma’lumotlar o’rin olgan. Asarning ilmiy qiymati shundaki, unda boshqa manbalarda uchramaydigan Temuriy shahzodalarning nomlari qayd etib o’tiladi. Misol uchun asarda Amir Temurning boshqa tarixiy manbalarda nomi qayd etilmagan, yoshligida vafot etgan farzandlarining nomlari ham mavjud. Shu bilan birga asarda boshqa tarixiy manbalarda nomlari zikr etilgan shahzodalar, jumladan, Sulton Husayn Boyqaroning to’ng’ich o’g’li Badi-uz Zamon Mirzoning farzandi Muhammad Mo’min Mirzo nomi uchrasada, biroq, uning kichik farzandi Muhammad Zamon Mirzo nomi eslatilmagan. Shuningdek, “Mu’izz al-ansob”da Sohibqironning bolalik davrida vafot etgan boshqa o’g’il hamda qizlari va ularning onalari haqida ham ma’lumot beriladi.

Temuriylar davri tarixidan darak beruvchi yana bir muhim manbalardan biri bu Fasih Ahmad Xavofiyning “Mujmal-i Fasixiy” asari hisoblanib, unda Amir Temur avlodlari, shahzodalar, ba’zi malikalar haqida ma’lumotlar bayon etilgan. Asarda Amir Temur vafot etgan kunda uning avlodlaridan o’ttiz olti nafar o’g’il va nabiralari bo’lganligi haqida muhim ma’lumot beriladi. Jumladan, asarda Jahongir Mirzodan o’n bir nafar, Umarshayx Mirzoning avlodlaridan to’qqiz nafar o’g’il va nabira, Mironshoh Mirzodan yetti o’g’il va ikki nabira, nihoyat Shohrux Mirzo va uning avlodidan yetti nafar qarindoshlari bo’lganligi haqida ma’lumotlar keltiriladi¹. Bu haqdagi ma’lumot Sharafuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asarida ham uchraydi².

Tarixchi Xondamirning bergan ma’lumotiga ko’ra Shohrux Mirzo davrida tuzilgan “shajara” ham mavjud bo’lib, unda Amir Temurning kelib chiqishi, uning xarami, farzandlari hamda nabiralarning ismlari keltirilgan. Afsuski, Xondamir mazkur asar muallifining ismini qayd etmagan. Fikrimizcha, Xondamir zikr qilgan “Nasabnoma” “Mu’izz al-ansob” asari bo’lsa kerak. Xondamirning bergan ma’lumotiga ko’ra mazkur “Nasabnoma”da Amir

¹ Хавафи Фасих Ахмад. Муджмал-и Фасихи / Пер. с перс., предисл. примеч. и указатели Д.Ю. Юсуповой. - Ташкент: Фан, 1980.- С. 126-127.

² Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари: Ашраф Аҳмад, Ҳайдарбек Бобабеков. Тошкент. “Шарқ” нашриёт-матбаа концернининг Бош тахририяти. 1997. – Б.297.

Temur hayoti davomida o'n sakkiz ayolni nikohiga olganligi qayd etilganligini ta'kidlaydi. Shuningdek, tarixchi asarida Amir Temurning to'ng'ich farzandi Jahongir Mirzo hamda katta qizi O'gi Begi xonimlar Turmush Og'o Begimdan tug'ilganligini, Sohibqironning ikkinchi qizi Sulton Baxt Begim esa O'ljoy Turkon Og'odan tug'ilganligini ko'rsatadi. Amir Temurning ikkinchi o'g'li Umarshayx Mirzoning onasi Tulun Og'o; ("Mu'izz al-ansob"da mazkur ayolning ismi Tuman Xotun deb ko'rsatilgan.), Amir Temurning uchinchi o'g'li Mironshoh Mirzo Minglibek Og'odan va nihoyat Sohibqironning to'rtinchi o'g'li Shohrux Mirzoning onasi Tag'oy Turkon Og'o bo'lganligi haqida ma'lumot beradi. ("Mu'izz al-ansob" asarida Shohrux Mirzoning onasi Dilshod Og'o ekanligi haqida ma'lumot mavjud). Zikr etilgan tarixchining ma'lumotiga ko'ra Amir Temurning uchinchi qizi ham bo'lgan, uning onasi Dilshod Og'o deyiladi³.

"Mu'izz al-ansob"da Amir Temurning mazkur qizining nomi Saodat Sulton ekanligi qayd etilgan.

Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida esa Temuriy shahzodalarga oid ma'lumotlar biron hukmdorning vafoti munosabati bilan uning nasl-nasabini qayd etish jarayonida bayon etiladi. Misol uchun Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzo 1506 yil voqealarini bayon etarkan Sulton Husayn Boyqaroning vafoti munosabati bilan uning nasl-nasabi haqida ma'lumot berib, jumladan, shunday yozadi: "Husayn Mirzo binni Mansur Mirzo binni Boyqaro Mirzo binni Umarshayx Mirzo binni Amir Temur. Mansur Mirzo bila Boyqaro Mirzo podshohlik qil'on emas. Onasi Firuzabegim edi. Temurbek nabirasi."⁴. "Boburnoma"dagi shu kabi ma'lumotlar Farg'ona hukmdori Umarshayx Mirzo, Samarqand hukmdori Ahmad Mirzo, Badahshon hukmdori Mahmud Mirzo va boshqa temuriy shahzodalarning ajdodlari haqida ham bayon etiladi.

Temuriylar shajarasini o'rganish maqsadida tarixiy manbalardagi ma'lumotlarni qiyosiy tahlil etish jarayonida bir qator muammoli vaziyatlarga ham duch kelinadi. Chunonchi, Amir Temur avlodidan bo'lgan ba'zi shahzodalarning tavallud yili ma'lum bo'lsa, vafoti ko'rsatilmagan. Yoki aksincha, tug'ilgan yillari noma'lum, biroq, vafoti biror voqelik sabab aniq ko'rsatilganligiga ham guvoh bo'lamiz. Misol uchun tarixiy manbalarda "G'iyosiddin Mansur Mirzo vafot etganda, uning o'g'li Husayn Boyqaro yetti yoshda edi", deb yoziladi, biroq yili aniq ko'rsatilmaydi. Binobarin, Husayn

³ Фиёсиддин ибн Хумомиддин Хондамир. Ҳабиб ус-сийар фи ахбори афроди башар. Форс тилидан таржима, муқаддима муаллифлари: Жалил Ҳазраткулов, Исмоил Бекжонов. Изоҳлар муаллифлари: Ашраф Аҳмедов, Исмоил Бекжонов. Тошкент. "Ўзбекистон". 2013. Б.294-295.

⁴ Захириддин Муҳаммад Бобир. Бобирнома. I қисм. Нашрга тайёрловчилар Порсо Шамшиев, Содиқ Мирзаев. Масъул муҳаррир: Я.Ғуломов, Р.Набиев. Ўзбекистон давлат нашриёти. Тошкент –1948. Б. 189.

Boyqaroning tavallud topgan yili milodiy 1438 yilga⁵ to'g'ri kelsa va u otasi vafot etganda 7 yoshda bo'lgan bo'lsa, G'iyosiddin Mansur Mirzoning vafot etgan yili 1445 yilga to'g'ri keladi. Shu bilan birga aka – uka shahzodalarning tug'ilgan yillari bir yilga to'g'ri kelib (onalari boshqa), biroq, tug'ilgan kun va oylari no'ma'lumligicha qolayotganlari ham mavjud. Bu esa tadqiqotchilarning ulardan qay biri to'ng'ichi va qaysinisi kichigi ekanligi borasidagi bahs-munozaralariga ham sabab bo'ladi. Misol uchun Amir Temurning to'ng'ich farzandi Jahongir Mirzo bo'lganmi yoki Umarshayx Mirzo bo'lganmi. Bu borada tadqiqotchilarning turli manbalarga asoslanib bildirgan fikrlari mavjud.

Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzo o'zining "Boburnoma" asarida otasi Umarshayx Mirzoning vafoti munosabati bilan uning nasabi haqida to'xtalarkan, jumladan shunday yozadi: "Sulton Abusaid Mirzo Sulton Muhammad Mirzoning o'g'li edi, Sulton Muhammad Mirzo Mironshoh Mirzoning o'g'li edi. Mironshoh Mirzo Temurbekning uchinchi o'g'li edi. Umarshayx Mirzo bila Jahongir Mirzodin kichik, Shohrux Mirzodin ulug' edi"⁶. Mana shu jumlada Bobur Mirzo ham Mironshohni Amir Temurning uchinchi o'g'li ekanligini ta'kidlar ekan, Umarshayx va Jahongirdan kichik edi, deb, Umarshayx Mirzoni to'ng'ich o'g'il sifatida birinchi qatorda sanab o'tgan. Shu bilan birga boshqa tarixiy manbalarda Jahongir Mirzoni to'ng'ich farzand ekanligini tasdiqlovchi ma'lumotlarni ham uchratish mumkin. Chunonchi, Fasih Ahmad Xavofiy o'zining "Mujmali Fasihiy" asarida Amir Temur vafot etgan davrda uning avlodi haqida ma'lumot berarkan, Jahongir Mirzoni Amir Temurning katta o'g'li sifatida birinchi qatorda sanab o'tadi⁷.

Rui Gonsales de Klavixo qalamiga mansub kundalikda ham elchi Samarqanddagi qabul marosimlarini tasvir etarkan, Jahongir Mirzoning ikkinchi o'g'li Pir Muhammad Mirzoni ko'rganligini ta'kidlab shunday yozadi: "Elchilar bu yerda ko'p vaqt o'tirganlaridan keyin yaqinda Kichik Hindistondan kelgan ulug' amirning nevarasini borib tabriklashga taklif etildilar.... Mazkur nevara Temurbekning qazo qilgan to'ng'ich o'g'li Jahongirning farzandi edi. Aytishlaricha, marhum Jahongir Temurbekning eng suyukli o'g'li bo'lib, uning farzandini ham xuddi shunday behad yaxshi ko'rardi. Uning nomi Pirmuhammad"⁸. Yuqoridagi ma'lumotda Amir Temurning to'ng'ich o'g'li Jahongir Mirzo ekanligi aytilgan.

Shu bilan birga Amir Temur o'ziga valiahd belgilashda ham Jahongir Mirzo va uning avlodidan nomzodlar tanlagan. Bu ham qadimgi turkiy urf-

⁵ Fayziev T. Темурийлар шажараси. – Тошкент: "Ёзувчи" нашриёти. "Хазина" 1995. - Б. 104.

⁶ Заҳириддин Муҳаммад Бобир. Бобирнома. I қисм. Б. 22.

⁷ Хавафи Фасих Ахмад. Муджмал-и Фасихи. - С. 127.

⁸ Amir Temur va Ulug'bek zamondoshlari хотирасида. (Рисола)/ Б.Аҳмедов, У.Уватов,Ф.Каримов ва бошқ. Тошкент.: Ўқитувчи, 1996. Б.82.

odatlardan biri bo'lib, xonadonda hukmdorning to'ng'ich o'g'li, ya'ni yoshi katta vakili otasining kelajakdagi o'rinbosari hisoblangan. Amir Temur ham mazkur urfga binoan valiahdlikka katta o'g'li Jahongir Mirzo farzandlaridan, xonadonda Amir Temurdan so'ng yoshi katta bo'lgan shahzoda (Mironshoh Mirzoni is'tesno etganda) Muhammad Sulton Mirzoni, uning vafotidan so'ng esa shahzodalar ichida yoshi ulug' bo'lgan Pir Muhammad Mirzoni tayinlaydi.

Mazkur ma'lumotlarning qiyosiy tahlili Sohibqironning to'ng'ich farzandi Jahongir Mirzo ekanligini ko'rsatadi.

Ma'lumki, Amir Temur avlodlari shajarasiga oid ma'lumotlar bir qator tadqiqotchilar, jumladan, K.E. Bosvort, Jon Vuds, T.Fayziyev va boshqalar tomonidan o'rganilgan. Xususan, K.E.Bosvortning "Musulmon sulolalari" nomli asarida asosan taxtda o'tirgan Temuriy shahzodalarning ismlari va ularning hukmronlik yillari hamda o'sha sulola tarixi qisqacha bayon etilgan⁹. Shuningdek, Jon Vudsning "Temuriylar sulolasi" nomli tadqiqoti ham Amir Temur va uning avlodi shajarasini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqotda Amir Temurning ajdodi bo'lgan Qochuli bahodirdan Muhammad Tarag'ay bahodirgacha bo'lgan ota – bobolari haqida ma'lumotlar berilgan. Shu bilan birga, asarda Amir Temurning xotinlari va farzandlarining ismlari, tug'ilgan yoki vafot etgan yillari ham ko'rsatiladi¹⁰.

Sharqshunos olim Turg'un Fayzievning "Temuriylar shajarasi" deb nomlangan tadqiqoti¹¹ ham bir qator tarixiy manbalardagi ma'lumotlar asosida yozilgan. Asar boshida Amir Temur va uning ajdodlari shajarasi haqida ma'lumot beriladi. Shuningdek, Amir Temur tarixi to'la bayon etiladi. Kitobning davomida Sohibqironning to'ng'ich farzandi Jahongir Mirzo (1356—1376) va uning avlodi, ikkinchi o'g'li Umar Shayx Mirzo (1356—1393) va uning farzandlari, uchinchi o'g'li Mironshoh Mirzo (1366—1408) va uning avlodi, nihoyat kenja farzandi Shohrux Mirzo (1377—1447)ning avlodlari bayoni qismlarga bo'lingan holda tahlil etilgan. Shu bilan birga «Temuriylar shajarasi» asarining yana bir afzal tarafi, hukmronlik qilgan shahzodalar bilan bir qatorda hech qaerda hukmronlik qilmay, oddiy odamlardek hayot kechirib o'tgan temuriylar xonadoni vakillari haqida ham ma'lumot keltirilgan. Shuningdek, Amir Temur xonadoni vakillari bo'lgan Temuriy malikalar tarixiga oid ma'lumotlar ham mazkur asardan o'rin olgan.

T.f.d., professor Azamat Ziyoning "O'zbek davlatchiligi tarixi" nomli asari tarixiy manbalar asosida yozilgan bo'lib, unda O'zbek davlatchiligining eng

⁹ Босворт К.Э. Мусульманские династии. – Москва: "Наука". 1971. С. 217-220, 268-272.

¹⁰ John E. Woods. The Timurid dynasty. Papers on Inner Asia. No. 14. Bloomington, Indiana: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, 1990.

¹¹ Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Тошкент: "Ёзувчи" нашриёти. "Хазина" 1995. – 349 б.

qadimgi davrdan XIX asr so'ngiga qadar bo'lgan tarixi, davlat boshqaruvi kabi masalalari tadqiq etilgan. Xususan, asarda Amir Temur va Temuriylar saltanatining siyosiy tarixi, davlat boshqaruvi tarixi va an'analari ham tahlil etiladiki, bu tadqiqot o'zining yaxlit va izchilligi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga tadqiqotchi Temuriylar shajarasini tartibga solish davomida Temuriy shahzodalarning ismlarini ham batafsil keltirib o'tadi¹².

Amir Temur sulolasi Movarounnahr va Xurosonda 150 yil, Hindistonda esa 322 yilga yaqin hukmronlik qildi. Zero, mazkur sulola shajarasini to'liq tadqiq etish, o'sha davr ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, madaniy hayotini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Binobarin, kelajakda mazkur yo'nalishda tarixiy manbalardagi ma'lumotlarni, xususan, "Mu'izz al-ansob" asarini yanada chuqurroq o'rganish, undagi ma'lumotlarni tarixiy manbalardagi ma'lumotlar bilan qiyosiy tahlil etish orqali "Temuriylar shajarasi"ni yangi ma'lumotlar bilan boyitish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

КАЙНАКÇA

Хавафи Фасих Ахмад. Муджмал-и Фасихи / Пер. с перс., предисл. примеч. и указатели Д.Ю. Юсуповой. - Ташкент: Фан, 1980.- С. 126-127.

Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари: Ашраф Аҳмад, Ҳайдарбек Бобабеков. Тошкент. "Шарк" нашриёт-матбаа концернининг Бош таҳририяти. 1997. – Б.297.

Ғиёсиддин ибн Хумомиддин Хондамир. Ҳабиб ус-сийар фи ахбори афроди башар. Форс тилидан таржима, муқаддима муаллифлари: Жалил Ҳазраткулов, Исмоил Бекжонов. Изоҳлар муаллифлари: Ашраф Аҳмедов, Исмоил Бекжонов. Тошкент. "Ўзбекистон". 2013. Б.294-295.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир. Бобирнома. I қисм. Нашрга тайёрловчилар Порсо Шамшиев, Содик Мирзаев. Масъул муҳаррир: Я.Ғуломов, Р.Набиев. Ўзбекистон давлат нашриёти. Тошкент –1948. Б. 189.

Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Тошкент: "Ёзувчи" нашриёти. "Ҳазина". 1995. - Б. 104.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир. Бобирнома. I қисм. Б. 22.

Хавафи Фасих Ахмад. Муджмал-и Фасихи. - С. 127.

¹² Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: "Шарк". 2000. – Б. 314-362.

- Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида. (Рисола)./
Б.Аҳмедов, У.Уватов,Ф.Каримов ва бошқ. Тошкент.: Ўқитувчи,
1996. Б.82.
- Босворт К.Э. Мусульманские династии. – Москва: “Наука”. 1971. С. 217-
220, 268-272.
- John E. Woods. The Timurid dynasty. Papers on Inner Asia. No. 14. Bloom-
ington, Indiana: Indiana University Research Institute for Inner Asian
Studies, 1990.
- Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Тошкент: “Ёзувчи” нашриёти.
“Хазина”. 1995. – 349 б.
- Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: “Шарқ”. 2000. – Б.
314-362.

**“MUNTAXAB AT - TAVORIX” ASARI MUALLIFI
MUHAMMAD HAKIMXONNING TEMURIYLAR DAVRI
AYRIM XUSUSIYATLARIGA OID MA'LUMOTLARI**

Jamoliddin ABDUKARIMOV*

«Muntaxab at-tavorix» asarini Muhammad Hakimxon fors-tojik tilida Kitob va Shahrisabz shahrida 1259/1843 yilning yozlarida yozib tugatgan. Mazkur asar Qo‘qon tarixnavislik maktabining g‘ayrirasmiy tarixiy asarlari sirasiga kiradi. Muhammad Hakimxon Quqon zodagonlar oilasida tug‘ulib, ona tomonidan Quqon xoni Norbutabiyning (1770-1799) nevarasi, Olimxon (1799-1810) va Umarxonning (1810-1822) jiyani edi, ota tomonidan esa mashhur sufi shayxlardan Ahmad Xujagi Kosoniy avlodidan edi.

Muallif nusxasidan shu 1843 yili yana o‘nta nusxa ko‘chirilgani xam ma‘lum. Muhammadhakimxon asari xonlik hududlarida keng tarqalishidan o‘zi xam manfaatdor bo‘lgani uchun undan nusxalar ko‘chirishga ancha sa‘y-xarakat qilgan¹. Bugungi kunda «Muntaxab at-tavorix» ning O‘zbekiston, Tojikiston va Rossiya qo‘lyozma xazinalarida 12 ta nusxasi mavjud. Ulardan №S 470 (Rossiya), №63 (Tojikiston) va №592 (O‘zbekiston)dagi nusxalar matnlarning to‘laligi va yaxshi saqlanganligi bilan o‘z qiymatiga ega qo‘lyozmalar hisoblanadi.

Ta‘kidlab utish joizki, tarixiy asarlar uz janr va uslubi jihatidan Urta Osiyo va Sharq tarixnavislik an‘analari asosida yaratilgan. Musulmon mualliflari vakillari tarixni “boshidan”, ya‘ni olamning, Er va unda hayotning yaratilishi, Odam Ato va Momo Havoning paydo bulishidan to uzlari yashagan davrgacha yoritish zarur deb bilganlar. Shuning uchun ham ayrim sulolalar tarixiga bag‘ishlangan asarlar “olamning yaratilishidan” boshlab, ularda payg‘ambarlar, xalifalar, davlatlar tarixi sulolaviy- xronologik tartibda bayon etiladi va asarning sunggi fasllarida bevosita alohida sulolalar tarixi yoritiladi.

“Muntaxab at-tavorix” besh bob, 12 toifadan iborat bulib, asarning tuzilishi: I bob. Payg‘ambarlar. II bob. Qadimiy Eron sulolalari. III bob. Chin va Farang shohlari. IV bob. Chahoryorlar, umaviylar va abbosiylar xalifalari

* Akademik Bobojon G‘afurov nomli Xo‘jand davlat universiteti tojik xalqi tarixi kafedrasida katta o‘qituvchisi, abdukarimov_1979@mail.ru

¹ Muhammadhakimxontyra Muntaxab at-tavorix. Fors – tojik tilidan tarjumon, muqaddima, izohlar va kyrsatgichlar muallifi Sh. Vohidov.- Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.- 4 b.

haqida. V bob. 1) Safforiylar, 2) Somoniylar sulolasi. 3) Ol Bo‘ya hukmronligi. 4) G‘aznaviylar. 5) Saljuqiylar. 6) Xorazmshohlar saltanati. 7) Chingiz va chingiziylar xonadoni. 8) Temuriylar. 9) Shayboniylar. 10) Ashtarxoniylar. 11) Mang‘itiya saltanati. 12) Mingiya toifasi².

Muhammad Hakimxon uz asarini yaratishda turli tarixiy, adabiy xarakterga ega bulgan adabiyotlardan foydalangan. “Muntaxab at- tavorix”da X- XIX yashagan 30 ga yaqin manbalar muallifi va taqriban 20 ta shoirlar nomlari zikr qilingan. Asarda Urta Osiyo xalqlarining XVI asrgacha bulgan tarixi Mirxondning “Ravzat us-safo”, XVI asrning ayrim voqealari Vosifiyning “Bado’ ul-vaqoe”, Hasan bek Rumluning “Ahsan at- tavorix” asari asosida yaratilgan³.

Muhammad Hakimxon “Muntaxab at-tavorix”ning beshinchi bobi sakkizinchi toifasida XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asr oxirida Movarounnahr va Xurosonda hukmronlik qilgan Temuriylar davriga oid nodir ma’lumotlarni keltiradi.

Muhammad Hakimxon mazkur bobda Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelishi, uning turli mintaqa va viloyatlarga harbiy yurishlari, Xuroson sarbadorlari harakati, Shohrux hukmronligi davri va uning turmush urtog‘i Gavharshodbegim, Ulug‘bekning fojiali vafoti, Sulton Abusaid, Husayn Boyqaro, Badeuzzamon mirzo, Bobur mirzoning hukmronlik yillari, Temuriylar davlati tanazzuli, Shayboniylarning hokimiyat uchun kurashi va boshqalar turli tarixiy manbalar asosida tasvirlangan. Ammo milliy tarixshunosligimizda Muhammad Hakimxon asari va uning Temuriylar davriga oid ma’lumotlari mutaxassislar nazaridan chetda qolmoqda va etarlicha urganilmagan.

Quqon tarixnavislik maktabining yirik namoyandalaridan biri bulgan Avaz Muhammad Attor Huqandiy uzining “Tarixi jahonnamoyi” asarini yozishda Quqon xonligi tarixiga oid kuplab manbalarni urganib chiqqan, avvalgi kitoblarda uchragan ixtiloflarni aniqlab, uz asarida ularga tuzatishlar kiritib borgan. Avaz Muhammad Attor uz asarini yozishdan maqsadini bayon etish bilan birgalikda “Muntaxab at- tavorix” haqida fikr bildiradi: “... “Muntaxab at- tavorix” nomli kichgina kitobcha qulimizga tushib qoldi. Undan yana bir nusxa kuchirishni niyat qilib, uning har bobida keltirilgan rivoyatlarning ixtiloflariga kuzimiz tushdi. Shuning uchun biz dust- birodarlarimizdan har turli tarix kitoblarini surab oldik. ... ulardan foydalanib bir kitob bitdikkim, uni uqigan har bir muxlis tahsin va ofarinlar aylar”.

“Muntaxab at-tavorix”ning hajmi va uning XIX asr Quqon tarixshunosligida tutgan urni shu davr manbashunosligi buyicha ilmiy

² Muhammadhakimxontyra Muntaxab at-tavorix. Fors – tojik tilidan tarjumon, muqaddima, izohlar va kyrsatgichlar muallifi Sh. Vohidov.- Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.- 5 b.

³ Muhammad Hakimxon. Muntaxab-at-tavorix. Dushanbe: Donish, 1983.- 8 b.

tadqiqot olib boruvchi mutaxassislarga ma'lumdir. Shu urinda Atorning "Muntaxab at-tavorix"da mavjud xato va ixtiloflar borasidagi fikriga nisbatan munosibat bildirish zarur.

Mazkur asar va unga oid ilmiy tadqiqot natijalarini urganish jarayonida shuni kurish mumkinki, darhaqiqat "Muntaxab at-tavorix" muallifi Muhammad Hakimxon tomonidan keltirilgan ma'lumotlarida ba'zi chalkashliklar mavjud bulib, ayrim holatlarda muallif tomonidan tarixiy voqealar yillari aniq kursatilmagan.

Muhammad Hakimxon "Muntaxab at-tavorix" asarini yaratish jarayonida Temuriylar davriga bag'ishlangan qismida Mirxondning "Ravzat us safo" asari ma'lumotlariga tayanganligini kurishimiz mumkin.

Asar muallifi Muhammad Hakimxon Temuriylar davriga oid ma'lumotlarni Amir Temurning Bog'dodga qarshi va usha davrda hukmronlik qilgan Jaloirlar sulolasining oxirgi xukmdori Sulton Ahmad (1382-1410) bilan jangi bilan boshlaydi.

Malumki, Amir Temur Bog'dodga harbiy yurishidan keyin Sulton Ahmad Arab yurtiga yul oladi va etti yildan sung qayta Bog'dodni egallaydi. Amir Temur ikkinchi marotiba 1396 yilda Bog'dodni egallaydi va Sulton Ahmad Misr tomon qochishga majbur buladi⁴.

Muhammad Hakimxon bu haqda quydagi ma'lumotlarni keltiradi: "12 yildan keyin Amir Temur hayotlik chog'ida, Sulton Ahmad goh Rumda va goh Misrda edi. Turli fitnalarni amalga oshirdi. Sulton Ahmad Amir Temurning vafotidan keyin Iroqqa qaytdi va to qatl etilgunga qadar (1410) Qora-Yusuf turkman tomonidan Tabrezda hukmronlik qildi"⁵. Muhammad Hakimxon Xuroson sarbadorlari fa'oliyatiga doir muhim ma'lumotlarni keltiradi: "Ular etti tan bulib, har biri turli mansabga tayanib, oqibat dorulbaqoga yuz tutdilar"⁶. Muhammad Hakimxon Xuroson sarbadorlariga oid ma'lumotlari biroz tuliq emas, chunki ba'zi ta'rixiy ma'lumotlarga kura, Xuroson sarbadorlari boshliqlari 12 nafardan iborat bulgan⁷. Muhammad Hakimxon turli yillarda Xuroson sarbadorlar harakatiga boshchilik qilgan etti nafar Pahlavon Abdurazzoq Boshtiniy, Kulu Isfardiyor, Shamsuddin Fazlulloh, Xoja Shamsuddin Ali Chashmiy, Xoja Zaxiruddin Karoviy, Pahlavon Haydar Qassob, Xoja Lutfullo Boshtiniylar haqida ma'lumot keltirmaydi.

Amir Temur va Temuriylar imperiyasi mavjudiyati yillari haqida Muhammad Hakimxon quydagi ma'lumotlarni keltiradi: "Temuriylar

⁴ Nizomuddini Shomi. Zafarnoma. -Dushanbe: ER-graf, 2019.- 217 b.

⁵ Muhammad Hakimxon. Muntaxab-at-tavorix. Dushanbe: Donish, 1983.- 104 b.

⁶ Muhammad Hakimxon. Muntaxab-at-tavorix. Dushanbe: Donish, 1983.- 105 b.

⁷ Davlatdorii tojikon dar asrhoi IX-XIV /Murattib va muallifi peshguftor N. Amirshohi. Dushanbe: Amri ilm, 1999.- 771 b.

hukmronlik yillari bir yuz unbesch yil edi. Shayboniylargacha ular 15 nafar bulib, Eronu Turon, Xurosonu Hindustonda hukmronlik qilishdi”⁸. Muhammad Hakimxon Temuriylar hukmronlik yillarini 115 yil kursatadi. Ammo Temuriylar hukmronlikgi Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelishidan to sulolaning oxirigi vakili bulgan Husayn Boyqaro davrigacha 136 yilni uz ichiga oladi. Muallifning Temuriylar hukmronlik yillariga oid ma’lumotlari ham tuliq va aniq emas.

Muhammad Hakimxon Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelishi va amir Husayn bilan vujudga kelgan nizo’lar haqida shunday ma’lumotlarni keltiradi: “Vaqtlar utib amir Temurning yoshi 36 ga etganda Balxda hukmronlik qilgan va birgalikda harbiy yurishlar olib borgan amir Husayn qatl etilgandan sung podsholik taxtiga utirdi”⁹. Muhammad Hakimxonning mazkur ma’lumotlari tahrirtalabdir.

Muhammad Hakimxon kup holatlarda tarixiy voqealar yillari aniqligiga e’tibor qaratmaydi. Masalan, uning amir Temur farzandlariga oid keltirgan ma’lumotlari ilmiy tatqiqodlarda chigalliklarning vujudga kelishiga olib keladi. Muallifning ta’kidlashicha: “Sohibqiron amir Temurning besh ug’li bulib ular Mirzo Jahongir, Amironshoh, Umarshayx, Mirzo Bobakr, Mirzo Shohrux”¹⁰. Ammo tarixiy manbalardan ma’lumki amir Temurning turt ug’li bor edi. Jahongir va Umarshayx amir Temurning hayotlik chog’ida vafot etgan edi. Mirzo Bobakr haqida ma’lumot mavjud emas.

Muhammad Hakimxonning Temuriylar hukmronlik yillarining oxiri shayboniylar tomonidan Movarounnahr va Xurosonning egallanishiga oid nodir ma’lumotlarni keltiradi. Masalan, Hirotning usha davrdagi siyosiy va harbiy ahvoliga oid quydagilarni keltiradi: “Hirotni uzbek lashkari chunon toroj qildiki biror podshoh asrida amalga oshmagan edi”¹¹. Muallif bu erda Muhammad Shayboniixon va uning lashkari tomonidan Hirotning keskin bosib olinishini nazarda tutmoqda.

Shunday qilib, Muhammad Hakimxonning “Muntaxab at - tavorix” asari XIX asr tarixnavislik maktabining durdonalaridan biri hisoblanib, asarda ayrim chalkashliklar va noaniqliklar bulishiga qaramasdan amir Temur va Temuriylar davri tarixishi urganishda muhim manbalardan biri hisoblanadi. Bundan tashqari “Muntaxab at-tavorix” nodir adabiy manba ham bulib Temuriylar davri adabiy muhitiga oid ham muhim ilmiy ahamiyatga egadir.

⁸ Muhammad Hakimxon. Muntaxab-at-tavorix. Dushanbe: Donish, 1983.- 107 b.

⁹ Muhammad Hakimxon. Muntaxab-at-tavorix. Dushanbe: Donish, 1983.- 107 b.

¹⁰ Muhammad Hakimxon. Muntaxab-at-tavorix. Dushanbe: Donish, 1983.- 110 b.

¹¹ Muhammad Hakimxon. Muntaxab-at-tavorix. Dushanbe: Donish, 1983.- 125 b.

KAYNAKÇA

- Abdulkarimov Dj.A. Otrajenie istorii Ura-tyube i Xudjanda v “Muntaxab at-tavarix” Muxammada Xakimxana.-Xudjand: Nuri ma’rifat, 2020.
- Muhammadhakimxontura. Muntaxab at-tavorix. Fors – tojik tilidan tarjumon, muqaddima, izohlar va kursatgichlar muallifi Sh. Vohidov.- Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.
- Muhammad Hakimxon. Muntaxab-at-tavorix. - Dushanbe: Donish, 1983.
- Davlatdorii tojikon dar asrhoi IX-XIV /Murattib va muallifi peshguftor N. Amirshoxi. - Dushanbe: Amri ilm, 1999.
- Nizomuddini Shomii. Zafarnoma. –Dushanbe: ER-graf, 2019.

XIX - XX ASR BOSHLARIDA G‘ARBDA TEMURIYLAR DAVRI TARIXINING YORITILISHIDAN: TALQIN VA TAHLIL

Vohid XOLOV*

Tarixda buyuk izlar qoldirgan shaxslar hamda sulolalar faoliyatiga baho berish tarixchilar oldidagi eng mashaqqatli va mas’uliyatli vazifalardan sanaladi. Chunki kichik bir xato yoki noto‘g‘ri talqin butun bir sulola faoliyatining ayri-ayri anglanishiga sabab bo‘lishi mumkin. Temuriylar davri tarixi ham shunday bir jarayonki, o‘tgan yuz yilliklarda dunyo bo‘ylab turlicha talqin qilinib kelmoqda. Amir Temur shaxsiga turli xil yondashuvlar - uni maqtash, ijobiy shaxs timsoli qilib ko‘rsatish, Amir Temur shaxsini zolim va qonxo‘r hukmdor sifatida yoritish g‘arb tadqiqotlari va manbalarida namoyon bo‘ladi. Buning sababini sifatida mualliflarning bilim darajasi, ular foydalangan manbalar mazmuni, faoliyat turi va maqsadi bilan asoslash mumkin. Buning misollaridan biri sifatida totalitar tizim davrida ilm-fanda yetuk olimlarni yetishtirgan temuriylar davri hukmdorlarining zolim podshoh sifatida talqin qilinishini ko‘rish mumkin.

Amir Temur va temuriylar davrining dunyo tarixida amalga oshirgan ishlari dunyo xalqlarida doim katta qiziqish uyg‘otgan. XIX-XX asr boshlarida AQSh, Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya gazeta va jurnallarida 10 minglab maqolalar chop etilgan. Bu maqolalarning ba’zilar turli gazetalarda qayta-qayta chop etilganini ham inobatga olish kerak. Shuningdek, bu davrda Yevropada yozilgan Markaziy Osiyoga oid 500 dan ortiq asarlarning aksarida Temuriylar davrining u yoki bu jihati o‘z aksini topganligi ham Temuriylar davriga barcha zamonlarda katta qiziqish bo‘lganligini aks ettiradi. Amir Temurning Yevropa mamlakatlari bilan aloqalari sababli Italiya va Ispaniyadan Xitoyga qadar mamlakatlarga yuborilgan elchilar va sayohatchilar materiallari ham Yevropada Markaziy Osiyoga oid ma’lumotlarning shakllanishiga xizmat qildi.

* O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti.

Amir Temur va temuriylar davri tarixiga oid tadqiqotlar dastlab Fransiyada keng qamrovda va chuqur olib borilgan. Fransuzxabon tadqiqotlarni bevosita A. Saidov¹, D. Rasulova² o'rgangan.

A. Saidov Amir Temur davridan hozirgacha temuriylar davri tarixining tadqiq etilishida ikki xil yondashuv - 1) hamdu sano yog'dirish; 2) qoralash ustivor bo'ganligini qayt etgan. A. Saidov buni mualliflarning yashab o'tgan davr ruhi, talabi hamda mafkurasi bilan asoslaydi.³

D. Rasulova esa temuriylar davriga oid fransuz tilidagi ishlarni fransuz tiliga tarjima qilingan va fransuz tilida yozilgan asarlarga ajratadi va ularni 2 guruhga bo'lib tasniflaydi. Unga ko'ra, birinchi turdagi manbalarga asl matn - arab, fors, turk, mo'g'ul, xitoy, chig'atoy, manchjur, ivrit, yunon kabi tillardan tarjima qilingan asarlar kiradi. Bunday asarlarning kirish qismi va sharhlarida manbaning tarjima qilinishi haqidagi ma'lumotlar, murakkab so'zlar, joy nomlarining izohi keltirilgan. Bu jarayon manbani qiyosiy-matnshunoslik asosida o'rganish va tahlil qilish asosida amalga oshirilganligidan dalolat beradi.

Ikkinchi turdagi asarlarni arab, fors, turk, ivrit, yunon, sanskrit, arman kabi tillarda yaratilgan manbalarga tayangan holda yozilgan tadqiqotlar tashkil etadi. Ularda mualliflarning Markaziy Osiyo tarixi haqidagi qarashlari, shaxsiy mulohazalarini ilgari surish bilan birga, ayrim holatlarda kompilyativ yondashuvlar ham kuzatiladi. Shunga qaramay, ushbu tadqiqotlar ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy hayot haqida boy ma'lumotlar beradi.⁴

D. Rasulovanning qayd etishicha, alohida xususiyatlariga ega bo'lgan fransuz temurshunoslik maktabida tadqiqotlar sharq tarixiy qo'lyozmalari va ashyoviy – moddiy dalillarga asoslangan holda olib borilgan. Ikkinchidan, har bir tarixiy voqeaga hamda Amir Temur va Temuriylar faoliyatiga baho berishda turli manbalar o'rganilib, qiyosiy tahlil asosida muayyan xulosalar chiqarish fransuz temurshunoslik maktabining farqli jihati hisoblanadi.

Uchinchidan, fransuz sharqshunoslari Temuriylar davrini yoritishda faqat harbiy yurishlar va amalga oshirilgan ishlar solnomasini tuzish bilan cheklanmasdan, o'sha davr ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy-mafkuraviy muhitini hamda Amir Temur va uning avlodlariga xos insoniy fazilatlarini, ularning davlat,

¹ Saidov A.X. Amir Temur va Ovroqo tarixshunosligi // O'zbekistonda ijtimoiyfanlar. 1996-07-8-9-10. 166-173-betlar.

² Rasulova D.B. XVII – XX asr boshidagi frantsuzxabon tadqiqotlarda O'zbekiston tarixi masalalari // Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. 2019. 81-91-betlar.

³ Saidov A.X. Amir Temur va Ovroqo tarixshunosligi // O'zbekistonda ijtimoiyfanlar. 1996-07-8-9-10. 166-bet.

⁴ Rasulova D.B. XVII – XX asr boshidagi frantsuzxabon tadqiqotlarda O'zbekiston tarixi masalalari // Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. 2019. 81-82-betlar.

jamiyat, din va ilm-fanga bo'lgan munosabatlarini ham atroflicha tadqiq qilishga alohida e'tibor berganlar. To'rtinchidan, fransuz sharqshunoslarining Amir Temur va Temuriylar davri tarixini o'rganish miqyosi keng bo'lib, ular o'sha davr boshqaruv va harbiy tizimini, madaniyati, dini, falsafasi va ilmiy tafakkurini chuqur o'rganib, tahlil qilganlar.⁵

Fransiyada rivojlangan sharqshunoslik bilimlari XVII asrda Buyuk Britaniyada sharqshunoslik yo'nalishining shakllanishida muhim omil bo'ldi. Keyingi asrlarda britan mulklari sharqqa tomon kengaydi, xususan Hindiston inglizlar ta'siriga tushdi. Buning natijasida inglizlar bevosita birlamchi sharq manbalini qo'lga kiritdi. Hindistonda tashkil etilgan ilmiy jamiyatlar - Qirollik Osiyo jamiyati, Bombay Osiyo jamiyati kabi muassasalarda sharq olimlarining asarlari to'plandi va mutaxassislar tayyorlandi. Bu esa, asarlarning bevosita ingliz tiliga tarjima qilinishiga zamin yaratdi.

XVIII asrning ikkinchi yarmi - XIX asr boshlarida temuriylar davri ilmiy merosi muntazam ingliz tiliga tarjima qilindi va nashr etildi. Chunonchi, "Temur tuzuklari", "Boburnoma" va boshqa asarlar ham tarjima qilindi. Henri Skrin Mirzo Ulug'bekning yulduzlar joylashuvi jadvali g'arbga sharqdan borgan jadvallar orasida eng aniq va mukammali sanalishini qayd etgan. Unda vaqt o'lchovi, sayyoralar va yulduzlar joylashuvi o'z ifodasini topgan. Zijning lotin tilidagi eng yaxshi bosma nashrlari 1642-1648 yillarda Oksford professori Grives tomonidan tayyorlangan bo'lib, 1767 yilda qayta nashr qilingan.⁶ Frederik Starning tadqiqotiga ko'ra, Oksford universitetining arabshunos olimi Tomas Hayd Mirzo Ulug'bekning mazkur asarini tarjima qilib, 1665 yilda "Tabulae long. ac lat. stellarum fi xarum ex observatione Ulugh Beighi" nomi bilan nashr ettirgan⁷. 1723 yilda Jon Darbi frantsiyalik sharqshunos Peti de la Kruaning 1722 yildagi tarjimasi asosida Sharafiddiy Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asarini ingliz tiliga tarjima qiladi. AQShlik jurnalist V.E. Kyortis "Temur tuzuklari" 1780 yilda Oksford universiteti professori Jozef Vayt Lodian tomonidan dastlab ingliz tiliga tarjima qilingan, deb qayd etgan.⁸ Charlz Styuartning qayd etishicha, 1783 yilda Oksford professori J. Vayt bu asarning forscha transliteratsiyasini va uning Villiam

⁵ Rasulova D.B. XVII – XX asr boshidagi frantsuzxabon tadqiqotlarda O'zbekiston tarixi masalalari // Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. 2019. 87-88-betlar.

⁶ Skrine F. Ross E.D. The Heart of Asia. History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times // London, Methuen & co. 36 Essex street, W.C, 1899. B. 176; Percy Sykes. A History of Persia // London: Macmillan and Co. Vol. II. III edition. 1951. 138-bet.

⁷ Frederick Starr. Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane // Princeton University Press, 41 William Street, Princeton, New Jersey. 2013. 497-bet.

⁸ Curtis William Eleroy. Turkestan: "The Heart of Asia" // London: Hodder & Stoughton, 1911. 212-bet.

Deyvi tomonidan qilingan inglizcha tarjimasini chop ettirgan. Ch. Styuart Abu Tolib Husayniyning fors tilidagi tarjimasida bu asarni ingliz tarjima qilib, 1830 yilda uni "Mulfizat Temuri" nomi bilan nashr ettirgan.⁹ 1826 yilda "Boburnoma" Vilyam O'rskin tomonidan tarjima qilingan, Mirzo Muhammad Haydar Dug'latning "Tarixi Rashidiy" asari Denison Ross tomonidan tarjima qilinib, 1895 yilda Londonda nashr qilingan.

Henri Hovorsning tarjima qilingan asarlar asosida yozilgan asari ham temuriylar davri tarixiga oid keng ko'lamdagi ma'lumotlarni mujassam etgan.¹⁰ Xususan, bu asarda bugunga qadar noto'g'ri talqin etib kelingan bir holat, ya'ni Xorazmning Amir Temur tomonidan temuriylar davlati tarkibiga kiritishi atroflicha yoritilgan. Jumladan, Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelishi va uning To'xtamishxonga qarshi olib borgan harbiy harakatlari, Amir Temurning Xorazmni bo'ysindirish uchun olib borgan xatta-harakatlari, Amir Temur elchisining o'sha davrda Xorazmni boshqargan Husayn so'fi tomonidan qamoqqa olinishi va buning ikki tomon o'rtasida urushning boshlanishiga sabab bo'lganligi, mag'lubiyatga uchrab, umidsizlikdan vafot etgan Husayn so'fining o'rniga uning o'g'li Yusuf so'fining Amir Temur tomonidan qo'yilishi, ammo keyinchalik Yusuf so'fi tomonidan Amir Temurga qilingan xiyonatlar va bularning barchasi uning vafotiga olib kelgani, ikki tomon o'rtasida qaqshatqich janglar bo'lgani yoritilgan.¹¹

Temuriylar davri bunyodkorlik ishlari ham inglizlar e'tiborini tortgan jihatlardan biri sanaladi. Masalan, Karnige fondi granti asosida 1903 yilda Markaziy Osiyoga uyushtirilgan ekspeditsiya rahbari, Harvard universiteti professori Rafael Pumpelli hisobotida Samarqandning temuriylar davriga oid ma'lumot quyidagicha keltiriladi: shahar oxirgi 2000 yil davomida bir necha marta talanib, vayron qilingan va qayta qurilgan. Marv kabi, Samarqandda shaharsozlikda qayta qurishlar oldingi xarobalar yonidan qurib olib borilgan, Makedoniyalik Aleksandr tomonidan qurdirilgan Maroqand binolari shaharsozlikda eng qadimgi qatlam ekanligi ko'rinadi. U keng hududni egallagan musulmon qabristonlari, arablar istilosini aks ettiruvchi alomatlar hamda kulolchilik va g'ishtlar bo'laklari bilan qoplangan. Amir Temur tomonidan qurdirilgan nihoyatda ko'rkam qilib bezalgan masjidlar garchi hozirda xaroba holga tushgan bo'lsa-da, ularning kattaligi va bezaklarini dunyo mo'jizalaridan sanash mumkin. Afrosiyobdan ko'rinib turgan bu

⁹ The Mufuzat Temury (translated by Charles Stewart // London. John Murray, Albe-marle Street; Parbury, Allen and Co. Leadenhall Street; 1830. i 6er.

¹⁰ Henry H. Howorth. History of the Mongols from the 9th to the 19th century : Part II. The So-called Tartars of Russian and Central Asia // London. Longmans, Green and Co. 1880. 668-bet.

¹¹ Henry H. Howorth. History of the Mongols from the 9th to the 19th century : Part II. The So-called Tartars of Russian and Central Asia // London. Longmans, Green and Co. 1880. 233-234-betlar.

xarobalar ko'kka bo'y cho'zib, vohaning yam-yashil manzarasidan yuqorida ko'rinib turadi. Bu Chingizxon shaharni vayron qilib uning aholisini qilichdan o'tkazgandan keyin A.Temur va uning avlodlari ikki asr davomida Turkistonda qilgan ishlarining nishonasidir.

Registon haqida J.N. Kerzon 3 ta yirik madrasa ansambli dunyodagi eng ajoyib jamoat maydonini hosil qilganini yozgan.¹² U men qo'rqmay aytishim mumkinki, Samarqand Registoni avval ham, hozir xarob holatda bo'lsa ham dunyodagi eng ajoyib xalq maydoni hisoblanadi. Men sharqda va g'arbda uning salobati bilan bellasha oladigan hech narsani bilmayman, balki Venetsiyadagi Piza minorasi Registon bilan bellashuvga kirishi mumkin. Yevropadagi hech bir ko'rinishni u bilan taqqoslab bo'lmaydi, deb qayd qilgan.

Ingliz tilida temuriylarga oid XIX-XX asr boshlarida chop etilgan maqolalarda asosan uch xil talqin namoyon bo'ladi. Ularning birinchi toifasi Amir Temur shaxsiga ijobiy baho beradi. Chunonchi, Amir Temur mamlakat bo'ylab tinchlikning ta'minlagani, uni aholi uchun xavfsiz hududga aylantirgani, savdo karvonlarining erkin harakatlangani AQSh gazetalarida qayd etilgan. Shunday maqolalaridan birida shunday qayd etiladi: Amir Temur davrigacha mintaqada hayot ham, mol-mulk xavfsizligi himoyalangan edi, ammo uning olib borgan islohotlari natijasida hatto bola ham yonida tillasi bilan mamlakat bo'ylab xavfsiz sayohat qilishi mumkin edi.¹³

Maqolalarning aksarida Amir Temurning zafarli yurushlari alohida qayd etiladi. Masalan, Zeki Bilkins maqolasida Amir Temurning Yildirim Boyazid ustidan erishgan g'alabasi, Hindistonni egallashi¹⁴ kabi masalalarga to'xtalgan. Boshqa bir maqolada Amir Temurning taniqliligi g'arbda Iso payg'ambarga taqqoslangan: Iso Masihni eng kamtar odam biladi; ammo Ammo Temurni kim biladi? Nazarntlar bosh boshini qo'yishga joy topolmaganda, u dunyoni zabt etdi. Maqola davomida Amir Temurga ta'rif berilib, uni orzu-havaslar timsoli edi: unda Makedoniyalik Aleksandr, Sezar va Napoleon mujassam edi. Unda bugungi kunda ko'plab odamlarning qalblarida yonayotgan shijoat - intilish, hokimiyatga erishish, shon-shuhrat va abadiy mashhurlikka undaydigan tug'yon bor edi, deb keltirilgan. Keyingi o'rinlarda Amir Temurning dehqon oilasida tug'ilib, taxtga ko'tarilgani, insonlarning yuragini zabt etgani va ular Temurga kuchlarini bag'ishlagani e'tirof etilgan. Amir Temurning zafarli yurushlariga ta'rif bergan muallif uning Eronni egallagani, Rossiyani qulatib, Hindiston boyliklari bilan

¹² George N. Curzon. *Russia in Central Asia* // London, Longmans, Greens and Co., 1889. 218-bet.

¹³ John P. Irish. *The Crescent in the East* // The San Francisco call. [volume], December 19, 1897, Page 23.

¹⁴ Zeke Bilkins. *Ancient History* // The Caucasian., April 27, 1911, Page 3.

shuhratini yuqori cho‘qqiga olib chiqqani, ellik yil davomida tinimsiz urush qiyinchiliklari va to‘qnashuvlarga bardosh berib, butun Osiyoni, yerning barcha boyliklarini o‘z izmiga bo‘ysundirganini urg‘ulaydi. Ammo mamlakatning Amir Temur vafotidan keyingi holatini achinish bilan qayd etib, uning barcha ishlari bo‘laklarga bo‘linib ketgani, Buyuk Temurdan qolganlarning barchasi kam o‘qilayotgan va unitilayotgan noma‘lum qaydlarga aylanib qolganini ta‘kidlaydi.¹⁵

Bundan tashqari Amir Temur haqida g‘arbda qator afsonalar, she‘rlar, hajviyalar vujudga kelgan. Shundaylardan biri 1828 yilda AQSh gazetalari sahifalaridan o‘rin olgan. Unda go‘yoki Amir Temur oldiga jangdan so‘ng Yildirim Boyazid olib kelingan. Uning tashqi belgilariga qaragan Amir Temur sulton Boyazidning bir ko‘zi nuqsonli ekanligidan qattiq kulgan. Bundan g‘azablangan sulton Boyazid Amir Temurga buning uchun kelgusida javob berishini aytadi. Shunda Amir Temur sulton ustidan kulmagani va kamsitmagani ta‘kidlab, shunday javob beradi: Men sening ustingdan kulmadim, aksincha Allohning oldida taxtning qanchalik kichik bir narsa ekanligini bildim; u hokimiyatni bir ko‘zidan olib, bir oyoqligga berdi.¹⁶

G‘arbda Amir Temur shaxsi va faoliyatiga salbiy yondashuvning shakllanishida ba‘zi mualliflarning obro‘ va mashhurlikka ega bo‘lish istagi ham o‘rin tutgan deyish mumkin. Chunonchi, asli myunxenlik bo‘lgan Shiltbergerning qissalari bunda muhim o‘rin tutgan. Shiltberger 16 yoshida uyini tark etadi va turk yanicharlari safiga qo‘shiladi. Amir Temur sulton Boyazid ustidan g‘alab qozongach, u ham asir tushadi va g‘olibning qo‘shinlari safiga olinadi. Shoxruh mirzo davrida ham bir muddan qo‘shin safiga bo‘lib, so‘ng qochadi va yurtiga yetib oladi. Shundan so‘ng o‘zi guvohi bo‘lgan yoki faqat eshitgan voqealarni juda bo‘rttirib boshqalarga hikoya qiladi. Uning xotiralar qo‘lyozma shaklida tartibga keltiriladi va keyinchalik fransuz, ingliz tillariga tarjima qilinadi. Ushbu tarjimalar esa, keying davrlarda noto‘g‘ri talqinning yanada ortishiga sabab bo‘lgan. Masalan, AQShlik journalist W.E. Kyortis ham asarida temuriylar davri tarixining ba‘zi jihatlarini yoritishda Shiltberger qo‘lyozmasining tarjimalariga tayangan.¹⁷

Xulosa qilib aytganda, Amir Temur qisqa davrda dunyo davlatchilik tarixida katta ko‘lamdagi ishni amalga oshirdi. Bu esa, nafaqat sharqda, balki g‘arbda ham temuriylar davrining keng tadqiq etilishi hamda yoritilishi, xilma-xil yondashuvlarning kelib chiqishi, yangicha ijod namunalarning shakllanishida muhim o‘rin tutdi.

¹⁵ The Quest of Glory // The star., March 04, 1903, Image 4.

¹⁶ The Wilmingtonian., September 18, 1823, Image 1.

¹⁷ William Eleroy Curtis. Turkestan: “The Heart of Asia” // New York. Hodders and Stoughton. 1911. 206-bet.

KAYNAKÇA

- Bilkins, Zeke. *Ancient History // The Caucasian.*, April 27, 1911.
- Curzon, George N. *Russia in Central Asia // London, Longmans, Greens and Co.*, 1889. 218-bet.
- Eleroy, Curtis William. *Turkestan: "The Heart of Asia" // London: Hodder & Stoughton*, 1911.
- Howorth, Henry H. *History of the Mongols from the 9th to the 19th century : Part II. The So-called Tartars of Russian and Central Asia // London. Longmans, Green and Co.* 1880. 668-bet.
- Irish, John P. *The Crescent in the East // The San Francisco call.* [volume], December 19, 1897, Page 23.
- Rasulova D. B. XVII – XX asr boshidagi frantsuzxabon tadqiqotlarda O‘zbekiston tarixi masalalari // *Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya.* 2019. 81-91-betlar.
- Saidov A. X. *Amir Temur va Ovropo tarixshunosligi // O‘zbekistonda ijtimoiyfanlar.* 1996-07-8-9-10. 166-173-betlar.
- Skrine F. Ross E.D. *The Heart of Asia. History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times // London, Methuen & co.* 36 Essex street, W.C, 1899. Б. 176; Percy Sykes. *A History of Persia // London: Macmillan and Co. Vol. II. III edition.* 1951.
- Starr, Frederick. *Lost Enlightenment: Central Asia’s Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane // Princeton University Press, 41 William Street, Princeton, New Jersey.* 2013. 497-bet.
- The Mufuzat Temury (translated by Charles Stewart // London. John Murray, Albemarle Street; Parbury, Allen and Co. Leadenhall Street; 1830. i bet.*
- The Quest of Glory // The star.*, March 04, 1903, Image 4.
- The Wilmingtonian.*, September 18, 1823, Image 1.

İRAN KAYNAKLARINDA EMİR TIMUR VE TIMURİLERİN İRAN'DAKİ ESERLERİ

Ahmet TÜRKMEN*

Emir Timur döneminde tarih, edebiyat ve mimari açısından en çok etkilenen bölgelerden biri İran'dır. İranlı tarihçilerin çoğunun gözünde Emir Timur büyük bir komutan, adaletli bir yönetici ve bir dâhidir. Emir Timur'un bizzat kendi isteğiyle Timuriler dönemi hakkında yazılan en değerli eserlerden biri Mevlana Şami adıyla bilinen Ali bin Muhammed bin Ebi-Talip Vaiz Şemb-i Kazani'nin yazdığı Zafername kitabıdır.¹ Nizameddin Şami Emir Timur'u Büyük emir, En adil, en şerefli, Allah'ın seçilmiş emiri, Rahman'ın gölgesi, Devletin sahibi, Sahipkiran, Hak, Dünya ve dinin kutbu olarak tanımlıyor.²

Şami Emir Timur'un adaleti siyasetle birleştirdiğini, Kahrının Lütfüyle beraber olduğunu, Hilminin gazabiyle birlikte olduğunu, İslam dininin uygulanması için çaba harcadığını yazıyor ve asırlar boyunca birlikte yönetilmeyen İran ve Turan'ı tamamen ele geçirdiğini ve âlimlerin hayran kalacağı şekilde devleti adaletle yönettiğini belirtiyor.³

Şami Emir Timur'un kurduğu güven, adalet ve yasaları sayesinde ülkenin çok güvende olduğunu ve onun döneminde sadece tacirlerin değil, çocuklar ve dul kadınların bile güven içinde kumaş, altın ve gümüş ticaretini yaptığını zikreder. Yazar Emir Timur'un yönettiği bölgenin Maveraünnehir'in üçra köşelerinden hatta Çin ve Hoten serhedinden, Delhi ve Konbayet'te kadar; Babül ebvab ya da günümüz Derbent'ten Msır ve Rum hudutlarına kadar olduğunu belirtir.

Örnek verecek olursak Ali bin Cemal-ul İslam Timur'un varlığını büyük bir nimet olarak anmakta ve Allah'a bu nimeti verdiği için şükretmektedir⁴. Timur'u Adaleti yaymak konusunda mazideki sultanların önüne geçen bir sahipkiran olarak adlandırır. Şami Emir Timur'u Emir-i Sahipkiran ve Müeyyit

* ahmettkmn@gmail.com

¹ Nizameddin Şami, Zafername (Tahran: Bamdad, 1984), 12-13.

² Şami, Zafername, 9.

³ Şami, Zafername, 26.

⁴ Ali bin Cemal-ül İslam, Tarikh-e Bazi Hurub-i Emir Timur-i Gurkan, İran Meclis Kütüphanesi, No:7008, 2b

Ahmet Türkmen

min indallah⁵ olarak anmakta ve Timur'un ordusunu Hizbullah diye nitelendirmektedir. Muinuddin Netenzi Emir Timuru Hazret-i Sultan Gazi⁶ diye hitap eder ve yine Şerefeddin Ali Yazdi onu Hak, Dünya ve dinin kutbu (Kutbul-Hakki veddünya veddin) olarak tanıtmaktadır.⁷

Emir Timur döneminden sonraki Safeviler, Avşarlar ve Kaçarlar döneminin İranlı tarihçileri de Emir Timur'u saygı ve sevgi ile yad etmektedirler. Hazret-i Hakan-i Sahipkiran⁸, Hüsvrev Sahipkiran Emir Timur-i Gurkan, Sahipkiran'ı gitisitan⁹, Hakan-i Mağfur Emir Timur¹⁰ İranlı tarihçilerinin bazılarının Emir Timur için sarf ettiği lakaplar arasındadır. Hatta Emir Timur ile bazı sorunlar yaşandığı iddia edilen ve bazı şiirlerinde Emir Timur aleyhine beyanda bulunan İranlı şair Şah Nimetullah Veli bile Emir Timur'un yüceliğine şu beyitler ile itiraf etmektedir:

در هوای دنیی دون دنی روز و شبجانی به غصه‌ی می‌کنی
گر تمرخانی که میری عاقبت موم گردی فی‌المثل گر آهنی
Bu dun alçak dünyanın hava ve hevesi için
Gece gündüz can azabı ile yaşıyorsun
Sen eğer Emir olan Timurhan gibi demir bile olsan
Sonunda mum gibi olacaksın¹¹

İran'da Fars etnisitesine dayalı milliyetçiliğin yükselmesiyle özellikle 20. Yüzyılın başlarında Emir Timur'a karşı olumsuz eserler yayınlanmıştır.

İran'da Timuriler Döneminde İmar ve Mimari Örnekler

İran'da Emir Timur ve emirden sonra onun yolunu devam ettiren emirler de imar, şehircilik ve mimari konusunda İran'da birçok esere imza atmışlardır. Emir Timur'un imar konusunda en önemli özelliği en az sürede en büyük ve en güzel eserlere imza atmaktır. Onun şehircilikte en büyük eseri olan Beylekan şehri'nin tekrardan imar edilmesi Şami'nin belirttiğine göre sadece 1 ayda tamamlanmıştır ve şehrin inşasında sadece mimarlar ve işçiler değil askerler

⁵ Şami, Zafername, 139

⁶ Muinuddin Netenzi, Munteheb-üt Tevarih-i Muini, (Tahran: Esâtir, 2004), 58

⁷ Şerefeddin Ali Yazdi, Mişaat (Tahran: Süreyya, 2009), 121.

⁸ Ebubekir Tahrani, Tarih-i Diyarbekriyye, (Tahran: Tahuri, 1978), 47.

⁹ Emir Şeref Han Bedlisi, Şerefname (Tahran: İlmî, 1964), 489.

¹⁰ Mirza Mehdi Han Esterabadi, Cihangüşa-i Nadiri, (Tahran: Encümen-i Asâr, 1998), 371.

¹¹ Külliyyat-i Eşâr-i Şah Nimetullah Veli, (Tahran: Hangâh-i Nimetullahi, 1980) 695.

de görev almıştır¹². Şehre su temin etmek içinse Aras nehrinden 38 km uzunluğunda, 10 metre genişliğinde kanal çekilmiştir.

Timuriler döneminin en belirgin eserlerini İran'ın ortasındaki Yazd şehrinde Emir Çakmak meydanında, Horasan İlindeki Kiyasiye Medresesinde ve Meşhed'deki Gevherşad camiinde görmek mümkündür. Emir Timur'un oğlu Şahruh'un komutanlarından biri olan ve Yazd şehrini yöneten Emir Celaledin Çakmak tarafından inşa edilen Emir Çakmak Meydanı 2017 yılında Yazd şehrinin diğer eserleriyle birlikte UNESCO'nun dünya mirası listesinde yer almaktadır.¹³

Emir Çakmak Meydanı; pazar, cami, su deposu, hamam, kervansaraylar, hangâh, kanathane adı verilen su kanalizasyonu ve buzluk denilen soğuk su deposundan oluşmaktadır ve bu meydanın kuzey tarafında defnedilen Emir Çakmak'ın eşi Fatma Hatun da meydanın inşasında önemli rol almaktadır. Hicri Kameri 841'de tamamlanan Emir Çakmak Camii meydanın güneyindedir.

Şekil 1: Emir Çakmak Meydanı, Yazd Şehri

Türk tarihinde her zaman kadın unsuru toplumun büyük bir parçası olarak toplumsal hayatın her bölümünde büyük bir etki ve iz bırakmıştır. Özbek tarihinde de Gevherşâd Hanım ve Yazd için kazandırdığı büyük şaheserlerle tanınan Fatma Hatun bunun en büyük örneklerindedir.

¹² Şami, Zafername, 244.

¹³ "Historic City of Yazd," UNESCO World Heritage Convention, accessed December 1, 2021, <https://whc.unesco.org/en/list/1544/documents/>

Ahmet Türkmen

Aslında Yezd Şehri'nin imarının büyük bir bölümü Fatma Seti adıyla da bilinen Fatma Hatun'un eseridir. Yezd Şehri'nin Emir Çakmak Camii, Ab-Enbâr denilen su depoları ve şehirdeki birçok tarihi eser Fatma Hatun'un yadigarıdır.

Gevherşâd Hanım'ın kız kardeşi olan Fatma Seti'nin Yezd Şehrindeki mezarının gümbedi de Semerkand'deki tarihi binalarla benzerlik atfetmektedir.

Şekil 2: Fatma Seti mezarı, Yezd Şehri

Emir Timur ve Timurilerin en önem verdiği diğer konu da bilim konusudur. Bunu Semerkand ve Özbekistan'ın diğer şehirlerinde inşa edilen rasathane ve medreselerden görmek mümkündür. Timuriler aynı hassasiyeti İran'da da göstermişlerdi. Şahruh Mirza döneminde Kiyaseddin ve Kavameddin tarafından Hicri Kameri 848'de inşa edilen Kiyasiye Medrese ve Camii taş oymaları ve ince sanat örnekleri açısından İran mimarisinde bir devrim niteliğindedir.

Bu medrese büyük ihtimal ile Şahruh Mirza'nın Hargerd (خرگرد) bölgesini bir bilim merkezine çevirmek için sarf ettiği çabanın sonucudur. İran'ın Afganistan sınırında olan Hargerd Fars dilinde büyük şehir demektir. Bu yer Şahruh Mirza tarafından sıfırdan inşa edilmek istenen bir şehirdir ve bu hedef maalesef yarım kalmıştır.

Dört eyvanlı bu medresenin her eyvanı 5.4 metre genişliğinde ve 11 metre yüksekliğindedir. İki katta inşa edilen Kiyasiye medresesi 23 odaya sahiptir. Eserin en büyük özelliği dünyada eşi benzeri olmayan çini ve taş oymalı nakışlarıdır.

Şekil 3: Kiyasiye Medresesi'nin girişi

Şekil 4: Kiyasiye Medresesi mukarnes örneği

Bu medrese bütün İran'da mimari tarzı, plan, işlev ve detay açısından en mükemmel medreselerin başında gelir. Kiyasiye Medresesi aynı zaman mukarnas işçiliği açısından güzide bir başyapıttır.

Şekil 5: Kiyasiye Medresesi'nin odaları

Medresenin taş oymaları ve çinilerinin birçoğu maalesef mezhebi taassuplardan dolayı günümüze kadar gelmemiştir. Mesela ortada dört kere tekrarlanan

Ahmet Türkmen

Allah adı ve etrafında dörtgen şeklindeki çinilerde yazılan Muhammed, Ebu-bekir, Ömer, Osman ve Ali çinileri günümüzde tamamen koparılmış ve bazı çinilerin yerine farklı nakışlar eklenmiştir.

Şekil 6: Kiyasiye Medresesi çini örnekleri (Mehdi Sabur Sadıkhade arşivinden)

Şekil 7: Kiyasiye Medresesi koparılan çini bölümü (Mehdi Sabur Sadıkhade arşivinden)

Gevherşâd Begüm Camii de Şahruh Mirzan'ın eşi Gevherşâd tarafından Timuriler döneminde inşa ettirilen bir diğer mimari eserdir.

İran'ın Horasan İli'nin Meşhed Şehrinde Ali bin Musa el-Rıza ya da Orta Asya Türkleri'nin arasında İmam Rıza, Kızıl İmam diye tanınan, Şiiilerin 8. İmamının türbesi civarında inşa edilen bu cami çini, hat sanatı ve mimari üslubu açısından İran'ın en meşhur camilerinden biridir.

Şekil 8: Gevherşad Camii

İmam Rıza türbesinin güneyindeki bu cami dört büyük eyvan ve 7 şebistâna sahiptir. İvan-i Maksure'nin arkasındaki gûmbethanesi tek katlı şebistanlarıyla caminin bütün bölümünü birbirine bağlar.

Şekil 9: Gevherşad Camii Süsleme örnekleri

Caminin güney eyvanı İvan-i Maksure, kuzey eyvanı Darüssiyade, doğu eyvanı İtikaf ve batı eyvanı Şeyh Bahaeddin Eyvanı olarak bilinir.

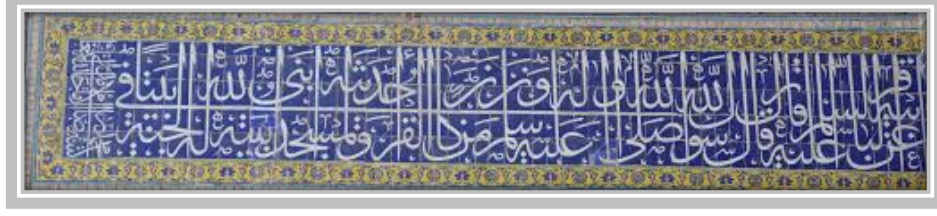
Gevherşad Hanım Camii'nin güney eyvanında sülüs yazısıyla yazılan kitabeğe göre bu cami Hicri Kameri 821. yılda Gevherşâd Begüm'ün emriyle ve yardımıyla yapılmıştır. 12 yılda tamamlanan bu muhteşem cami firuze renginde gûmbediyle Özbek mimarisini Horasan ve İran'da temsil etmektedir.

Şekil 10: Gevherşad Camii'nin mihrap bölümü

Ayrıca sülüs üslubu hat sanatında tarihin en ünlü hattatlarından biri olan Şahrûh Mirza'nın oğlu Baysungur Eyvan-i Maksure'nin kitabetini üstlenmiştir.

Ahmet Türkmen

Şekil 11: Gevherşad Camii'nin kitabet örneği

Caminin gümbedi 41 metre yükseklikte olup Eyvan-i Maksure üstüne kuruludur ve dış çephesi Kufi hat ile tezyin edilmiştir. Gümbedin iki tarafında ise 43 metre yüksekliğinde iki minare vardır.

Bu camiye mühendislik, güzel sanatlar, perspektif, iç mimarlık ve inancın birleştiği bir sanat galerisi demek de yanlış olmayacaktır.

Emir Timur ve Timuriler döneminin İran'a derin etkisini sadece mimari ve şehircilikle sınırlandırmak mümkün değildir ama Semerkand, Buhara ve Herat gibi Timuriler döneminin mimarisi ve sanat dünyası İran'da da büyük ölçüde tecelli etmiştir.

KAYNAKÇA

- Emir Şeref Han Bedlisi, Şerefname. Tahran: Ilmi, 1964.
- Mirza Mehdi Han Esterabadi, Cihangüşa-i Nadiri. Tahran: Encümen-i Asâr, 1998.
- Ali bin Cemal-ül İslam, Tarikh-e Bazi Hurub-i Emir Timur-i Gurkan. İran Meclis Kütüphanesi, No:7008
- Ebubekir Tahrani, Tarih-i Diyarbekriyye. Tahran: Tahuri, 1978.
- Historic City of Yazd. UNESCO World Heritage Convention. accessed December 1, 2021. <https://whc.unesco.org/en/list/1544/documents/>
- Muinuddin Netenzi, Munteheb-üt Tevârih-i Muini. Tahran: Esâtir, 2004.
- Nizameddin Şami, Zafername. Tahran: Bamdad, 1984.
- Şah Nimetullah Veli, Külliyyat-i Eşâr-i Şah Nimetullah Veli. Tahran: Hangâh-i Nimetullahi, 1980.
- Şerafeddin Ali Yezdî, Minşaat. Tahran: Süreyya, 2009.

EMİR-İ TURAN TİMUR VE ANADOLU

Ahmet TOKSOY*

Yıldırım Bayezid ve Kara Yusuf'un çağdaşı olan Timur, Maverün-Nehr'de yaşamakta olan Türklerin Barlas kabilesindedir. Timur kısa zamanda büyük fetihler gerçekleştirerek Cengiz Han'dan sonra "Cihan Fatih" unvanını aldı¹.

Horasan seferi sırasında Irak-ı Acem'in içinde bulunduğu durumu çok iyi analiz eden Timur, burayı ele geçirmeye karar vererek 1386'da Semerkant'tan hareket etti. Esasen Türkistan'dan sonra Yakın Doğu'daki parçalanma ve devletlerarasında vuku bulan mücadele ona fetihler noktasında büyük fırsatlar kazandırdı. Nihayet o, Irak-ı Acem seferine çıkarak Mazenderan'a geldiği zaman Celayirli Sultan Ahmed'in Tebriz'i hâkimiyet altına almak için buraya doğru hareket ettiği haberini aldı. Böylece Emir Timur da Azerbaycan'a doğru yöneldi. Timur'un Azerbaycan'a gelmekte olduğunu duyan Sultan Ahmed, Tebriz'den ayrılarak Nahcivan yoluyla Bağdat'a geri çekildi. Bunun üzerine Emir Timur, Hacı Seyf ed-Din'i bir kısım askerle, Celayirli ordusunun arkasından Bağdat'a gönderdi. Az sonra İlyas hoca, Emir Şeyh Ali Bahadır'ı da Bağdat'a giden orduya yardım etmeleri için yola çıkardı. Nihayet Timurlu ordusu birleşerek Celayirli ordusuyla savaşmak için hazırlanmaya başladı. Bir müddet sonra da iki ordu arasında büyük bir savaş vuku buldu. Yapılan savaşta Celayirli mağlup edildiler. Bu galibiyetten sonra Emir Timur yazı Tebriz ve havalisinde geçirdi².

Böylece Emir Timur aynı zamanda ilk defa 1386'da Anadolu kapılarında görüldü. Biraz önce de dediğim gibi yaz aylarını Tebriz'de geçirdikten sonra Nahcivan yoluyla Kürüm Hisarı'na gelerek burayı hâkimiyet altına aldı. Kale hâkimi Şeyh Hasan yakalanarak huzura getirildi. Buradan Emir Tutan adında bir Türkmen beyinin hâkimiyet sürdüğü Sürmeli'ye doğru hareket etti. Ti-

* Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Ün., Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Enver Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara 1992, s. 96.

² Nizamüddin Şâmi, Zafernâme, Çev. Necati Lugal, Ankara 1987, s. 119-120; İsmail Aka, Timur ve Devleti, Ankara 1991, s. 12; Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 96; Hayrunnisa Alan, Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506, İstanbul 2015, s. 40.

mur'un kaleyi kuşatması üzerine kale komutanı Tutan savunma yapmaya başladı. Ancak onun savunması sonuç vermedi ve kale ele geçirildi. Emir Timur, burada sonra Firuzbaht'ın valilik yaptığı Kars'a hareket ederek burayı da hâkimiyet altına aldı. Kale komutanı Firuzbaht şiddetli bir savunma yapmasına rağmen sonunda teslim olarak Timur'un huzuruna çıktı. Kendisine taltif ve ihsanlarda bulunulduktan sonra yoluna hareket ederek Akbuğra mevkiine geldi. Mevsimin kış olmasına bakılmaksızın Kars bölgesinden Gürcistan'a yönelen Emir Timur, Tiflis'i aldıktan ve çeşitli bölgeleri akınlara uğrattıktan sonra geriye döndü³.

Kışı Karabağ'da geçiren Timur, aynı zamanda Doğu Anadolu'yu hâkimiyet altına almak için hazırlık yapmaya başladı. Gökçe Göl havalisinden harekete geçen Emir Timur yoluna devam ederken, bu sırada oğlu Şahruh ve eşi Saray Melek Ağa da Semerkant'tan Bağdat'a geldiklerini duyan Emir, yanında bulunan ağırlıkları bırakarak onları karşılamaya gitti. Azerbaycan'ın Merend'de birbirleriyle buluştular. Timur, daha sonra onları da yanına alıp Alıncak kalesine yöneldi. Burada üç kalan Timur, ordunun dağın tepesine çıkararak buranın kuşatma altına alınmasını emretti. Kuşatmanın uzaması üzerine kalede ortaya çıkan su ve yiyecek sıkıntısı dolayısıyla halk aman dilemek zorunda kaldı. Ancak bu sırada yağmaya başlayan şiddetli yağmur dolayısıyla sarnıçların su ile dolması üzerine halk tekrar savaşa başladı. Emir Timur, kalenin kuşatma görevine Mirka Mehmet ile Uçkara Bahadır'ı tayin ettikten sonra kendisi ağırlıkların bulunduğu yere geldi. Bu arada Şeyh Ali Bahadır da Tebriz ile Erzurum arasında önemli bir geçit noktası olan Bayezid kalesini muhasara altına almaya memur edildi. Az sonra da kuşatmada Şeyh Ali Bahadır'a yardımcı olmaları için ve Hacı Seyf ed-Din ile Emir İgü Timur gönderildi. Kısa bir kuşatmadan sonra kale hâkimiyet altına alındı ve kale komutanı esir edilerek Timur'un huzuruna çıkarıldı. Bundan sonra Timur Korug Argun'a gelerek Tevabiin ve ağırlıkların Aladağ'da kalmasını emretti. Kendisi de önemli bir yaylak merkezi olup Aladağ ve Eleşkirt Ovasının başlangıcında Selman Mahmud köyü yakınlarında bulunan Aydın kalesini hâkimiyet altına aldı⁴. Aydın bölgesindeki Kara-Koyunlu ulusunun kaçarken bırakmış olduğu mallar yağma edildi.

Timur, Aydın kalesinin fethinden sonra Kara-Koyunluların önemli üslerinden birisi olan ve Pasinler Ovasının stratejik bir mevkiini teşkil eden Avnik kalesinin önlerine geldi. Bu kale Kara-Koyunlu Başbuğunun oğullarından Mısır Hoca'nın elinde bulunuyordu. Timur, kalenin hâkimiyet altına alınmasının

³ Nizamüddin Şâmi, Zafernâme, s. 120-121; Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 96.

⁴ Nizamüddin Şâmi, Zafernâme, s. 123-124; Yaşar Yücel, Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları, Ankara 1989, s. 6; Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 96.

uzun zaman süreceğini düşündüğünden dolayı burayı ele geçirmeden Erzurum'a doğru hareket etti. Erzurum'u kuşatıp ele geçirdikten sonra Çapakçur Suyu kenarında karargâhını kurdu⁵. Emiran-şah'ı Kara-Koyunlu Başbuğu Kara Mehmed'i yakalaması için onun üzerine gönderdikten sonra Şeyh Ali Herguyi, İkbâl-şah Yarguci ve Tilak adlı komutanlarını da Kara-Koyunlu ülkesine yolladı. Bu askerler bol ganimetlerle geriye döndüler. Timur daha sonra Muş ovasına inerek burayı hakimiyet altına aldıktan sonra Ahlat önlerine geldi. Ahlat hakimi, Emiri karşılamaya geldiği için taltif edilerek vilayeti tekrar kendisine verildi. Buradan sonra Adilcevaz'da ele geçirildikten sonra Aladağ'a gelindi. Burada Abaka Çayırılığında biraz dinlendikten sonra Van Gölü havzasına inen Timur, Van'ı alarak İran'a döndü⁶.

Timur Çapakçur Suyu kenarında karargâh kurduğu zaman Erzincan'da hüküm süren Mutahharten'e elçi göndererek itaat etmesini ve muhalefetten çekinmesini istedi. Elçinin gelmesi Mutahharten'i büyük bir sevinç içinde bıraktı ve isteği kabul ederek itaat ettiğini bildirdi. Elçiyi türlü ihsanlarda bulduktan sonra geriye gönderdi⁷. Yine de rahat edemeyen Mutahharten, Timur'un Van kalesini ele geçirdiği sırada elçisini Emire gönderdi. Erzincan elçisi Timur'a itaatini bildirdikten sonra hediyeleri taktim etti. Emir Timur, elçiye taltif ile hil'at giydirerek geriye ülkesine gönderdi. Erzincan'ın idaresini tekrar Mutahharten'e verdiğini bildirdi⁸.

Emir Timur, Altınordu hanı Toktamış üzerine yaptığı seferden döndükten sonra Semerkant'tan 1392 Haziran ayında harekete geçti. Irak-ı Acem'de Fars bölgesi hâkimiyet altına aldıktan sonra buranın idaresini Mirza Ömer Şeyh'e verdikten sonra 1393'te Irak-ı Arap seferine çıktı. Celayirli hükümdarı Sultan Ahmed'den Bağdat'ı alan Timur, buradan kuzeye doğru hareket etti. Bu arada Musul ve Erbil hâkimleri huzura gelerek itaatlerini arz ettiler. Aynı zamanda Kara ve Ak-Koyunlu emirlerine de haber gönderilerek itaat etmeleri istendi. Nihayet Musal'a gelen Emir Timur, Musul hâkimi Yar Ali tarafından onuruna düzenlenen toya katıldıktan sonra Mardin'e geldi. Kara-Koyunlulara ait bölgeler akınlara uğratıldıktan sonra 15 Mayıs 1394 Muş ovasına oradan da Aydın kalesine gitti. Yöre ahali Timur'un huzuruna gelerek itaatlerini arz ettiler⁹. Üç Kilise'ye geldiği zaman Erzincan emiri Mutahharten, huzuru kabul

⁵ Nizamüddin Şâmi, Zafernâme, s. 124; Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 96; Faruk Sümer, Karakoyunlular, Ankara 1984, s. 49.

⁶ Nizamüddin Şâmi, Zafernâme, s. 124-125; Sümer, Karakoyunlular, s. 51; Aka, Timur ve Devleti, s. 14-15.

⁷ Nizamüddin Şâmi, Zafernâme, s. 124.

⁸ Nizamüddin Şâmi, Zafernâme, s. 125; Yaşar Yücel, Mutahharten Ve Erzincan Emirliği, Ankara 1982; s. 23-24.

⁹ Nizamüddin Şâmi, Zafernâme, s. 169-187; Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, Bezm u Rezm, Çvr. Mürsel Öztürk, 1990, s. 452; Sümer, Karakoyunlular, s. 57; Aka, Timur ve Devleti, s. 17-18; Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 96.

edildi. Bu arada Emirzâde Muhammed Sultan, batıya Erzurum'a tarafına gönderildi. Timur ise karargâh kurduğu bölgeden hareket ederek Kara-Koyunluların üssü durumda olan ve Pasinler Ovasının önemli bir stratejik bir mevkiini teşkil eden Avnik kalesi önlerine geldi. Kale komutanı Kara-Koyunlu başbuğlarından Mısır hoca, Timur'un bölgede olduğunu haber aldığı zaman kaleye kapanarak savunma önlemleri aldı¹⁰.

Avnik Kalesi çok sarp ve Kara-Koyunlu ülkesinin ortasında bulunduğu için Kara Koyunlu Türkmenleri bu kaleyi kendilerine bir sığınma yeri olarak kullanıyorlardı. Nihayet Emir Timur, bu kaleyi hâkimiyet altına almaya karar verdi. Kale önüne gelen Emir, derhal kalenin kuşatma altına alınmasını emretti. Yapılan saldırılar sonucunda dış kale ele geçirildi. Bunun üzerine Kara-Koyunlu Mısır hoca İç kaleye çekildi. Uzun bir mücadeleden sonra Mısır Hoca Emirzâde Muhammed Sultan'a iltica etti. O da Kara-Koyunlu başbuğunu Timur'un huzuruna getirerek bağışlanmasını diledi. Bunun üzerine Mısır Hoca'nın canı bağışlandı¹¹. Haziran ortalarından Ağustos'a kadar süren Avnik muhasarası Kara Koyunluların mağlubiyeti ile sonuçlandı. Savaşı bizzat yöneten Timur böylece önemli bir stratejik bölgeyi ele geçirmeye muvaffak oldu. Enver Konukçu'ya göre aslında Mısır Hoca'nın böyle bir savunma yapmaya kalkışması son derece yersizdi. Timur, bayramı bu kalenin yanında geçirdikten sonra ordusuna hareket emrini verdi. Avnik Kalesinin muhafazası için Atlamış'ı bıraktı. Emir Timur'un yanında bulunan Erzincan emiri Mutaharten de izin alarak memleketine döndü. Timur bu kalenin hâkimiyet altına alınmasından sonra Pasın Ovasının en gözde kalelerinden birisi olan Hasan-kale Kalesini de ele geçirdi. Muhtemelen Avnik kalesinin düşmesinden sonra Hasankale direnmenin yersiz olduğunu görerek kapılarını Timur'a açtı¹².

Emir Timur, 1394 başlarında tekrar Anadolu'ya yöneldiği zaman ilk dönemlerde Anadolu'da Malatya'ya kadar sokulan Sultan Berkuk ve Orta Anadolu'da Sivas hükümdarı olarak Kadı Burhan ed-Din bulunuyordu. Timur, bir müddet sonra Kadı Burhan ed-Din'e elçi göndererek kendisine itaat etmesini, hutbe ve sikkeyi değiştirmesini ayrıca kendisine mal ve asker göndermesini istedi. Sivas hükümdarı gelen elçi ile yakından ilgilenerek izzet ve ikramlarda bulunduktan sonra hil'at giydirip yola çıkardı. Ardından Sivas'ın surlarını kuvvetlendirmeye başladığı gibi surların etrafına derin hendekler kazdırdı. Böylece Sivas'ı her hangi bir saldırıya karşı hazır hale getirdi¹³.

¹⁰ Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 96.

¹¹ Nizamüddin Şâmi, Zafernâme, s. 187-190; Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 97-98; Osman Turan, İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler, Ankara 1854, s. 83.

¹² Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 98.

¹³ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, Bezm u Rezm, s. 448-453; Yaşar Yücel, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II, Ankara 1991, s. 159.

Bir müddet sonra Timur, Kadı Burhan ed-Din Ahmed'den istediği cevabı almamış olacak ki Kutluşah adında bir elçisini daha Sivas hükümdarına gönderdi. Ancak elçi Sivas'ta tutuklanarak hapsedildikten başka her gün kendisinden vergi alınmaya başlandı. Bunun üzerine Timur ikinci elçisini tekrar Sivas'a göndererek Kutluşah'ı bir adamıyla geriye göndermesini istedi. Ayrıca itaat edip kendisine katılmasını söyledi. Kadı Burhan ed-Din bu mektubu okuyarak cevabını bir elçiyle gönderdi¹⁴.

Timur, Hindistan seferinden sonra Semerkand'a döndükten sonra Azerbaycan çevresine Gürcü ve Ermeni askerlerinin yağma akınları yaptığı haberi aldı. Bu akınlar sırasında bölgedeki Türkler bu akınlar sırasında büyük zararlara uğradılar. Türklerin mallarının yağmalanması Emir Timur'u oldukça üzdü ve 1400'de Semerkand'dan hareket etti. Horasan üzerinden Sultaniye'ye oradan da Tebriz Karabağlarına gelerek burada karargâhını kurdu. Ardından orduyu teftiş ederek ulufelerini dağıttı¹⁵. Timur'un geldiğini duyan Kara Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf Van/Erciş'ten hareket ederek Musul'a çekildi. Timur'un Azerbaycan'a gelmesi Celayirli Sultan Ahmed'i de büyük bir telaş ve kaygı içinde bıraktı. Gerçekten de Timur, Emirzâde Rüstem komutasında bir orduyu Bağdat üzerine gönderdi. Kaleler birer birer ele geçirilirken Bağdat hükümdarı da ihanetlerinden şüphelendiği yakınlarını birer birer öldürmeye başladı. Böylece Bağdat'ta Sultan Ahmed aleyhine bir hava yarattı. Böyle bir durumda kendisini emniyette görmeyen Celayirli Sultanı maiyetinde pek az kimse olduğu halde gizlice şehirden ayrılarak Musul'da bulunan Kara Yusuf'un yanına geldi. Kara Koyunlu hükümdarı Sultan Ahmed'in gelişini memnuniyetle karşılayarak ona konukseverliğini gösterdi. Bir müddet Musul'da kalan iki hükümdar, Emirzâde Rüstem'in geriye döndüğünün haberi alınca birlikte Bağdat'a döndüler. Burada duruma hâkim olan Celayirli Sultanı, Bağdat'ın kenarın ordugâhını kuran Kara Yusuf ve Türkmenlere çeşitli hediyeler verdi¹⁶.

Bu sırada Timur'un Çapakçur/Bingöl yaylağında olduğunu haber alan Kara Yusuf ve Celayirli Sultan Ahmed, onun Sivas üzerine sefer yapacağını haber alınca yeniden telaşa kapıldılar. Çünkü Timur'un Anadolu'yu ele geçirmesi veya Suriye hududuna inmesi halinde onları arkalarından çevirecek ve kurtuluş yolları kapatılmış olacaktı. Bu durumda her ikisi de Mısır Memluk Sultanına iltica etmeye karar vererek Sultan Ferec'e elçi gönderdiler. Halep önlerine geldiklerinde şehrin naibi Demirtaş, onların önlerini keserek daha ileri gitmelerine mani olmak istedi. 19 Haziran 1400'de Halep önlerinde cere-

¹⁴ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, *Bezm u Rezm*, s. 457-461.

¹⁵ Nizamüddin Şâmi, *Zafernâme*, s. 254.

¹⁶ Sümer, *Karakoyunlular*, s. 60-61.

yan eden savaşta Demirtaş ağır bir bozguna uğradı. Savaştan sonra Sultan Ferrec'e yazdıkları mektupta savaşa Halep Naibi'nin sebep olduğunu ve kendilerinin ancak canlarını kurtarmak amacıyla savaştıklarını bildirdiler¹⁷.

Kara Yusuf ve Sultan Ahmed'in Memluk Sultanlığına sığınmaktan ümitlerini kestiklerinden dolayı Yıldırım Bayezid'e sığınmaya karar verdiler. Ancak az sonra Kara Koyunlu hükümdarı, Sultan Ahmed'den ayrılarak ülkesine geriye döndü. Onların hareketlerini günü gününe haber alan Timur, yollarını kesmek için üzerlerine bir kısım kuvvetlerini gönderdi. Bu Timurlu ordusu Celayirli sultanına baskın yaparak onu yenilgiye uğrattı. Sultan Ahmed bu savaşta bütün ağırlıklarını kaybettiği gibi kız kardeşi Dilşad hatun ve eşi Timurlu ordusuna esir düştü. Sultan Ahmed zorlukla kaçabildi ve Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'e sığındı¹⁸. Timur'un Suriye'ye indiği gören Kara Yusuf da çok geçmeden maiyetiyle birlikte Osmanlı ülkesine ayak basarak Yıldırım Bayezid'e iltihak etti¹⁹.

Osmanlı Sultanı, Celayirli hükümdarına Kütahya'yı, Kara Yusuf'a da Kayseri ve Aksaray yörelerini dirlik olarak verdi. Her iki hükümdar da Osmanlı Sultanına, Timur'un saldırılarından söz ederek bununla baş edilmesi konusu üzerinde durdular. Hatta Yıldırım Bayezid'e Timur'un amacının Anadolu'yu ele geçirmek olduğunu ileri sürerek onu Timur'a karşı uyarmakla birlikte düşman olması yönünde telkinlerde de bulundular²⁰.

Böylece Anadolu'da ittifaklar kendiliğinden oluşmaya başladı. Bir yanda Timur'un Azerbaycan ve Doğu Anadolu'daki faaliyetlerinden korkup kaçarak Osmanlı Sultanına sığınan Kara Yusuf ile Sultan Ahmed'in oluşturduğu ittifak. Diğer yanda Sivas ve Malatya'yı ele geçirdikten sonra Erzincan Emiri Mutahharten'e elçi göndererek kendisine tabi olmasını ve yıllık vergiyi kendisine göndermesini isteyen²¹ Yıldırım Bayezid'e karşı Mutahharten'in Timur'a tabi olarak kurdukları ittifak. Bu ittifaka Ak-Koyunlu Kara Yülük Osman Bey de katıldı. Esasen bu sırada Sivas'ı kuşatmakta olan Ak-Koyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman Bey, Osmanlı ordusunun Yıldırım Bayezid'in oğlu Süleyman komutasında geldiğini duyunca kuşatmayı kaldırarak geri çekildi. Ak-Koyunlu hükümdarı aynı hızla Emir Timur'un huzuruna çıkarak ona tabi oldu. Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid'in kendisini tehdit etmesinden sonra Mutahharten, İki Türk hükümdarını birbiriyle savaştıkları duruma getirdi.

¹⁷ Sümer, Karakoyunlular, s. 61-62.

¹⁸ Mehmed Neşri, Kitab-ı Cihannüma, Yay. F. R. Unat, M. Altay Köymen, Ankara 1987, I, s. 335.

¹⁹ Mehmed Neşri, Kitab-ı Cihannüma, s. 335; Hoca Sadeddin Efendi, Tacü't-Tevarih, Yay. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1992, s. 230-231.

²⁰ Hoca Sadeddin Efendi, Tacü't-Tevarih, s. 231.

²¹ Nizamüddin Şâmi, Zafernâme, s. 260; Hoca Sadeddin Efendi, Tacü't-Tevarih, s. 231.

Zira Mutahharten Timur'a mektup göndererek olup bitenden haber verdi. Bunun üzerine Emir Timur, Yıldırım Bayezid'e mektup göndererek, dünyanın kendisine tabi olduğunu ve haddini bilmesini söyledi. Batıda Frenklerle mücadeleye ettiğini bildiğini onun için topraklarına saldırıda bulunmadığını dolayısıyla aklıyla hareket etmesini ve belayı üzerine davet etmemesini söyledi²². Böylece Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid ile Erzincan Emiri Mutahharten arasındaki hadise ve Osmanlıların Erzincan bölgesine hücumları dolayısıyla Timur-Osmanlı gerginliği daha da arttı.

Elçi mektubu verdiği zaman Osmanlı Sultanı, "Onunla muharebe etmek ne zamandan beri benim de hatırımdan geçiyordu. Şimdi bunu gerçekleştirmeye azmettim. Eğer o benim üzerime gelmezse ben ona karşı "Tebriz ve Sultaniye'ye gidiyorum" diyerek sert cevap verdi²³. Emir Timur bu cevabı duyduğu zaman hiddetlenerek büyük bir ordu ile Anadolu'ya doğru hareket etti. Emir Timur, Erzurum Ovasına geldi. Erzurum Ovası asker ve çadırla doldu. Mutahharten Timur'u karşılayarak son siyasi vaziyet hakkında bilgi verdi. Esasen iki Türk devletinin arasının açılmasında Erzincan Emiri Mutahharten'in önemli rol oynadığı muhakkaktır. Erzurum'dan hareket eden Emir Timur, yoluna devam edip, Sivas'a gelerek kuşatma altına aldılar. Mutahharten ile Kara Yülük Osman Bey Timurlu ordusunun öncüleri idi²⁴. Şehzade Süleyman, Sivas Timur tarafından kuşatıldığı zaman şehrin kuşatmasını Malkoçoğlu Mustafa Bey'e bırakarak şehirden ayrıldı. Yapılan savunma sonuç vermeyince Mustafa Bey şehirden çıkarak Timur'un huzuruna çıkarak itaatini arz ettikten sonra Sivas'ın kadı ve ileri gelenleri de gelerek itaatlerini bildirdiler. Böylece Müslümanlara aman vererek şehirde bıraktı²⁵. Yaşar Yücel, Sivas'ın düşmesi ile Anadolu Türklüğüne büyük bir darbe vurulduğunu, bu darbenin sebebinin de Erzincan Emiri Mutahharten'in öncülük etmesinin nedenini iktidar hırsından kaynaklandığını söylemektedir²⁶.

Mutahharten'in müttefikleri Timur ve Osman Bey ile birlikte giriştiği Sivas seferi, Osmanlı devlet adamlarınca Osmanlı toprak bütünlüğünü bozmak olarak değerlendirildi. Bu durumda Yıldırım Bayezid, aldığı tedbirleri uygulama safhasına koymaya karar verdi. Nitekim Emir Timur'un Sivas'ı ele geçirdikten daha ileri gitmeyerek güneye inmesi, ona bu fırsatı verdi. Müttefik-

²² Nizamüddin Şâmi, Zafernâme, s. 260-261.

²³ Nizamüddin Şâmi, Zafernâme, s. 261; Hoca Sadeddin Efendi, Tacü't-Tevarih, s. 232.

²⁴ Nizamüddin Şâmi, Zafernâme, s. 261; Ebu Bekir Tıhrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, Yay. N. Lugal, F. Sümer, Ankara 1960, s. 40; Alan, Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506, s. 68.

²⁵ Nizamüddin Şâmi, Zafernâme, s. 261-262; Ebu Bekir Tıhrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, s. 47-48; Hoca Sadeddin Efendi, Tacü't-Tevarih, s. 235.

²⁶ Yücel, Mutahharten Ve Erzincan Emirliği, s. 46.

leri Sultan Ahmed ve Kara Yusuf'un da kışkırtmaları sonucunda, Anadolu'nun kargaşaya uğramasına sebep olan Mutahharten'i cezalandırmak için harekete geçti (1401). Nihayet Mutahharten'in hâkimiyetinde bulunan şehirler Osmanlıların eline geçti²⁷. Erzincan'ı da hâkimiyet altına alan Yıldırım Bayezid, bu şehrin yönetimini Kara Yusuf'a bıraktı. Ancak Kara Koyunlu hükümdarı halk ile anlaşamadığından dolayı şehrin yönetimi Celayirli hükümdarının da araya girmesiyle tekrar Mutahharten'in eline bırakıldı. Ancak Mutahharten'in tekrar ihanet edebileceği düşünüldüğü için ailesi ve çocukları Bursa'ya gönderilerek burada ikamet etmeleri sağlandı²⁸.

Her zaman yaptığı gibi Mutahharten, bu olup bitenlerden Emir Timur'u haberdar ederek Yıldırım Bayezid'den öcünü almasını istedi. Bu durumda Timur, Osmanlı Sultanına bir mektup göndererek Kara Yusuf'un uzaklaştırılmasını veya öldürülmesini, Mutahharten'in çocuklarının salıverilmesi ve Kemah Kalesinin anahtarlarının teslim edilmesini istedi. Osmanlı Sultanı Bayezid, bu mektuba çok sert bir şekilde cevap verdi²⁹. Osmanlı-Timurlu ilişkilerinin gerginleşmesinden sonra Mutahharten, yaptığı hareketlerin yanlışlığını görmüş olacak ki, Timur'un oğlu Şahruh'u, Osmanlı Sultanının giriştiği tedip hareketini durdurmak için bölgeye gönderdiği sırada iki Türk hükümdarı arasında barış ve uzlaşmayı temin için çaba sarf etmeye başladı. Nitekim Timur büyük bir orduyla Nahcivan'a geldiği zaman Mutahharten'in yeğeni Şeyh Ali, Avnik Kalesinde bulunan Şahruh'a Yıldırım Bayezid'in cesaretinin kırıldığını ve sulh yapmak istediğini hatta Mutahharten'in de aynı istekte bulunduğunu haber verdi. Ayrıca Mutahharten ile anlaşma yapıldığını ve ailesinin kendisine gönderileceğini bildirdi³⁰.

Bu arada Osmanlı devlet adamları da Yıldırım Bayezid'in Timur ile anlaşma yapması için gerekli nasihatlerde bulundular. Bunun üzerine Osmanlı Sultanı, ileri gelen emirlerden birisini Kadı ile birlikte Emir Timur'a gönderdi. Elçilik heyeti Karabağ'da bulunan Timur'un yanına geldiler. Emir, elçilik heyetine gerekli olan izzet ve ikramlarda bulunduktan sonra elçilik heyetine hitaben, " Ben Rum diyarı üzerine asker sevk etmek taraftarı değilim, onlar, daima Frenklere karşı gaza yaptıklarından dolayı böyle bir hareketle Frenklerin kuvvetinin artmasına ve Müslümanların zayıflamasına sebep olmak istemem. Fakat civarda bulunan yabancılardan ziyade Müslüman memleketlerine zarar veren, yol kesen şakiden başka bir şey olmayan Kara Yusuf'u Bayezid himaye etmiş ve memleketinden ona yer vermiştir. Bu cihetten Bayezid'in şu üç şarttan birini kabul etmesi lazımdır. Onu öldürmek ve meseleyi halletmek, Tarafımızdan mahkeme edilmek ve cezası verilmek üzere bize teslim etmek,

²⁷ Hoca Sadeddin Efendi, Tacü't-Tevarih, s. 242.

²⁸ Mehmed Neşri, Kitab-ı Cihannüma, s. 335.

²⁹ Hoca Sadeddin Efendi, Tacü't-Tevarih, s. 251.

³⁰ Yücel, Mutahharten Ve Erzincan Emirliği, s. 48.

Kara Yusuf'u doğrudan doğruya memleketinden çıkarmak. Bu şartlardan birisi ile mesele halledilirse, aramızda baba oğul gibi bir münasebet, bir dostluk ve ittihat hâsıl olur, kız alır kız veririz. Kâfire karşı yaptığımız gazalarda elimizden geldiği kadar size yardım ederiz"³¹. Bu sözleri dinledikten sonra elçilere Emir Timur tarafından tekrar izzet ve ikramlarda bulunuldu. Bundan başka elçilere hitaben, "Ben bunu herkesin yanında açıktan açığa söylüyorum ki, ordu bu kış burada kışlayacak. Ancak ilkbaharda buradan hareketle Rum hududuna geleceğim ve orada bu sözlerimin cevabını alacağım" diyerek kararlılığını dile getirdi³².

Nihayet 12 Mart 1402'de Karabağ'dan büyük bir ordu ile hareket eden Emir Timur, Şamkür ovasına geldi. Bu arada Saray Melek Hanım başta olmak üzere Şehzade Uluğ Bey diğer hatunlar ile birlikte ağaları Sultaniye'ye gönderdi. Bundan sonra Osmanlı Sultanına bir elçi daha göndererek, Kara Yusuf'un halledilmesi veya sınır dışı edilmesi ile birlikte Kemah Kalesi'nin kendilerine teslim edilmesi, diğer memleketlerin ise Osmanlılara ait olduğunu vurguladı. Bu arada Kara Yusuf Osmanlı ülkesini terk ettiği haberi Emir Timur'a ulaştı. Ancak o, ailesini de istedi. Bu durumda Yıldırım Bayezid gönderdiği cevabında kendisine sığınmış olan misafiri geri çevirmenin imansızlık olduğunu, zaten Kara Yusuf'un Anadolu'yu terk ettiğini, şayet geri gelmesi halinde onu ülkesine kabul etmekte tereddüt göstermeyeceğini bildirdi³³.

1402'de tekrar Anadolu'ya gelen Timur, Erzurum Ovasında karargâhını kurdu. Burada Tortum meselesi ele alındı ve bura üzerine asker gönderildi. Zira buradaki Türkler, Gürcülerin baskısı altında bulunuyorlardı. Gönderilen Timurlu ordusu Gürcüleri mağlup ederek Türkleri kurtardı. Erzurum'daki işleri yoluna koyan Emir Timur buradan ayrılarak Pekerç/Çadirkaya, Tercan yolu ile Erzincan'a ulaştı. Muhammed Sultan'ı Fırat Nehri kenarında müstahkem ve stratejik önemi olan Kemah Kalesini ele geçirmek için gönderdi. Sonunda kale ele geçirilerek tekrar Mutahharten'e verildi. Burayı hâkimiyet altına aldıktan sonra Sivas üzerine hareket etti ve ele geçirdi³⁴.

Nihayet 1402'de Yıldırım Bayezid'i Ankara Meydan Muharebesinde mağlup ettikten Emirzade Muhammed Sultan'ın maiyetinde Emirzade Ebubekir Bahadır ile Emir Cihanşah Bahadır olduğu halde bir zafer ve nusrat alayı ile Bursa'ya gönderdi. Diğer taraftan maiyetinde Devlet Timur'u tayin ve Emirzade Halil Sultan'ın Semerkant'a gidip oralarda bu zaferin müjdelemesini ve aynı zamanda Çin hududuna tecavüzle oraları muhaliflerden temizlemesini

³¹ Nizamüddin Şâmi, *Zafernâme*, s. 297-298.

³² Nizamüddin Şâmi, *Zafernâme*, s. 297-298.

³³ Nizamüddin Şâmi, *Zafernâme*, s. 298-299; Sümer, *Karakoyunlular*, s. 63-64.

³⁴ Nizamüddin Şâmi, *Zafernâme*, s. 299-300; Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, s. 258; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s. 99.

emretti. Kendisi de Ankara'dan Sivrihisar'a gelerek burada birkaç gün dinlendi. Buradan Afyonkarahisar üzerinden Kütahya'ya geldi³⁵. Kütahya üzerinden Domaniç yörelerine yöneldi buralardan bulunan yol kesen şakileri yok ettikten sonra Bursa'yı ele geçiren Emirzade Muhammed Sultan Emir Timur'a katıldı. Bu sırada Timur, Sultan Bayezid'in ellerinden memleketlerini aldığı Karaman, Germiyan, Aydın, Saruhan, Menteşe ve Hamitoğullarına beyliklerini iade etti. Emirzade Muhammed Sultan Manisa'da, Şahruh Uluborlu-Keçiöborlu taraflarında kışlarken, Timur da Kütahya yörelerinden ayrılarak Denizli-Güzelhisar/Aydın Ayasuluk/Selçuk ve Tire yoluyla İzmir üzerine yürüdü³⁶.

Emir Timur, Emirzade Pir Muhammed Bahadır ile Emir Şeyh Nureddin Bahadır'a İzmir kalesine saldırmalarını emretti. Fakat bundan sonra Timur, elçi göndererek İslam'a davet etti. Müslüman olmaları halinde kendilerine lütuf ve ihsanda bulunulacağını, aksi takdirde cizye ve haraç vermeleri teklif edildi. Ancak yapılan teklifler kabul edilmedi. Kale komutanı Mahnos İzmir çevresinden topladığı askerlerle Emire karşı koymaya çalıştı. Timur bu haberi aldığı zaman ordusu ile hareket ederek kaleyi kuşatma altına aldı. Kale ile deniz arasına bir set yapıldıktan sonra Emirzade Muhammed Sultan ve Emirzade Emiransah savaşa başladılar. Timur'da askerlerin kaleye hücum etmelerini emretti. Neticede yapılan hücumlar sonunda ordunun kaleye girmesiyle kale Emir Timur'un hâkimiyetine girdi³⁷. Böylece XIV. Yüzyılın ortalarından itibaren Türklerin elinden çıkan ve Adalar Denizi sahilinde bulunan İzmir, uzun bir aradan sonra tekrar Türk hâkimiyetine kavuştu. Emir Timur İzmir ve çevresini Aydın Oğullarının hâkimiyetine bıraktı³⁸. İzmir'in fethinden sonra Emirzade Muhammed Sultan Foça kalesine gönderildi. Emirzade o tarafa gönderildiği zaman burada oturanlar korkuya kapıldılar. Yapılan anlaşma gereğince cizye vermek suretiyle canlarını kurtardılar³⁹.

Ayrıca Timur, hâkimiyet altına aldığı toprakları eski sahiplerine verdi. Bu arada Yıldırım Bayezid hayatını kaybetti. Buna üzülen Emir Timur, az sonra oğlu Emirzâde Muhammed Sultan'ın ölümüyle adeta sarsıldı. Matem elbiselerini giyen büyük hanımı Saray Melik, Emirzâde'nin annesi Hanzâde sultan ve diğer hatunlar Avnik'e geldiler. Anadolu seferini tamamlayan Timur, Erzurum'a geldi. Pasin Ovasından Aras Nehri'nin geçen Timur da Avnik kalesine ulaştı. Buradan Azerbaycan'a gelen Timur, Beylakan şehrinin harabe durumunda olduğunu görünce buranın yeniden imar edilmesini emretti. Kısa bir

³⁵ Nizamüddin Şâmi, Zafernâme, s. 312.

³⁶ Aka, Timur ve Devleti, s. 29.

³⁷ Nizamüddin Şâmi, Zafernâme, s. 318-319.

³⁸ Aka, Timur ve Devleti, s. 29.

³⁹ Nizamüddin Şâmi, Zafernâme, s. 319-320.

süre içinde imar edilerek insanlar yerleştirildiği gibi şehre Aras Nehrinden su akıtılarak bağlık ve bahçelik bir duruma getirildi.

KAYNAKÇA

- Aka, İsmail, Timur ve Devleti, Ankara 1991.
- Alan, Hayrunnisa, Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506, İstanbul 2015.
- Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, Bezm u Rezm, Çvr. Mürsel Öztürk, 1990.
- Ebu Bekir Tıhrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, Yay. N. Lugal, F. Sümer, Ankara 1960.
- Hoca Sadeddin Efendi, Tacü't-Tevarih, Yay. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1992.
- Konukçu, Enver, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara 1992.
- Mehmed Neşri, Kitab-ı Cihannüma, I, Yay. F. R. Unat, M. Altay Köymen, Ankara 1987.
- Nizamüddin Şâmi, Zafernâme, Çvr. Necati Lugal, Ankara 1987.
- Sümer, Faruk, Karakoyunlular, Ankara 1984.
- Turan, Osman, İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler, Ankara 1854.
- Yücel, Yaşar, Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları, Ankara 1989.
- Yücel, Yaşar, Mutahharten Ve Erzincan Emirliği, Ankara 1982.
- Yücel, Yaşar, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II, Ankara 1991.

XIV. YÜZYILDA GERGİN DIPLOMASI: EMİR TİMUR'UN KADİ BURHANEDDİN AHMED İLE İLİŞKİLERİ

Okan KÜSGÜN*

Emir Timur, Çağatay Hanlığının yıkılma sürecine girmesi ile siyasi sahada daha etkin bir şekilde görünmeye başladı. Hanlığın içerisinde bulunduğu durumu kendi açısından olumlu anlamda değerlendiren Emir Timur, 1370 yılında Maverâünnehr'de hükümdarlığını ilan etti.¹ Hükümdarlığını ilan etmesinin ardından Harezm, Mazenderan, İran ve Irak'ta faaliyetlerde bulundu.² Emir Timur, yapmış olduğu “yıllık seferler” ile Anadolu'da bulunan devletleri tedirgin etmeye başlamıştı. Bu dönemde Anadolu'da bulunan devletler ise Osmanlılar, Karamanoğulları, Erzincan Emiri Mutahharten, Dulkadiroğulları, Malatya'ya kadar gelmiş olan Memlükler ve Kadı Burhaneddin Ahmed devletleriydi.³

Eratna Devleti'nde⁴ Kayseri kadılığı, vezirlik ve saltanat naibliği görevinde bulunan Kadı Burhaneddin Ahmed 1381 yılında bağımsızlığını ilan ederek kendi adı ile anılan devletini kurdu.⁵ Sivas ve Kayseri bölgesinde hakimiyet kuran Kadı Burhaneddin Ahmed, Eratna Devleti'nden almış olduğu mirası muhafaza etmiş ve on dördüncü yüzyıl Anadolu'sunun önemli devletlerinden

* Doktora Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, okanksgn@gmail.com

¹ Nizamüddin Şami, *Zafername*, çev., Necati Lugal, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987) 14-21.

² Şami, *Zafername*, 77, 153,158.

³ İsmail Aka, *Timur ve Devleti* (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014) 27, 28.

⁴ Eratna Devleti hakkında detaylı bilgi için bkz: Kemal Göde, *Eratnalılar*, (Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000)

⁵ Esterabadi, *Bezm u Rezm*, çev., Mürsel Öztürk, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014),85-87-243 Yaşar Yücel, *Eratna Devleti Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti Mutahharten ve Erzincan Emirliği* (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989) 42.

birisi haline gelmişti.⁶ Kadı Burhaneddin Ahmed, devletinin sınırlarını Sivas-Kayseri, Tokat ve Niğde arasında genişletti. Sivas Sultanı, geliştirmiş olduğu politikalarla da devrin Anadolu siyasetinde belirleyici bir rol oynadı.⁷ Anadolu'nun kilit noktası olarak değerlendirilebilecek Sivas şehrinde ülkesini idare eden Kadı Burhaneddin Ahmed aynı zamanda ilmi yönden de ön plana çıktı.⁸

Emir Timur ile Kadı Burhaneddin Ahmed arasında yaşanan ilişkiler için kritik olan gelişme Emir'in, Irak-ı Arab'a⁹ gelmesiydi. Çünkü Emir Timur, 1393 yılında Irak-ı Arab'ın önemli bir merkezi olan Bağdat'a geldi. Daha sonra da Tikrit Kalesi'ni¹⁰ aldı. Bu kaleyi elde ettikten sonra da Anadolu ile daha yakından ilgilenmeye başladı. Bu yüzden de Anadolu'da bulunan ve yukarıda bahsettiğimiz devletlere elçiler gönderdi. Türk Beylerine giden elçiler yanlarında Emir Timur'dan birer mektup götürmüştü. Bu mektupta Emir Timur, Türk Beylerinden kendisine itaat etmelerini ve hutbeyi kendi adına okutup sikkeyi de yine kendi adına kestirmeleri istedi. Emir Timur'un kendisine itaat etmesi için mektup gönderdiği hükümdarlar arasında Kadı Burhaneddin Ahmed'de vardı.¹¹

⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed", *Belleten*, 32/126(1968): 226; Halil Edhem, *Halil Edhem ve Kayseri Şehri*, (Kayseri, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları 2011) s.93-96.

⁷ Kadı Burhaneddin Ahmed Devleti'nin dış politikası için bkz. Okan Küsgün, "Eratna ve Kadı Burhaneddin Ahmed Devletlerinin Dış Politikası" (Yüksek lisans tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2019).

⁸ Kadı Burhaneddin Ahmed'e Savaş ile Şiir arasında bir Sultan ifadesini kullanmak yanlış olmaz. Çünkü Azerbaycan Türkçesi ile gazeller yazmıştır. Anadolu'nun tasavvufi yapısından da etkilenen Kadı Burhaneddin Ahmed'in şiirleri "Divan" isimli eserde toplanmıştır. Kadı Burhaneddin Ahmed'in edebi yönü için bkz: Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, (İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 2001) 366, Mürsel Öztürk, *Kadı Burhaneddin Ahmed Divanı*, (İstanbul, İÜEFY, 1980) 3; Muharrem Ergin, "Kadı Burhaneddin Ahmed Divanı Üzerine Bir Gramer Denemesi." *İÜTDED* 3/4 (1951) 287; Berat Demirci, "Savaş ile Şiir Arasında Bir Sultan." *Hayat Ağacı Dergisi*, 11(2008): 49.

⁹ Selçukluların Abbasi Halifesinin koruyuculuğunu üstlenmelerinin ardından Abbasi Halifesi onlara Sultanü'l Irakeyn unvanını vermiştir. Bu unvan ile karşımıza iki Irak çıkmaya başlamıştır. Bunlardan birisi Hemedan, İsfahan ve Rey gibi önemli merkezleri içerisine alan Irak-ı Acem, diğeri ise Nihavend sınırından başlayıp Bağdat merkezli olan Irak-ı Arap'tır. (Abdoolhoseyin Nehçeri, *Coğrafya-yı Tarihke Şehrha*, (Tahran, 1380) 286-288.

¹⁰ Dicle Nehri'nin batı sahilinde bulunan, günümüzde Bağdat'a 140 kilometre mesafelik bir yerleşim yeri. (Mustafa Demirci, "Tikrit", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ek Cilt II (2019): 598.

¹¹ Şami, *Zafername*, 77; Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınlar, 2011), 487; İsmail Aka, "Timur", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 41(2012) 174.

Kadı Burhaneddin Ahmed, Emir Timur'un Anadolu'ya yöneldiği haberini eğlence ve av ile vakit geçirdiği bir esnada öğrendi. Bu durum karşısında endişeye kapıldı. Çünkü askerleri yanında değildi ve sadece güvendiği adamlarından birkaçı yanındaydı. Bu sırada Emir Timur, Kadı Burhaneddin Ahmed'in asker sayısını öğrenmek istedi. Anadolu hakkında bilgileri olan bir adama bu durumu sormuştu. O adam, Kadı Burhaneddin Ahmed'in durumunu Emir Timur'a ilettili.¹² Bu sırada Emir Timur'un elçisi Sivas'a doğru yönelmişti. Bu haber Kadı Burhaneddin Ahmed'e iletildi. Sivas Sultanı, Sahipkıran'ın¹³ elçisini melikler gibi karşılamaya karar vermişti. Sultan, güvendiği adamlarından birkaçını onu karşılamaya gönderdi. Kadı Burhaneddin Ahmed'in adamları, elçiyi karşılayıp şehre getirdiler.¹⁴

Emir Timur'un elçisi Sivas'a geldiği sırada Kadı Burhaneddin Ahmed, Erzinan Emiri Mutahharten'in adamı ile onun Emir Timur'un elçisini nasıl karşıladığını öğrenmek için sohbet ediyordu. Emir Mutahharten'in adamına elçiyi nasıl karşıladıklarını sordu. Mutahharten'in adamının söyledikleri Emir Timur'un elçisinin teşrifatının anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Çünkü Mutahharten, Timur'un elçisini karşılamak üzere tüm önemli adamlarını onun yanına göndermiştir. Adamlar, elçiyi büyük bir saygıyla şehre getirmiştir. Hatta ipekli, yünlü, atlas ve pamuktan kumaşları ayağına sermişlerdi. Üzerine altın saçılan elçi Emir Timur'un mektubunu çıkarınca Mutahharten ve bütün ileri gelenler ayağa kalkmıştı. Bir kürsüde Sahipkıran'ın mektubunu okuyan elçi her Emir Timur dediğinde orada bulunanlar yeri öpmüşlerdi. Sonrasında ise Moğol adeti uyarınca diz çöküp dua etmişlerdi.¹⁵ Kadı Burhaneddin Ahmed, Mutahharten'in bu teşrifat anlayışını eleştirmiştir. Elbette ki bunda Emir Timur'u kendisine büyük bir rakip ve aynı zamanda bir tehlike olarak görmesidir.

Emir Mutahharten'in adamından bu sözleri dinledikten sonra Kadı Burhaneddin Ahmed, Emir Timur'un elçisi ile görüşmeye başladı. Kadı Burhaneddin Ahmed, elçiye güler yüzle yaklaştı ve ona çeşitli ikramlarda bulundu. Bu

¹² Esterabadi, *Bezm u Rezm*, 428.

¹³ Sahipkıran kelimesi Türk-İslam devletlerinde cihangir hükümdarlar için kullanılan bir sıfattır. "Sahiblik" ve yakınlaşma anlamındaki "Kıran" kelimesinin birleşiminden oluşan bu sıfat, Jüpiter (Müşteri) ile Çoban Yıldızı (Zühre/Venus)'nin bir burçta toplandığı sırada doğmuş olan anlamına gelir. Bu yüzdende uğurlu, kutlu, daima muzaffer ve cihangir hükümdarları ifade etmek için kullanılmıştır. Bu ifade zamanla Emir Timur'u niteleyen bir sıfat olmuştur. Timur Devleti dönemi yazılan tarih kitaplarında Emir Timur hemen hemen her zaman "hazret-i sahib-kıran" olarak anılmıştır. (Hayrunnisa Alan, "Sahipkıran", Diyanet İslam Ansiklopedisi, Ek Cilt II (2019): 443.

¹⁴ Esterabadi, *Bezm u Rezm*, 429.

¹⁵ Esterabadi, *Bezm u Rezm*, 429, 430.

görüŖmenin ardından Kadı Burhaneddin Ahmed, Emir Timur'a karŖı gerekleŖtirmek istediği ittifak giriŖiminin ilki için çabalamaya baŖladı. Sivas Sultanının hedefi Emir Mutahharten ile ittifak kurmaktı. Bu yüzden de onun adına Emir Timur'a karŖı ittifak etmenin gerekliliğini söyledi. Ancak elçi, son söz sultanındır diyerek kendisinin fikrini belirtmedi. Zaten Emir Mutahharten'in de ilerleyen günlerde Emir Timur'a itaatini bildirecek olması bu giriŖimin sonuçsuz kaldığını kanıtlamaktaydı.¹⁶

Bunun zerine Kadı Burhaneddin Ahmed, Emir Timur'dan gelen mektubu devlet adamlarının bulunduğu bir toplantıda okudu. Emir Timur, Kadı Burhaneddin Ahmed'e Irak ve Fars ülkelerini fethettiğini, emir ve fermanına uyması gerektiğini, hutbe ve sikkeyi kendisi adına okutmasını, kendisine asker ve mal göndermesini ifade etmiŖti. Bu mektubu okuyunca Kadı Burhaneddin Ahmed büyük bir dehŖete kapıldı. ¹⁷ Tabi bu mektupların birer benzerleri de Anadolu'da bulunan diğer devletlerden Karamanoğulları, Dulkadiroğulları, Erzincan Emiri Mutahharten'e de gitmiŖti.¹⁸

Bu esnada Emir Timur, Anadolu beylerine gndermiŖ olduğu bu mektupların cevabını beklemeden Anadolu'ya doğru ilerlemeye devam ediyordu. Emir, Mardin'e ynelmiŖti. Mardin kale komutanını kısa sürede itaat altına aldı. Daha sonra da Karakoyunlu Türkmenleri zerine yürüdü. Sonra da yönünü Re'sl Ayn'a çevirdi.¹⁹

Emir Timur'un günden güne Sivas'a yaklaŖması, Kadı Burhaneddin Ahmed'in baŖkentinde endiŖe yaratıyordu. Emir'in elçisi, henüz Kadı Burhaneddin Ahmed'in ülkesinden ayrılmamıŖtı. Kadı Burhaneddin Ahmed, Emir Timur'un elçisine hilat giydirerek onu yolcu etti. Elçi gittikten sonra Kadı Burhaneddin Ahmed'in yaptığı ilk iŖ devlet erknı ile bu meseleyi yeniden grŖmek oldu. Devletin ileri gelenlerine Emir Timur ile mücadele etmekten baŖka bir are olmadığını endiŖe ile dile getirdi. Toplantıda bulunanlar ortak bir karar aldılar. Sivas, Emir Timur'a karŖı direnecekti. Kadı Burhaneddin Ahmed, Emir Timur'un yaklaŖmasının vermiŖ olduğu endiŖeyle birlikte Sivas'ın güvenliğini sağlamak yolunda adımlar attı. Ŗehrin surlarını tabiri caizse yeniden inŖa etmeye baŖladı. Kapılarını onardı. Kalesini güçlendirdi. Hatta bu savunma iŖlemi için ünlü duvar ustalarını Sivas'a ađırmıŖtı. Ustaların maharetiyle Sivas, sağlam bir Ŗehir haline geldi. Diğer taraftan da marangozlar geleerek savaŖ aletlerini onardılar.²⁰

¹⁶ Esterabadi, *Bezm u Rezm*, 432.

¹⁷ Esterabadi, *Bezm u Rezm*, 432.; İbni ArabŖah, *Acaibu'l Makdur*, ev., Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2012), 154.

¹⁸ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, 27, 28.

¹⁹ Esterabadi, *Bezm u Rezm*, 432.

²⁰ Esterabadi, *Bezm u Rezm*, 433, 434.

Bu esnada haberciler Kadı Burhaneddin Ahmed'e Emir Timur'un Diyarbakır'a ulaştığı haberini getirdiler. Artık Sivas'ta endişe daha da artmıştı. Emir, 1394 yılında Diyarbakır'ın ardından Aladağ civarına gidip Ab-ı Nik kalesini kuşattı. Kısa sürede burayı da ele geçirdi. Emir Timur, Aladağ civarında iken Anadolu beylerine gönderdiği itaat mektuplarına yavaş yavaş cevap gelmeye başlamıştı. İlk olarak Erzincan Emiri Mutahharten, Emir Timur'a itaatini bildirmek için yanına gitti ve Emir Timur'un hizmetine girdi. Daha sonra bir diğer cevap da Karaman ülkesinden geldi. Karamanlı Emir Alaaddin elçiler ile Emir Timur'a hediyeler göndererek ona itaatini bildirdi. Hatta Emir Timur'un Suriye'ye yapacağı sefere oğlu ile kuvvet göndereceğini söyledi. Dulkadirli'lere gönderilen mektuba da cevap çok geçmeden geldi. Dulkadirli Süli Bey, Emir Timur'a itaat ettiğini ve onun Suriye tarafına düzenleyeceği sefere yardım kuvveti göndereceğini iletmişti.²¹

Hiç şüphesiz ki Emir Timur, Kadı Burhaneddin Ahmed'den de bir cevap beklemişti. Ancak ondan henüz bir cevap Emir Timur'a ulaşmamıştı. Hatta ulaşacağı da benzemiyordu. Emir Timur böyle bir düşünceye kapılmış olmalı ki Kadı Burhaneddin Ahmed'e Kutluşah isimli yeni bir elçi gönderdi. Bu sırada Kadı Burhaneddin Ahmed çoktan Emir Timur ile mücadele etme fikrini benimsemişti. Bu görüşe sahip olan Kadı Burhaneddin Ahmed, diplomatik açıdan oldukça ciddi sonuçlar doğuracak bir hamle yaptı. Bu hamle, Emir Timur'un elçisini tutuklayıp ondan her gün bir nevi vergi almaktı. Bu hamleyi yaptıktan sonra da ittifak çabalarına girişti. Hedefinde Memlûkler vardı. Bu yüzden de Memlûklere bir elçi gönderdi. Gönderdiği elçi ile Berkuk'a Emir Timur'a karşı ortak hareket etme fikrini bildirdi. Elçisi ile gönderdiği haberde asker topladığını ve Emir Timur'a karşı savaşmak için hazır beklediğini söyledi. Memlûklerin Malatya'ya gelmesi halinde onlara katılarak Erzurum'a yöneleceğini de sözlerine ekledi. Bunun üzerine Emir Timur'a karşı ittifak hareketleri derinleşti. Kadı Burhaneddin Ahmed, Emir Timur'dan gelen mektubu Osmanlılara da gönderdi. Osmanlılarda o dönem Kadı Burhaneddin Ahmed'in birkaç yıl önce yani 1391 yılında Kırkdilim²² mevkiinde mağlup ettiği Yıldırım Bayezid vardı.²³ Kadı Burhaneddin Ahmed, Memlûk ve Osmanlılara gönderdiği elçi heyeti ile durumunu ilettili. Ve bu mektupta Kadı Burhaneddin Ahmed, Osmanlı ve Memlûklere hitaben dikkat çekici ifadeler kullandı. Sivas Sultanı bu iki devlete de komşu olduğunu, kendisinin Emir Timur'a karşı destek beklediğini aksi takdirde Emire karşı tam anlamıyla başarı sağlayamayacağını söylemiştir. Bununla birlikte kendisinin ülkesinin düşmesinin aslında Memlûk ve Osmanlılar için de büyük bir tehlike olduğunu ifade etmiştir.²⁴

²¹ Esterabadi, *Bezm u Rezm*, 436.

²² Kadı Burhaneddin Ahmed ile Osmanlı Devleti arasında gerçekleşen savaştır.

(Neşri, *Neşri Tarihi*, Ankara: KTB Yayınları, 1983), 153.

²³ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, 27, 28.

²⁴ İbni Arabşah, *Acaibu'l Makdur*, 155,156.

Kadı Burhaneddin Ahmed'in Emir Timur'a karşı giriştiği bu ittifak girişimi Yıldırım Bayezid tarafından olumlu karşılandı. Kadı Burhaneddin Ahmed'e Emir Timur'un askerinin çokluğundan dolayı çekinmemesini telkin etti. Ve sonrasında Kadı Burhaneddin Ahmed'den gelecek cevabı beklemeye başladı. Bu esnada Memlûklerden bir elçi Sivas'a geldi. Bu elçinin isteği, Emir Timur ile Kadı Burhaneddin Ahmed'in arasında Sivas Sultan'ının Emir Timur'un elçisini tutuklaması ile başlayan diplomatik krizi daha da derinleştirdi. Bu istek, Emir Timur'un elçisinin Mısır'a gönderilmesiydi. Kadı Burhaneddin Ahmed bu istek karşısında zor duruma düştü. Kabul etmemek için ayak diredi. Ancak Mısır'dan Sivas'a büyük bir baskı vardı. Hatta Memlûkler eğer bu isteklerini yerine getirmezse Kadı Burhaneddin Ahmed ile oluşan ittifakı dahi bozacaklarını söylediler. Daha fazla direnemeyen Kadı Burhaneddin Ahmed, Memlûklerin isteğini uygulamak zorunda kaldı. Emir Timur'un elçisini Mısır'a gönderdi.²⁵

Emir Timur, Sivas'a gönderdiği Kutluşah isimli elçisinden haber alamıyordu. Onun durumunu merak etmiş olmalı ki Kadı Burhaneddin Ahmed'e yeni bir elçi gönderdi. Hatta İbn Arabşah'ta geçen kayda göre Emir Timur, Sivas'a giden elçisinin dönmemesinden dolayı oldukça öfkeliydi.²⁶ Elçi, Emir Timur'un yazmış olduğu mektup ile Sivas'a vardı. "*Bezm u Rezm*"de Emir Timur'dan Kadı Burhaneddin Ahmed'e gelen bir nevi "tehdit mektubu" yer almaktadır. Bu yüzden de Sahipkırının, Sivas Sultanına gelen mektubunu *Bezm u Rezm*'den aynen aktarmak yerinde olacaktır. Esterabadi'nin eserinde geçtiğine göre mektupta Emir Timur Kadı Burhaneddin Ahmed'e hitaben "*Bundan önce size bir adam gönderip istek ve arzularımı bildirmiştim. Siz, insanlık göstererek onu halinden memnun ve şükreden bir halde hiç vakit geçirmeden yanımıza gönderdiniz. O yanımıza gelince sizin hakkınızda güzel sözler söyleyip, sadakatınızı, güvenilirliğinizi ve iyiliklerinizi içeren cümleler sarf etti. Onun arkasından da yakın bir mutemedim olan ve devletimin sırlarını bilen Kutluşah'ı yeni gelişen olaylar hakkında bana bilgiler ulaştırması için gönderdim. Fakat ondan uzun zaman beridir haber yok. Şimdi sizin yapacağınız şey, onu bir adamınız refakatinde buraya göndermektir. Onun gelişinden sonra derhal bize katılın! Sivas'ın sağlam ve muhkem oluşuna güvenmeyin! Oradaki kalenin yüksekliğine ve ulaşılmaz olduğuna dayanmayın. Çünkü o tür yerlerin bizim gücümüzün darbeleri karşısında hiçbir önemi yok. Biz, daha önce güç ve sayı bakımından sizden çok daha fazla üstün olanların dersini verdik.*"²⁷ diyordu.

Kadı Burhaneddin Ahmed, bu mektubu okuyunca endişeye kapılmıştı. Bunun üzerine Emir Timur'a bir cevap vermek istedi. Ve o da bir mektup kaleme

²⁵ Esterabadi, *Bezm u Rezm*, 440.

²⁶ İbn Arabşah, *Acaibu'l Makdur*, 155, 156.

²⁷ Esterabadi, *Bezm u Rezm*, 440.

olarak Emir Timur'a gönderdi. Kadı Burhaneddin Ahmed mektubunda Sivas'ın sağlamlığı konusunda Emir Timur'un dediklerine cevap verdi. Ondan bu konuda daha derin düşünmesi gerektiğini beklediğini söyledi. Emir Timur'un kuvvet konusundaki söylediklerine de Kadı Burhaneddin Ahmed, gücünün ve kuvvetinin hiçbir zaman bitmeyeceğini ifade etmiştir. Daha sonrasında ise Emir Timur ile mücadele edeceğine yönelik ifadeleri mektubunda bildirmiştir.²⁸

Emir Timur bu esnada sağlamlığı ile ünlü Micingerd ve Erciş kalelerini alıp Sivas'a yöneldi. Bu haber yine Sivas'tan duyuldu. Kadı Burhaneddin Ahmed, savaş hazırlıkları yapmaya başladı. Bu sırada Malatya valisi Emir Timur tehlikesine karşı şehri boşaltmış, Divriği ve Darende emirleri de firar etmişti. Emir Timur Sivas'a hızlı bir şekilde yaklaşıyordu. Artık Kadı Burhaneddin Ahmed ile Emir Timur arasında bir mücadele kaçınılmaz görünüyordu. Emir Timur, Hasankale'nin doğusunda bulunan Çobanköprüsü'ne varmış oradan da Erzurum'a girmişti. Yanındaki kalabalık ordu ile Sivas'a yaklaştığı haberi Kadı Burhaneddin Ahmed'e ulaşmıştı. Sivas'ta halk büyük bir telaş ve korku içerisindeydi. Kadı Burhaneddin Ahmed ise Emir Timur ile savaşma kararlılığını sürdürüyordu. Bu esnada Sivas'ta bulunan Mevlâna Paşa, Kadı Burhaneddin Ahmed'e Emir Timur'un Sultan ile dost olduğunu söylüyordu. Şüphesiz ki Mevlâna Paşa'nın bu tutumu Emir Timur'un Sivas'a yaklaşması nedeniyle Kadı Burhaneddin Ahmed'i onunla mücadele etmekten vazgeçirme düşüncesi olmalıdır.²⁹ Artık Sivas'ta Emir Timur bekleniyordu. Ancak bu esnada dikkate değer bir gelişme yaşandı. Emir Timur, Sivas'a yaklaştığı sırada yönünü yeniden Gürcistan tarafına çevirdi ve oraya yöneldi.³⁰

Peki Emir Timur'u Sivas'a yönelirken yönünü doğuya çevirip Toktamış Han üzerine gitmeye zorlayan sebep neydi? Bu soruya cevap ararken Sivas'ın konumunu da göz önünde bulundurmakta fayda var. Sivas, Anadolu'nun merkezinde bulunan bir şehirdir. Emir Timur için bu şehri elde etmek elbette çok kıymetli olacak ve belki de Anadolu'nun yolu tamamen kendisine açılacaktır. Ancak burada şu da unutulmamalıdır ki Kadı Burhaneddin Ahmed Memlükler, Toktamış Han ve Osmanlılar arasında bir ittifak vardı. Bu ittifak içerisinde bulunan Toktamış Han, Şirvan yörelerine saldırılarda bulunmuştur. Toktamış Han'ın bu girişimi Emir Timur'a ulaştı. Emir Timur'da ona kesin bir darbe vurmak istemiştir. Bu yüzden de Suriye ve Anadolu seferini kesmiş, Dest-i Kıpçak'a dönmeye karar vermiştir.³¹ Onun bu kararı alması hakkında İsmail Aka'nın yorumu oldukça dikkate değerdir. Aka'ya göre Emir Timur'un Sivas'a giderken aniden dönmesinin altında yatan Emir Timur'un Anadolu'ya girdiği

²⁸ Esterabadi, *Bezm u Rezm*, 442.

²⁹ Esterabadi, *Bezm u Rezm*, 444.

³⁰ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, 28.

³¹ Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989) 30.

takdirde kuzeyden Altınorda güneyden ise Memlük kuvvetlerinin kendi üzerine yürüyeceğini tahmin etmiş olmasından kaynaklanmaktadır.³² Bu konuda hakkında dikkate değer olan bir diğer yorumu da Yaşar Yücel yapmıştır. Ona göre Emir Timur'un yönünü doğuya çevirme nedenleri Kadı Burhaneddin Ahmed'in zorlu bir rakip olduğuna ikna olması, Toktamış Han ve Berkuk'un üzerine yürüme ihtimali, Anadolu ve Suriye'yi elde etme girişiminin daha planlı bir şekilde yapma düşüncesi ve başkent Semerkand'da ortaya çıkan otorite boşluğudur.³³ Zaten Emir Timur, 1394 yılında Sivas'tan yönünü çevirdikten sonra Gürcüler üzerine yürüyüp onlara bir darbe indirmiştir. Sonrasında ise Kadı Burhaneddin Ahmed ile birlikte dörtlü ittifak içerisinde yer alan Toktamış Han üzerine yürüyen Emir Timur, Toktamış Han meselesini de 1395-1396 yılında halletmiştir. Böylece de Emir Timur, dörtlü ittifakın bir halkasına darbe indirmiştir.³⁴ Bununla birlikte Emir Timur, yönünü Gürcistan'a çevirip Anadolu'dan uzaklaşsa da burası ile ilgisini kesmemiştir. Çünkü 1395/96'lı yıllarda Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'e bir mektup göndermiştir. Bu mektubunda Toktamış Han'a karşı galip geldiğini belirtmiştir. Mektubunun devamında ise Kadı Burhaneddin Ahmed'i kastederek "Sivas Kadıcığna" haddini bildireceğim ifadesini kullanmıştır.³⁵

Emir Timur'un Kadı Burhaneddin Ahmed ile mücadele etmek için gelirken yönünü birden doğuya çevirdiği haberi Sivas'ta sevinçle karşılandı. Bu sevincin sadece Sivas ile sınırlı kalmadığı aynı zamanda Osmanlı ve Memlük ülkelerinde de bir mutluluğa sebebiyet verdiği yorumunu yapmak herhalde yanlış olmaz. Bununla birlikte Kadı Burhaneddin Ahmed, bu haberden sonra Emir Timur ile uğraşırken kendisine zorluk çıkaranların üzerine gitti. Onun hedefindeki ilk topluluk Karamanoğullarıydı. Çünkü Emir Timur Sivas'a yaklaşıırken Karamanoğulları, Kadı Burhaneddin Ahmed'e zarar vermek ve kendilerinin de Emir Timur'un yanında olduklarını göstermek için Kırşehir'i vurmuşlardı. Diğer taraftan ise Emir Mutahharten Kadı Burhaneddin Ahmed'e vermiş olduğu sözü tutmamış ve Emir Timur'a katılmıştı. Bu yüzden Kadı Burhaneddin Ahmed Karamanoğulları ve Emir Mutahharten üzerine yürüdü.³⁶ Daha sonra da Akkoyunlular meselesini ele alan Kadı Burhaneddin Ahmed, Akkoyunlu Karayülük Osman ile bir mücadeleye girişti. Bu mücadele Sivas'ın Zara ile Divriği ilçeleri arasında Karabel isimli bir mevkiide gerçekleşti. Yaklaşık bin sekiz yüz rakımlık bir geçitte gerçekleşen bu savaş, birbirine girmiş tepeler

³² İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, 28.

³³ Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu*, 33.

³⁴ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, 32

³⁵ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, 32.

³⁶ Esterabadi, *Bezm u Rezm*, 445.

ve engebeler nedeniyle bir meydan savaşından ziyade baskın şeklinde gerçekleşmiş olmalıdır.³⁷ İki ordunun yüz yüze karşılaşamayacağı oranda engebeye sahip olan bu alanda Kara Yülük Osman, yaklaşık altı yüz adamı ile Kadı Burhaneddin Ahmed'i mağlup etmiş ve sonrasında da Sivas Sultanını öldürmüştür.³⁸ Kadı Burhaneddin Ahmed'in ölüm haberi Emir Timur'a Hindistan seferinde iken ulaşmıştır. İbni Arapşah'ta geçen kayda göre Emir Timur bu habere oldukça sevinmiştir.³⁹

Kadı Burhaneddin Ahmed'in 1398 yılındaki ölümü, Emir Timur'a karşı kurulan ittifakta büyük bir çözülmeye yol açtı. Çünkü artık bu ittifakta Emir Timur'a karşı ciddi bir şekilde direnen Kadı Burhaneddin Ahmed yoktu. Sivas Sultanının ölümünün ardından Akkoyunlu Karayülük Osman onun ülkesini almak için yola çıkmıştı. Ancak diğer taraftan Yıldırım Bayezid, Kadı Burhaneddin Ahmed'in ölümünün ardından Memlükler ile olan dostluğu göz ardı ederek Sivas üzerine yürümüş ve şehri almıştır.⁴⁰ Sivas'ın Osmanlı Devleti'nin eline geçmesi Emir Timur ile Osmanlılar arasındaki ilişkiler için de kritik bir gelişme olmuştu.

Sonuç

Emir Timur ile Kadı Burhaneddin Ahmed arasında yaşanan ilişkiler savaşa dönüşmedi ancak diplomatik anlamda gergin bir çizgide devam etti. Emir Timur'un, Kadı Burhaneddin Ahmed'e itaatini kabul etmesi teklifinde bulunması Sivas Sultanı tarafından kabul edilmedi. Bununla birlikte Sivas'ta çeşitli ittifak çalışmalarına girildi. Bunun sonucunda da Kadı Burhaneddin Ahmed'in önderliğinde Emir Timur'a karşı Osmanlı, Memlük ve Toktamış Han arasında bir ittifak kuruldu. Diğer taraftan da Emir Timur ile Kadı Burhaneddin Ahmed arasında elçi trafiği devam etti. Sivas Sultanının, Emir Timur'un elçisini tutuklaması ve Memlük ülkesine göndermesi iki devlet arasında bir savaş nedeni olarak görüldü. Sahipkıran, Sivas'a Kadı Burhaneddin Ahmed'in ülkesini elde etmek amacıyla yönelmesi, Kadı Burhaneddin Ahmed'in büyük önlemler almasına sebebiyet verdi. İki ismin bir savaşta karşılaşması beklenirken Emir

³⁷ Sivas'ın Zara ilçesinden Divriği'ye giderken bin sekiz yüz metrelik rakımlı Karabel mevkiinde yapmış olduğumuz alan incelemesi sonucunda elde ettiğimiz görüşe göre Karayülük Osman'ın az sayıda adamı ile Kadı Burhaneddin Ahmed'in fazla sayıdaki ordusunu yenmesindeki temel etkenlerden birisi coğrafi faktörlerdir. Çünkü Karabel büyük engebelere sahip, atlı birliklerin zorlanacağı bir alandır. Bu bakımdan Kadı Burhaneddin Ahmed'in ordusundan önde giderken Karayülük Osman'ın onu ani bir baskın ile öldürmüş olması da güçlü bir ihtimaldir.

³⁸ Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 42.

³⁹ İbni Arapşah, *Acaibu'l Makdur*, 172,173.

⁴⁰ *Aşıkpaşazade Tarihi*, Haz. Hüseyin Nihal Atsız, (İstanbul Ötüken Neşriyat, 2011) 79, 80

Okan Küsgün

Timur'un yönünü doğuya çevirmesi, Sahipkiran ile Sivas Sultanı arasındaki ilişkilerin yalnızca diplomatik alanda gergin bir ilişki olarak kalmasını sağladı.

KAYNAKÇA

- Aka, İsmail. "Timur." *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 41 (2012): 173-177.
- Aka, İsmail. *Timur ve Devleti*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Alan, Hayrunnisa. "Sahipkiran." *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ek Cilt II (2019): 443-444.
- Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Ali Osman (Aşıkpaşazade Tarihi)*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2011.
- Banarlı, Nihad Sami. *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 2001.
- Demirci, Berat. "Savaş ile Şiir Arasında Bir Sultan." *Hayat Ağacı Dergisi*, 11(2008): 19-50.
- Demirci, Berat. "Tikrit." *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ek Cilt II (2019): 598-600.
- Edhem, Halil. *Halil Edhem ve Kayseri Şehri*. Kayseri, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2011.
- Ergin, Muharrem. "Kadı Burhaneddin Ahmed Divanı Üzerine Bir Gramer Denemesi." *İÜTDED*, 3/4 (1951): 287-327.
- Esterabadi. *Bezm u Rezm*. Çev., Mürsel Öztürk, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Göde, Kemal. *Eratnalılar*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Grousset, Rene. *Stepler İmparatorluğu*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- İbni Arabşah, *Acaibu'l Makdur*, çev., Ahsen Batur İstanbul, Selenge Yayınları, 2012.
- Küsgün, Okan. *Eratna ve Kadı Burhaneddin Ahmed Devletlerinin Dış Politikası*. Yüksek lisans tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2019.
- Nehçiri, Abdoolhoseyin. *Coğrafya-yı Tarikhe Şehrha*. Tahran, 1380.
- Neşri. Neşri Tarihi, İstanbul, KTB Yayınları, 1983.
- Nizamüddin, Şami. *Zafername*. Çev., Necati Lugal, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Öztürk, Mürsel. *Kadı Burhaneddin Ahmed Divanı*. İstanbul, İÜEFY, 1980.

- Tihrani. *Kitab-ı Diyarbekriyye*. çev. Mürsel Öztürk, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed." *Belleten*, 32/126 (1968): 191-245.
- Yücel, Yaşar. *Eratna Devleti Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti Mutahhar-ten ve Erzincan Emirliği*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Yücel, Yaşar. *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

MİRZA MUHAMMED SULTAN'IN YEDİ YILLIK SEFERDEKİ ASKERİ FAALİYETLERİ VE VEFATI HADİSESİ

Ensar MACİT*

Kaynaklarda “*yedi yıllık sefer*” (1399-1404) olarak geçen ancak esasında beş yıl sürüp Ankara Savaşı, İzmir ve Foça'nın fethi gibi önemli tarihî hadiselerin cereyan ettiği Timur'un en uzun seferi boyunca cesaretiyle ön plana çıkan ve orduya en büyük katkıyı sunan Mirza Muhammed Sultan, Timur'un en büyük oğlu Mirza Cihangir'in oğludur.¹ Timur'un Harezm seferleri sırasında (1371-1379) bölgeye hâkim Kongratlar'dan olan Yusuf Sofî, soyu Özbek hanlarına dayanan Şeker Beg Hanım'ın kızı ve aynı zamanda “*Hanzâde*” olarak tanınan Süyün Beg'i, Mirza Cihangir'in nikâhına vermeyi kabul etti. Böylece 776 yılında (1374) Semerkand'da Hanzâde ile Mirza Cihangir'in nikâhları kıyıldı.² Bu evlilikten olan Muhammed Mirza, Timur'un sağlığında veliaht tayin edilecekti.³

Kendisi de Emir Hüseyin'in haremindedir bulunan ve Kazan Han'ın kızı olan Saray Mülk Hanım'ı nikâhına alarak “*küregen*” (han damadı) olan Timur'un⁴ böyle bir evliliğin gerçekleşmesini istemesinin ve bu evlilikten olan Muhammed Sultan'ı veliaht tayin etmesinin sebeplerini kanaatimizce iki nedene dayandırmak mümkündür. İlk olarak Timur, muhtemeldir ki böyle bir evlilik neticesinde han damadı olacak Mirza Cihangir'in kendisinden sonra devletin başına geçmesini planlamıştı. Ancak Cihangir'in genç yaşta ve babasının sağlığında vefat etmesi, Timur'un bu planını icra etmesine mani oldu. Cihangir'in vefatından sonra ise bu defa Han soyundan olduğu için onun oğlu Muhammed Sultan'ı veliaht tayin etti. Diğer bir neden ise Muhammed Sultan'ın askerî ba-

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ensar.macit@atauni.edu.tr

¹ Şerefüddin Alî Yezdî, *Zafernâme*, II, nşr. Muhammed Abbâsî (Tahran: 1336), 153; Ensar Macit, *Timurlular (1370-1507)* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 39.

² Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal (Ankara: TTK Yayınları, 1987), 81-82, 168; Yezdî, *Zafernâme*, II, 180-188; İsmail Aka, *Timur ve Devleti* (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 7; Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007), 33.

³ Şâmî, *Zafernâme*, 291; İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2012), 296; Aka, *Timur ve Devleti*, 7.

⁴ Şerefüddin Alî Yezdî, *Zafernâme*, I, nşr. Muhammed Abbâsî (Tahran: 1336), 155.

şarıları ve buna mukabil Timur'un da torununa karşı beslediği sevgisiydi. Nitekim Anadolu yürüyüşünden önce genç olmasına rağmen o, birçok askerî başarılarına imza atmış ve dedesinin sevgisine mazhar olmuştu. Onun başarıları Anadolu yürüyüşünde zirve yapacak ve bu da Timur'un kendisine olan sevgisi ve güveninin boşa olmadığını ortaya koyacaktı. Bilhassa Kemah Kalesi'nin alınması, Ankara Savaşı'nın kazanılması, Bursa ve çevresinin ele geçirilmesi, Frenklerin elinde bulunan İzmir ve etrafında bulunan beldelerin fethi hadiseleri Muhammed Sultan'ın üstün askerî becerileri ve cesaretinin de etkisiyle gerçekleşecekti.

Timur, ordusuyla yedi yıllık sefere çıkarken Turan yurdunda asayişini temin etmek üzere Mirza Muhammed Sultan b. Cihangir'i Semerkand'da bırakmıştı.⁵ Sefer esnasında Bağdad'ı ele geçiren Timur, önce Tebriz'e geldi. Ardından da batıya yönelik her seferinde olduğu gibi kışı geçirmek üzere kışlak Karabağ'a yöneldi. Henüz yolda iken kendisinin vermiş olduğu emir üzere Mirza Muhammed Sultan'ın ordusuyla Semerkand'dan yola koyulduğu haberi aldı. 804 yılı Rebiyyülahir ayının 22'sinde (29 Kasım 1401) Karabağ'a vardikten bir süre sonra da Muhammed Sultan'ın Erdebil'i geçerek Ağdam'a yaklaştığı haberi geldi. Mirza'ya oldukça düşkün olan ve onun gelmekte olduğu haberine sevinen Timur, Muhammed Sultan'ın karşılanması için mirza ve emirleri gönderdi. Onlar da harekete geçerek Mirza'yı Akkoyluk kıyısında karşılayıp birlikte döndüler. Muhammed Sultan getirdiği hediyeleri dedesine sunarken Timur da torununu kucakladı ve eğlence meclisleri tertip ettirdi. Ayrıca Timur, Mirza'ya içerisinde zerdûz hil'at, altın taç ve kemerin bulunduğu hediyeler verdi.⁶ Kışı burada geçirdikten sonra ordusuyla 804 yılının Şaban ayının 7'si (12 Mart 1402) Pazar günü Karabağ'dan Şemkür'e hareket etti. Yoldayken onun emri üzerine Muhammed Sultan, Kür Nehri'ni geçerek sahil boyunca ilerledi ve Kafkas halklarından biri olup Elbürz dağlarında yaşayan Lakları yağmalayıp büyük ganimetlerle geri döndü.⁷

Muhammed Sultan, Kemah Kalesi'nin Timurlu hâkimiyetine geçmesinde de başrolü üstlenecekti. Nitekim Timurlu ordusu Erzurum'u geçip kaynaklarda müstahkemliği ile ön plana çıkarılan Kemah Kalesi önlerine geldiğinde Mirza, kalenin alınması işinin kendisine verilmesini istedi. Onun bu isteği Timur tarafından kabul edilince Mirza, ordusuyla muhasara hazırlıklarına başladı. Öte yandan Erzincan'a doğru yola koyulan Timur, içlerinde Mirza Ebu-

⁵ Yezdî, *Zafernâme*, II, 153.

⁶ Şâmî, *Zafernâme*, 291; Yezdî, *Zafernâme*, II, 273-275; Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, III, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî (Tahran: 1362), 502.

⁷ Şâmî, *Zafernâme*, 298; Yezdî, *Zafernâme*, II, 284-285; Muhammed Seyyid Burhâneddîn Hândşâh Belhî Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, VI, nşr. Abbâs Pervîz (Tahran: 1339), 401.

bekir, Mirza Halil Sultan, Mirza Sultan Hüseyin ve Mirza İskender gibi şehzadeler ve Emir Şeyh Nureddin, Emir Burunduk gibi önde gelen emirleri de Mirza Muhammed Sultan'a yardım maksadıyla gönderdi. Bu ordunun da gelmesi ile muhasara şiddetlendi. Kale ehlinin su ihtiyacını karşıladığı nehir tutuldu ve muhasaranın on birinci günü ip merdivenler vasıtasıyla Timurlu askerleri kaleye tırmanıp çarpıştılar. Muhasaranın son günü olan on ikinci gün ise mancınıklarla kale dövüldü ve ardından yapılan çarpışmalarda Mirza, askerleriyle bizzat göğüs göğüse yapılan savaşa iştirak etti. Onun Kemah Kalesi'nin alınması için gösterdiği cesareti Şâmî “*Bu vak’ada Emirzade Muhammed Sultan öyle bir şecaat ve besalet gösterdi ki Rüstem’in destanları, yanında gülünç kaldı, Zal’in şecaatı unutuldu.*” ifadeleriyle anlatmıştır. Böylece Mirza, Kemah Kalesi’ni 12 günde ele geçirdi. Mirza’nın bu zaferden haberdar ettiği Timur da Erzincan’dan Kemah’a dönerek kaleyi ziyaret etti.⁸

Muhammed Sultan 28 Temmuz 1402 tarihinde yapılan Ankara Savaşı’nda amcası Miranşah ile birlikte ordunun sağ kolunda yer aldı ve onun isteği üzerine Timur tarafından savaşın idaresi kendisine verildi. Bu savaşta da Muhammed Sultan, gösterdiği cesaretle öne çıkan mirza oldu. Nitekim savaş esnasında Timur’un emri üzerine, emrindeki kuvvetlerle ordunun sol koluna yardıma gitti ve Osmanlı ordusunda Frenk askerlerinin yer aldığı sağ kolu bu sayede mağlup edildi. Onun bu hamlesi, savaşın kazanılmasına büyük bir katkı sağladı. Bir ara Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid, yanında bulunan kuvvetlerle Muhammed Sultan’ın bulunduğu tarafa hücum etse de çıktığı bir tepeden dağılan ordusunu görecekti.⁹

Ankara Savaşı’nın kazanılmasından sonra şehre gelen Timur, mirza ve emirlerini Anadolu’nun diğer beldelerini ele geçirmek üzere görevlendirdi. O, Muhammed Sultan’ı¹⁰ Osmanlı Devleti’nin başkenti olan Bursa’ya gönderdi.

⁸ Şâmî, *Zafernâme*, 300; Yezdî, *Zafernâme*, II, 288-290; Mîrhând, *Ravzatu’s-Safâ*, VI, 403-404; Hândmîr, *Habîbü’s-Siyer*, III, 506; Ca’ferî b. Muhammed el-Hüseyinî, *Târih-i Kebîr (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk)*, çev. İsmail Aka (Ankara: TTK Yayınları, 2011), 27; İsmail Aka, “Timur’un Ankara Savaşı (1402) Fetihnâmesi,” *Makaleler*, I, yay. E. Semih Yalçın-Şarika Gedikli (Ankara: Berikan Yayınları, 2005), 146.

⁹ Şâmî, *Zafernâme*, 304-306; Yezdî, *Zafernâme*, II, 304, 309-312; Hândmîr, *Habîbü’s-Siyer*, III, 509.

¹⁰ Timurlu kaynaklarının aksine Oruç Beğ, Timur’un Anadolu vilayetlerine ordusunu dağıttığını, kendisinin ise Bursa’ya gidip Yıldırım Bayezid’in hazinelerini yağmaladığını ve Anadolu’nun harap edildiğini kaydetmiştir. Bkz. Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, haz. Necdet Öztürk (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014), 40. Schiltberger de Timur’un, yanında Yıldırım Bayezid olduğu halde Bursa’ya gittiğini ve Osmanlı sultanının hazinelerinden 1000 devenin taşıyabileceği gümüş ve altını ele geçirdiğini kaydetmiştir. Bkz. Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 67.

Mirza Ebubekir, Emir Cihanşah, Emir Şeyh Nureddin¹¹, Emir Sevinçek Bahadır ve diğer tümen emirlerini de onun hizmetine verdi. Timur ayrıca Emir Şeyh Nureddin'in Bursa'ya girerek Osmanlı hazinesini ele geçirmesini, diğerlerinin ise İskender Boğazı'na (İstanbul Boğazı) doğru hareketle ora halkının yağmalanmasını emretti.¹² Bunun üzerine Muhammed Sultan ordusuyla yola koyularak 4-5 gün gibi kısa bir süre zarfında Bursa'ya geldi. Yanında bulunan 30 bin askerin yalnız 4 bini ona ayak uydurabilmiş ve Bursa'ya gelebilmişti. Şeyh Nureddin kaleye girerek Yıldırım Bayezid'e ait olan ve uzun yıllardır biriktirilmiş yüklü miktarda hazineyi ele geçirdi ve şehri yağmaladıktan sonra ele geçirilen hazineleri Timur'a gönderdi. Mirza Ebubekir ise İznik ve çevresini yağmalayıp ganimetlerle Bursa'da bulunan Muhammed Sultan'a katıldı. Toplanan mirza ve emirler buradan Muhammed Sultan öncülüğünde Yenişehir'e geldiler. Bu sıralarda bir ay boyunca Kütahya'da yazlayan Timur'un Domaniç'e doğru yola koyulması üzerine Mirza, yanındaki mirza ve emirlerle Yenişehir'den gelerek ele geçirilen hazineler ve ganimetleri hükümdara teslim etti. Ardından Mirza, yine aynı isimlerle Bursa'ya geri döndü.¹³

Kışın yaklaşması üzerine orduların nerede kışlayacağı konusunda mirzalarla kengeş yapan Timur, birini Muhammed Sultan'a göndererek onun ordusuyla Manisa'da kışlamasını emretti. Bunun üzerine Mirza da ordusuyla Yenişehir ve Bursa'dan Manisa'ya yöneldi. O, Balıkesir ve çevresini yağmalarken emrindeki emirler Cihanşah ve Sevinçek de Bergama'yı yağmaladılar. Mirza daha sonra kışı geçirmek üzere Manisa'ya geldi.¹⁴

İslam olmayan beldelere gaza yapmayı da gözardı etmeyen Timur'un bundan sonraki amacı, önemli bir ticarî merkez de olan Frenklerin hâkim olduğu İzmir'i fethetmek olacaktı. Böylece o, hem bu fetihle gaza maksadına erişecek hem de kanaatimizce "*Pax Timurid*" siyasetinin önemli bir hedefini de sağlamış olacaktı. Kaynaklarda onun bu siyasetine yönelik her ne kadar bir bilgi geçmese de daha önceki seferlerini ve yedi yıllık sefer sonrasındaki çıktığı Çin seferini düşündüğümüzde Timur'un bu siyasetine yönelik adımlar attığını görmek mümkündür. İran ve Azerbaycan'a hâkim olduktan sonra 1391 ve 1395

¹¹ İbn Arabşah, Bursa'ya gönderilen kuvvetlerin başında Emir Şeyh Nureddin'in bulunduğunu belirtmiştir. Bkz. İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr*, 315. Ancak İbn Arabşah'ın bu bilgisi doğru olmayıp Timurlu kaynakları Bursa'ya gönderilen ordunun başında Mirza Muhammed Sultan'ın olduğu konusunda hemfikirlerdir.

¹² Şâmî, *Zafernâme*, 311-312; Yezdî, *Zafernâme*, II, 320-321; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, 510; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, I, haz. İsmet Parmaksızoğlu (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 293.

¹³ Şâmî, *Zafernâme*, 313-315; Yezdî, *Zafernâme*, II, 324-329; Hoca Sadettin, *Tacü't-Tevarih*, I, 293-295; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, VI, 418-422.

¹⁴ Yezdî, *Zafernâme*, II, 333-334; Hoca Sadettin, *Tacü't-Tevarih*, I, 297; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, VI, 425-426; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, 512.

yıllarındaki Deşt-i Kıpçak seferleri¹⁵ ile Altın Orda hükümdarı Toktamış Han'ı bertaraf ederek ve buradaki ticarî merkez konumundaki şehirleri tahrip ettirerek bölge ticaretini baltaladı. Hindistan'daki fetihleri ve ardından Ankara Savaşı ile bu siyasetinde önemli mesafeler kat eden Timur, bundan sonra İzmir'i de fethederek hayalindeki Çin seferi ile Pekin'e kadar ticaret yolları ağına sahip olmayı tasarlamış olmalıydı. Bundan hareketle mevsimin kış olmasına ve yağışlı havaya aldırılmaksızın ordusuyla 805 yılı Cemaziyelevvel ayının 6'sında (02.12.1402) Cumartesi günü yola koyuldu. Mirza ve emirlere de haber göndererek İzmir'e hareket etmelerini istedi. Kendisi İzmir Kalesi önlerine gelip burayı kuşatmaya başladığı zaman zarfında Muhammed Sultan da gelerek orduya katıldı. Kalenin muhasarası esnasında Mirza, henüz orduya yeni katılmış olmasına rağmen askerleri ile birlikte kaleye yaklaşarak düşman ordusuyla savaştı ve büyük bir cesaret örneği sergiledi. Onun ve askerlerinin de katkılarıyla İzmir Kalesi 2 hafta gibi kısa bir süre zarfında Timurlu hâkimiyetine girdi.¹⁶

İzmir'in fethinden sonra Timur, buraya bir günlük mesafede olan ve bir grup Frenk askerinin idaresinde bulunan Foça Kalesi'ni ele geçirmek istedi. Kalenin fethine ise Anadolu seferi sırasında askerî başarıları ile öne çıkan şehzadesi Muhammed Sultan'ı görevlendirdi. Ordusuyla harekete geçen Mirza'nın kaleye yaklaştığı haberini alan Frenkler, korkuya kapılarak hediyelerle birlikte kaleden çıkıp Muhammed Sultan'ı karşıladılar ve cizye vermeyi kabul ettiler. Bunun üzerine Muhammed Sultan da onlardan cizye alıp kalenin ele geçirildiği haberini hükümdara bildirdi. Ardından Timur'un emrine uyararak ordusuyla yeniden ağırlıkların bulunduğu Manisa'daki kışlağına döndü.¹⁷ Öte yandan Foça'nın Timurlu hâkimiyetine girişine değinen Dukas ve Ceneviz yıllıklarına göre bu dönemde eski ve yeni olmak üzere iki Foça vardı.¹⁸ Dukas'a göre Yeni Foça Cenevizlilerin, Eski Foça ise Midilli prensinindi. Timur İzmir'deyken torununu Foça'ya gönderince bunu haber alan Midilli prensi bir kadırgayla Foça'ya gelip şehre çıkarak Muhammed Sultan'a türlü hediyeler

¹⁵ Timur'un bu seferleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Hayrunnisa Alan Akbıyık, "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi," *Bilgi* 27, (Güz 2003): 117-156.

¹⁶ Şâmî, *Zafername*, 319; Yezdî, *Zafername*, II, 337-340; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, VI, 429.

¹⁷ Şâmî, *Zafername*, 319-321; Yezdî, *Zafername*, II, 343; Ca'ferî, *Târih-i Kebîr*, 35; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, VI, 431.

¹⁸ Dukas, *Bizans Tarihi*, çev. VL. Mirmiroğlu (İstanbul: 1956), 46; Georgii et Iohanis Stellae, *Annales Genvenses*, yay. Giovanna Petti Balbi (Bologna: 1975), 262; Agostino Giostiniani, *Annali della Repubblica di Genova*, III, yay. Cav. G. B. Spotorno (Genova: 1854), 226.

verdi. Ziyafetler verip birlikte vakit geçirdiler. Mirza ise bunlara karşılık olarak prene bir asa hediye etti ve ayrıldılar.¹⁹ Öte yandan İzmir, Foça gibi yerlerin Timurlular tarafından fethi hadisesi dönemin kaynaklarında tafsilatlı bir şekilde işlenmiş ve İslam dünyasında büyük yankılar uyandırmış iken Osmanlı kronikleri müelliflerinin bu fetihler hakkında suskun kalmasına da dikkat çekmek gerekir. Ankara Savaşı, Bursa'nın yağmalanması hadiselerine geniş yer veren kronikler, Frenklere karşı yapılan gazaları ve fetihleri görmezden gelmişlerdir.

Timurlu hükümdarının emriyle Manisa'ya dönen Muhammed Sultan kısa süre sonra hastalandı. Bu haber Timur'a Eğridir'e geldiği sıralarda Muhammed Sultan'ın yanından gelen Emir Mübeşşir'in oğlu Ümmet tarafından bildirildi. Habere oldukça üzülen Timur, torununun hastalığı ve sağlık durumunu daha iyi takip edebilmek için Aman Tavaçî'ye bir adamını göndererek daha kesin ve detaylı haberler getirmesini emretti. Eğridir'den Akşehir'e geldiğinde ise Dâne Hâce, Muhammed Sultan'ın yanından gelerek Tabib Mevlana Farac'ın mirzaya iyileşmesi için müşhil verdiği fakat müşhilin fayda etmeyip aksine beynine hasar vererek sara hastalığına yol açtığı bilgisini getirdi. Mirza hakkında oldukça endişelenen Timur, Dâne Hâce'yi çift atla yola çıkarıp mirza hakkında hızlı olarak haberler getirmesini istedi. Ancak durumun vahametini anlamış olmalı ki, Mirza'nın yanına bizzat kendisi gitmeye karar verdi. Orduyu burada bırakarak hareket ettiği esnada 805 yılı Şaban ayının 16'sında (11 Mart 1403) Devlet Hâce Akboğa gelerek Mirza'nın iyice fenalaştığını, dahası konuşmadığını bildirdi. Hızlıca yol alan Timur, Mirza'nın yanına vardığında durumunun kötü olduğuna şahit olup onu bir mahfeye koydurarak maiyetindekilerle aynı gün oradan ayrıldı. Ancak Karahisar'dan üç menzil gittikten sonra konakladıkları yerde, 805 yılı Şaban ayının 18'inde (13. Mart 1403) Muhammed Sultan henüz 29 yaşındayken vefat etti.²⁰

Timurlu kaynaklarına göre torununa çok düşkün olan Timur, gözyaşlarına boğuldu. Aynı zamanda Muhammed Sultan ile birçok muharebede yer alan askerleri ve maiyetinde bulunan emirleri de kara elbiseler giyerek yas tutup ağlaştılar. Gusül, teçhiz ve tekfin işlerinden sonra Timur'un emri gereği mahfeyle Muhammed Sultan'ın tabutu, başlarında Dâne Hâce, İlyas Hâce ve Şeyh Ali Bahadır gibi emirlerin bulunduğu 200 kişilik bir birlik tarafından daha sonra Semerkand'a taşınmak üzere Sultaniye'ye getirilip Kaydar²¹ peygamberin türbesine defnedildi. Timur ise ordusuyla Akşehir'den ayrıldı. Bu sırada

¹⁹ Dukas, *Bizans Tarihi*, 46.

²⁰ Yezdî, *Zafername*, II, 347-351; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, VI, 434-436; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, 513-514.

²¹ Hz. İsmail'in 12 erkek çocuğundan biridir. Bkz. İbn Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, 4, thk. Kâmil Süleymân el-Cebûrî (Beirut: 2010), 140.

ordudaki askerlerin karalar giyinip²² yas tutmasına karşın devletin önde gelen emirleri Timur'a gelerek bu halin devlete yaraşır bir durum olmadığını söyleyince Timurlu hükümdarı onlara hak verip askerlerin matem elbiselerini çıkarmalarını emretti.²³

Batı Anadolu'daki askerî faaliyetlerinin tamamlandığına kani olan Timur buradan ayrılmaya karar verip ordusuyla harekete geçtiği esnada emir verip Sultaniye'de bulunan Saray Mülk Hanım, Tuman Ağa, vefat eden Muhammed Sultan'ın anası Hanzâde ve diğer ağaların, yanlarında bulunan mirzalarla birlikte Erzurum yakınlarında bulunan Avnik Kalesi'ne gelmelerini istedi. Erzin-can'dan ayrılp Erzurum'a geldiğinde vefat eden Muhammed Sultan'ın oğulları Mirza Muhammed Cihangir ve Sa'd Vakkas geldi. Timur, acıları taze olan mirzaları bağrına basarak onları teselli etti. Bundan sonra Sultaniye'den gelenlere haremde de yer aldığı ağırlıkların hızlı bir şekilde Avnik'e gelmelerini emretti. Timur'dan önce kaleye gelen Timurlu haremi, Muhammed Sultan'ın matem merasimi için hazırlıklar yaptılar. Ancak Yezdi'nin ifadelerinden anlaşılacağı üzere Mirza'nın vefatı haberi, anası Hanzâde'den bir süre saklanmıştı. Nitekim ona göre oğlunun vefat ettiği haberi anasına, Timur'un kaleye yaklaştığı bir zaman zarfında söylenmiştir. Hanzâde'nin de haberdar olması üzerine tüm hatunlar başlarına kara esvaplar giyip ağlaşmaya başladılar. Timur'un kaleye gelmesiyle tüm Timurlu hanedanı yeniden yas tuttu. Ancak tüm bunların ne kendileri için ne de vefat eden Muhammed Sultan için bir faydası olmadığını düşünen Timur, bir süre sonra ağlaşmayı yasakladı. Bunun yerine bölgedeki fakir ve fukaralara sadakalar dağıttırdı. Hafızlara hatm-i şerifler indirtip dualar ettirildi. Öte yandan Tebriz, Sultaniye ve Kazvin gibi yerlerden gelen ulema ve meşayih da Timur'u teselli etti. Siyah elbiseler giyinmiş olanlar da bu elbiseleri çıkarıp yas tutmaya son verdiler.²⁴

Yedi yıllık seferden Semerkand'a dönüş yolunda Timur, ordusuyla kışlamak üzere Karabağ'a geldiğinde Andhoy'dan hocası Seyyid Bereke onu ziyarete geldi. Timur'la kucaklaşan Seyyid Bereke, Muhammed Sultan için taziyede bulundu ve birlikte ağlaştılar. Karabağ'a gelenler arasında Maverâünnehir, Keş, Semerkand, Buhara, Tirmiz ve diğer yerlerden saadat, ekâbir, ulema ve meşayihler da olup onlar da taziyelerde bulundular. Nasihatlerin yanı sıra Kur'an-ı Kerim'den ayetler ve hadislerle Timurlu hükümdarını teselli ettiler.

²² Timur'a nefret kusan İbn Arabşah, Timurlu askerlerinin karalar giyindiğini ancak onların kara giymelerine gerek olmadığını nitekim zaten kendilerinin kara olduğunu ifadeyle eserinde alaycı bir üslup takınmıştır. Yine o, Timur'un yediden yetmişe herkesin karalar giyinmesini, fakir ve fukara dâhil kara giyinmeyen kimsenin kalmamasını emrettiğini söylese de (Bkz. İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr*, 324-325) bu sözlerin tamamen onun Timur'a karşı düşmanlığından kaynaklandığını söylemek mümkündür.

²³ Yezdi, *Zafernâme*, II, 352-356; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, VI, 436-437.

²⁴ Şâmî, *Zafernâme*, 329-330; Yezdi, *Zafernâme*, II, 360-365; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, VI, 441-442; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, 515.

Ramazan ayında ise Muhammed Sultan'ın vefatının sene-i devriyesi olduğundan Timur, koyun ve atlar kestirip yemekler hazırlattı. Saadat, eşraf ve ulema mevkilerine göre oturtuldu ve yemekler verildi. Fukara ve miskinlere sadakalar dağıtıldı. Hatimler okutulup dualar edildi. Bundan sonra Hanzâde, Sultaniye'ye gidip Kaydar peygamberin türbesindeki oğlunun naaşını Semerkand'a götürmek üzere Timur'dan izin alıp yola koyuldu.²⁵

807 yılı Muharrem ayında (Temmuz 1404) Semerkand'a gelip Bağ-ı Çınar'a inen Timur, ilk olarak yeni kurulan ve henüz görmediği "*Ruhabad*"²⁶ adı verilen Muhammed Sultan'ın Medresesi'ne giderek torununun kabrini ziyaret etti. Daha sonra bir hastalık geçiren Timur, sağlığına kavuştuğu zaman yeniden Muhammed Sultan Medresesi'ne gitti. Medresenin yan kısmına büyük bir kubbe ve bahçe yaptırdı.²⁷ Bu sıralarda Muhammed Sultan'ın kardeşi olup Gazne'de bulunan Pir Muhammed başkente gelince kardeşinin vefatından ötürü dedesi Timur'la kucaklaşıp ağlaştılar. Timur ise onu sorduğu sorularla teselli etmeye çalışmıştır.²⁸ Velihahtı ve çok sevdiği torununu kaybetmesinden ötürü Timur, başarılı geçen Anadolu seferinden oldukça buruk bir şekilde Semerkand'a dönmüştür.

Sonuç

Mirza Cihangir'in oğlu, dolayısıyla da Timur'un torunu olan Muhammed Sultan, yedi yıllık seferdeki elde edilen zaferlerin baş mimarlarından olmuştur. Kemah Kalesi'nin ele geçirilmesi ve Ankara Savaşı'nın kazanılmasında büyük roller üstlenmiştir. Ankara zaferinden sonra Timur tarafından Bursa'ya gönderilen Mirza, şehir hazinelerinin ele geçirilmesinin yanı sıra Yenişehir, Balıkesir ve Bergama gibi yerlerin alınmasını sağlamıştır. Kaynaklar, İzmir'in fethi esnasında gerek kendisinin gerekse de maiyetindeki askerlerin büyük bir cesaret örneği gösterdiklerinden bahsetmektedirler. Bu fetih esnasında gösterdiği cesaret, dedesi tarafından Foça'nın fethine görevlendirilmesini sağlamıştır.

²⁵ Yezdî, *Zafernâme*, II, 396, 399-400; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, VI, 459-460; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, 521-522.

²⁶ İlk zamanlar "*Ruhabad*" adı verilen külliye daha sonraları 18 Şubat 1405 tarihinde Timur'un vefatı ve bu yapıya eklettirdiği türbeye defnedilmesinden ötürü "*Gûr-i Emîr*" denilmiştir. Muhammed Sultan ilk olarak bu külliye de geçici bir kabre konulmuş, daha sonra naaşı türbeye nakledilmiştir. Gûr-i Emîr ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. A. A. Semenov, "Gûr-i Emir Türbesinde Timur'un ve Ahfadının Mezar Kitabeleri" trc. Abdülkadir İnan, *Bellekten XXIV/93* (1960): 139-169; Engin Beksaç, "Gûr-ı Emîr," *DİA* 14, (1996): 197-199.

²⁷ Yezdî, *Zafernâme*, II, 419-421; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, VI, 475.

²⁸ Yezdî, *Zafernâme*, II, 426; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, 528.

Foça'yı Timurlu idaresine kazandıran Muhammed Sultan ne var ki, Manisa'ya döndüğünde hastalanmış ve yapılan tedavilere rağmen henüz 29 yaşındayken vefat etmiştir. Onun cansız bedeni ilk olarak Sultaniye'de bulunan Kaydar peygamberin kabrine konmuş, daha sonra da annesi Hanzâde tarafından Semerkand'a götürülmüştür. Gözbebeği olan torununun vefatı hadisesi cihan hükümdarını oldukça üzmüş ve elde edilen zaferlere rağmen Timur'un Anadolu'dan buruk ayrılmasına neden olmuştur. Mirza, gerek Anadolu yürüyüşü öncesinde gerekse de Anadolu yürüyüşünde gösterdiği cesaretle Timur'un pax Timurid siyasetine büyük katkılar sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Aka, İsmail, "Timur'un Ankara Savaşı (1402) Fetihnâmesi." *Makaleler*, I, Yay. E. Semih Yalçın-Şarika Gedikli, 133-170. Ankara: Berikan Yayınları, 2005.
- Aka, İsmail. *Timur ve Devleti*. Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- Akbiyık, Hayrunnisa Alan. "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi." *Bilig* 27, (Güz 2003): 117-156.
- Alan, Hayrunnisa. *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007.
- Beksaç, Engin. "Gûr-ı Emîr." *DİA* 14 (1996): 197-199.
- Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî. *Târîh-i Kebîr (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk)*. Çev. İsmail Aka. Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- Dukas. *Bizans Tarihi*, Çev. VL. Mirmiroğlu. İstanbul: 1956.
- Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî Hândmîr. *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, III, Nşr. Muhammed Debîr Siyâkî. Tahran: 1362.
- Giostiniani, Agostino. *Annali della Repubblica di Genova*, III, Yay. Cav. G. B. Spotorno. Genova: 1854.
- Hoca Sadettin Efendi. *Tacü't-Tevarih*. I, Haz. İsmet Parmaksızoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- İbn Arabşah. *Acâibu'l-Makdûr*. Çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2012.
- İbn Fazlullâh el-Ömerî. *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*. 4, Thk. Kâmil Süleymân el-Cebûrî. Beyrut: 2010.
- Macit, Ensar. *Timurlular*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Muhammed Seyyid Burhâneddîn Hândşâh Belhî Mîrhând. *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*. VI, Nşr. Abbâs Pervîz. Tahran: 1339.
- Nizamüddin Şâmî. *Zafernâme*. Çev. Necati Lugal. Ankara: TTK Yayınları, 1987.

Ensar Macit

- Oruç Beğ. *Oruç Beğ Tarihi*. Haz. Necdet Öztürk. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014.
- Schiltberger, Johannes. *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*. Çev. Turgut Akpınar. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- Semenov, A. A. "Gûr-i Emir Türbesinde Timur'un ve Ahfadının Mezar Kitabeleri." Trc. Abdülkadir İnan, *Belleten* XXIV/93 (1960): 139-169.
- Stellae, Georgii et Iohanis. *Annales Genvenses*. Yay. Giovanna Petti Balbi. Bologna: 1975.
- Şerefüddîn Alî Yezdî. *Zafernâme*. I-II, Nşr. Muhammed Abbâsî. Tahran: 1336.

TİMURLULARDA BİR ENFLASYON ÖRNEĞİ: MİRZÂ ŞÂHRUH'UN ÖLÜMÜNDEN SONRA HERAT'TA YAŞANANLAR

Hikmet EMOL*

Timur'un Çağatay ulusu üzerinde inşa ettiği eşsiz imparatorluğu, Timur'un ölümü ile varislerinden Şâhruh'un Semerkant girmesi ve hakimiyetini sağlamasıyla Timurlu tahtının sahibi olduğunu görmekteyiz. Yarım asra yakın yönetimi ile Timurlu ülkesindeki iç ve dış mücadelelere rağmen babasının mirasını sürdürmeyi başarmış; iktisadi, sosyal, mimari, edebi vs pek çok alanda Timur'un dikmiş olduğu ağacın meyvesini verdiği bir zenginlik dönemini, *Timurlu Rönesans*'ının yaşandığı zemini sağlamayı başarmıştır.

Halk dilinde hayat pahalılığı olarak bilinen ve gündelik yaşamda mal ve hizmetlerde görülen fiyatlardaki yükselişi ifade eden enflasyon, fiyatlar genel seviyesinin sürekli olarak artmasıdır. Enflasyonun düşmesiyle halkın alım gücünün artması ve gelirlerinin yükselmesi anlamına gelmeyip bunun aksine fiyat istikrarı ve halkın refah düzeyinin yükselmesi ile orantılı olarak halkın alım gücünün daha az azalması enflasyondaki düşüşü ifade eder.¹

Orta Çağ'da enflasyonun başlıca sebepleri arasında salgınlar, doğal afetler, tarımsal nüfustaki gerileme ve üretimde yaşanan düşüşler, demografik hareketlilikten kaynaklı sorunlar, siyasi mücadeleler ve paranın değerinde görülen oynaklık vb. pek çok neden gösterilebilir.

Mirzâ Şâhruh Dönemi

Şâhruh, 20 Ağustos 1377 (14 Rebûlâhir 779) yılında Timur'un dördüncü oğlu olarak Semerkant'ta doğdu. Annesi Karahıtaylardan Tugay Terken Ağa'dır.

* Hikmet Emol, EÜ TDAE Doktora Öğrencisi.

¹ Enflasyon, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/b62e1fb7-ebc1-4922-99dc-b3ba23320b9f/enflasyon.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKS-PACE-b62e1fb7-ebc1-4922-99dc-b3ba23320b9f-m5lk-1M>, erişim: 01 Aralık 2021

Şâhruh adını ise satrançta *Şah-Mat*’tan (İranlılar Şâhruh derlerdi) aldığını aktarır kaynaklar.²

Şerafeddin Ali Yezdi’nin Zafernamesindeki bahsine bakacak olursak Sahipkıranın aslında daha hayattayken asıl varisini Mîrzâ Şâhruh olarak gördüğü, devleti yönetebilecek kabiliyeti Mîrzâ Şâhruh’ta gördüğü ve bunun için onu merkeze daha yakın olan Horosan, Sistan ve Mazenderan topraklarına vali olarak atadığını dile getirmektedir.³ Nitekim elimizde bu bilgi olsa da resmi varisin Pir Muhammed olduğu ve Emirlerin eğilimi de bu yönde olduğunu görmekteyiz.⁴

Timur’un 18 Şubat 1405 yılında Çin seferi sırasında Otrar da öldü (807/1405). Timur’un bozkır devlet geleneğine uygun olarak oluşturduğu devlet yapısı onun ölümünden sonra iktidar kavgalarına yol açtı.⁵ Devlet, mülklere bölünmüş ve her mülkün başında Timurlu soyundan gelen şehzade ve beylerin hakimiyetindeydi. Şâhruh’un Timur’un hayattaki iki oğlundan biri olmasına rağmen ailenin diğer üyeleri için bu durum çok önemli değildi.⁶

Mirza Şâhruh, babasının ölüm haberini alınca Herat’ta matem merasimini yerine getirdikten sonra emirlerin de olumlu görüşüyle 1405 yılı Ramazan ayında Horasan’da saltanat tahtına oturdu ve kendi adına hutbe okutup, sikke bastırdı.⁷ Bu arada ordunun sağ kolundaki beyler, ordu merkezinden habersiz

² Emir Timur dostlarıyla satranç oynarken Şah-Mat (İranlılar Şâhruh derlerdi) çekip hasmını mağlup ettiği sırada yeni bir erkek çocuğunun dünyaya geldiği müjdesini alınca, oğluna Şâhruh adını verdi. Ayrıntı için; İbni Arapşah, *Acaibul Maktur Fi Nevaib-i Timur*, çev., Ahsen Batur (İstanbul; Selenge, 2012) 93. ; İsmail Aka, *Mîrzâ Şâhruh ve Zamanı 1405-1447* (Ankara: TTK, 1994), 1-11.; İsmail Aka, "ŞÂHRUH", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sahruh> (28.11.2021).

³ Şerefüddin Ali Yezdi, *Zafername*, çev. D. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yay., 2013), 271.

⁴ Tacü’s-Selmani, *Tarihname*, Çev. İsmail Aka (Ankara: TTK, 1999), 30-33. İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, (Ankara: TTK, 2014) 45.

⁵ *Timur’un ölümünden sonra ortaya çıkan parçalanma durumunu Türk- Moğol sisteminde taht kavgaları, iktidar için en liyakatli olanı ortaya çıkaran bir usuldü ve zaten Timur da mahiyeti belli olan bir veraset sistemi bırakmamıştı. Ayrıntılı bakmak için; B.F. Manz, *Timurlu İran’ında İktidar, Siyaset ve Din*, çev. Dilek Şendil, (İstanbul; Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013) 203.

⁶ V.V. Barthold, *Uluğ Bey ve zamanı* Çev. Prof. Dr. İsmail Aka, (Ankara: Kültür Bak. Yay., 1990) 48-49, 67.

⁷ Dönemin kaynakları Mirza Mîrzâ Şâhruh’tan “Bahadır”, “Hakan-ı Said”, “Anhazret” ve “Mîrzâ” diye bahsetmiştir. Kendisinde bastırıldığı paralarda “Sultan’ül Azim Şâhruh Bahadır” ünvanını kullanmıştır. Basılan paralar için; İbrahim Artuk- C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzesi Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, (İstanbul: 1974), 872-873; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü’t-Tevarih*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: TTK., 2006), 24.

olarak Mîrân Şah'ın oğlu Halil Sultan'ı hükümdar ilân edip Semerkant muhafızı Emîr Argun Şah'ın da yardımıyla Halil Sultan başşehri ele geçirdi. Halil Sultan'ın Semerkant'ı yönetimine aldığı ve hazineyi israf etmekle meşgul olduğu haberi Mîrzâ Şâhruh gelince⁸ Semerkant üzerine harekete geçti.⁹ Halil Sultan, Mîrzâ Şâhruh'un haberini alınca onunla anlaşma yoluna gitti. Şâhruh, başlangıçta Halil Sultan'ın Mâverâünnehir'deki hâkimiyetini tanıdıysa da asıl taht vârisi Pîr Muhammed Kandahar'dan gelince onu destekledi. 1407 yılında Pîr Muhammed'in kendi beylerinden Pir Ali Tâz tarafından öldürülmesi üzerine Şâhruh, Pîr Muhammed'in öcünü alma bahanesiyle Halil Sultan'la mücadeleye girişti. Mücadelede Halil Sultan esir alındı (1409) ve kendisiyle varılan anlaşma uyarınca savaşa son verildi. Buna göre Halil Sultan, Mâverâünnehir'deki haklarını terk ederek Rey şehrine gidecekti. 27 Zilhicce 811 (13 Mayıs 1409) tarihinde hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Semerkant'a giren Şâhruh, altı ay sonra şehirden ayrılırken buranın ve Mâverâünnehir'in idaresini oğlu Uluğ Bey'e ve onun Atabeği Şah Melik'e bıraktı. Semerkant'ın Şâhruh tarafından ele geçirilmesiyle Timur'un mirası için yapılan hâkimiyet mücadelesi büyük ölçüde sona ermiş oldu.¹⁰

Vassal (korunan) ve Süzeren(koruyan) ilişkisine baktığımızda Şâhruh'un ülkeye tam hâkim olabilmesi için bir süre daha şehzade isyanlarıyla uğraştı. Ülkeye tam hâkim olabilmek için büyük ve gelişmiş bölgelere kendi oğlu ve torunlarını tayin ederek hâkimiyetini sağlama almaya çalıştığını görmekteyiz. Nitekim Mîrzâ Şâhruh ve ailesi tarafından uzun yıllar yönetilmesine rağmen ülkede yönetimlerini istendiği ölçüde güçlendirememiştir.

Mîrzâ Şâhruh devrinde ülkede çok güçlü bir entelektüel çevre oluşmuştu.¹¹ Bunun temellerine baktığımızda Timur'un getirdiği alimler, sanatçılar; diğer tarafta Timurlu ülkesinde ki zenginlik ve Timurlu ailesinin alime, sanatçı, zanaatkara sahip çıkması hatta kendileri doğrudan bu işlerle meşgul olması İslam medeniyet tarih açısından yeni bir perde açmıştır.

Herat kültür ve sanat açısından en önemli dönemini Timurlu yönetiminde yaşamış ve bu dönemde ortaya çıkan Herat ekolü Osmanlılardan¹² Bâbürlülere

⁸ Handmir, *Habibu's Sîyar, Central Asian Sources I, The Reign Of The Mongol and Turk. Part Two: Shakrukh Mîrzâ-Shah İsmail*. (Trnsl. V. M. Thackston. Edt. Ş. Tekin and G. A. Tekin), (Cambridge: Harvard,1994) 308

⁹ Mirhond, *Ravzatü's-safa Siyretü'l Enbiya ve Müluk ve'l-Hulefa*, Neş. Cemsid Kiyânfer, (Tahran: 1380) 5152

¹⁰ Tacü's-Selmanî, *Tarihname*, 24-30; Aka, *Mîrzâ Şâhruhve Zamani 1405-1447*, 33-87; Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, (Ankara: Ötüken Neşriyat, 2015), 97-101.

¹¹ Ayrıntılı olarak İzzetullah Zeki, *Emir Timur Dönemi Bilginleri* (İstanbul: Çizgi yay., 2021)

¹² **Herât Okulu**'nun başlıca isimleri Abdülkadir Meragî (1350-1435), Abdurrahman Câmî (1413-1492), Ali Şîr Nevâî (1441-1501), Gulam Şâdî (1412-1490), Hüseyin

kadar bütün İslam sanat merkezlerinde etkisini hissettirmiştir. Bu yıllarda şehir, başta Şâhruh'un hanımı Gevher Şad tarafından yaptırılan külliye olmak üzere birçok bağ, bahçe, saray, cami ve medrese ile süslendi.¹³

Yine bu dönemde Emir Timur'dan farklı olarak Mirza Şâhruh sadece Türk-Moğol konar-göçerlere değil, yerleşik Tacik ve Fars soylu halka uygun siyaset de yürütmüştü. Mîrzâ Şâhruh, yeni büyük fetihler yapmamış ama tarım, ticaret ve uluslararası ilişkilerin gelişmesine büyük önem vermişti. Mîrzâ Şâhruh, Timur'un mirasına büyük ölçüde sahip çıkmış ve siyasi olarak ülkenin ağırlığını, gücünü komşuları üzerinde hissettirmiştir.

Timurlular devletinin Mîrzâ Şâhruh devri başkenti Herat'ın bu dönemde en kalabalık şehirlerinden birine dönüşmüştür. Şâhruh'un tahta geçmesiyle ilk olarak yıkılan duvarlar tamir edildi. Nüfusun büyüyeceği düşüncesiyle şehrin güney duvarı 200 metre hareket ettirilerek şehrin genişliği dörtte bir oranında arttırıldı.¹⁴ Bu dönemde Herat Şehri'nin yakın kırsal kesimi dışında esas meydana 2,5 km² olduğu ortaya çıkan bulgularda karşımıza çıkmaktadır.¹⁵

Mîrzâ Şâhruh devrinde ülke ve halk refaha kavuştu özellikle Horasan bölgesinde güven ve emniyet içinde yaşadı. Ülkenin dört bir yanı Mîrzâ Şâhruh'un imar faaliyetleri sayesinde mamur oldu.¹⁶

1405 yılında Timurlu tahtına çıkan Mîrzâ Şâhruh ülkede yaşanan kargaşaya son vererek, 42 yıl 3 hafta 2 gün hükümdarlık tahtında kalarak Timurlu Hanedanlığında en uzun hüküm süren hükümdar olmuştur. Mîrzâ Şâhruh'un

Baykara (1438-1506) ve daha birçok isimler vardır. Herât okulu, o devrin Osmanlı Devleti de dâhil olmak üzere, doğu ve batı Türklüğü'nün içinde kendi köklerini bulduğu bir Türk klasik müziği ekolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta Osmanlı'dan günümüze kadar gelen Türk sanat müziğinin ilk izleri Azerbaycan, Türkistan, Horasan, Herât ve Semerkant'ta ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'de büyük ölçüde bu okulu temel alarak klasik sanatını beslemiş, dönemin usta besteci ve müzisyenleri Orta Asya'daki sanat ve kültür merkezleriyle sıkı bir irtibat içinde bulunmuştur. Herât ekolü, makam ve usul anlayışı ile Osmanlı müziğini büyük ölçüde etkisi altında bırakmıştır

¹³ Recep Uslu, "HERAT", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/herat> (28.11.2021).

¹⁴ Abdurazzak Semerkandi, *Matla-ı Sadeyn ve Mecma-i Bahreyn*, c. II Taşkent: Özbekistan Neşriyatı, 2008, s 8.

¹⁵ A. M Belenitsky, *İstoriçeskaya topografiya Gerata XV.*, (Moskova: 1946), 180-181; Masson V.M., Romodin V.A., *Afganistan Tarihi*, Moskova: Nauka. 1.cilt,1964), 328-329; Tuba Kalkan, "*Herat ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası (Mirza Şahru Dönemi)*" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı) 122-123.

¹⁶ Recep Uslu, "HERAT", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/herat> (28.11.2021).

hâkimiyetindeki toprakların esas merkezi Horasan olmuştur. Mîrzâ Şâhruh babasının ölümünden sonra başlayan taht kavgalarının önüne geçerek Horasan'ı ve ülkesini güvenli bir yer ve önemli bir kültür merkezi haline getirmiştir.

Mîrzâ Şâhruh'un ölümünden sonra Herat

Mîrzâ Şâhruh'un ölümü üzerine, Timurlu tahtına geçen Mîrzâ Uluğ Bey zamanında 1448 yılı başlarında Mîrzâ Alâüddevle, ile Mîrzâ Uluğ Bey'in oğlu Mîrzâ Abdüllâtif arasında Herât'ın hâkimiyeti için mücadele oldu.¹⁷ Mîrzâ Alâüddevle üstünlük kazanınca Herât'a gelmiş ve hazineyi dağıtarak taraftar kazanmaya çalışmıştır. Mîrzâ Alâüddevle ayak takımlarını ve evbaşları bu hediye ve paralarla yanına çekmeye çalıştı.¹⁸

Ebu Bekir Tihrani Alaüddevle'nin Abdüllatif'i yenmesinden sonrası şöyle bir tablonun ortaya çıktığını belirtir: “*Alaüddevle Mîrzâ üstünlük kazanınca Hakan (Mîrzâ Şâhruh) 'un hazinesinin kapılarını askerinin yüzüne açtı. Kişi başına gümüş ve altın dağıttılar. Tibet sığırlarını hediye ve nimetlerle askerleri memnun etti. Ümmetler topluluğundan sayısız bir orduyu bir araya getirdi. Silahların ve hayvanların pazarı canlandı. Her itibarsız kişi soylu olunca dirhem ve dinar değersiz ve itibarsız kaldı. Mücevherler, sahte şeylere benzedi. İnciler ve kıymetli taşlar, topraktan yapılmış saksılar gibi kıymetten düştü. Herat'ın alçakları emirlerin ve valilerin nedimleri oldular*”.¹⁹

Yukardaki satırlarda ve dönemi aktaran başkaca kaynaklarda da görüldüğü üzere Mîrzâ Şâhruh'un ölümüyle Timurlu Devleti'nde ve özellikle devletin merkezi Herat'ta yaşanan karışıklıklardan dolayı ciddi bir ekonomik buhranın ortaya çıktığı, enflasyonun yükseldiği, satın alma gücünün azalıp malların fiyatının arttığı anlaşılmaktadır. Mîrzâ Şâhruh'un hazinesinin askerlere dağıtılmasıyla birlikte en azından Herat pazarlarında arzın talebi karşılayamamasına bağlı olarak bir daralmanın meydana geldiği, bundan dolayı genel bir sosyo-ekonomik problemin bir enflasyonun yaşandığını söyleyebiliriz.

Sonuç

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz. Timur'un ölümü sonrası Halil Sultanın kendine taraftar bulmak için *hazineyi dağıttığı* haberi üzerine Mîrzâ Şâhruh, bunu engellemek için gerekli adımları atarak Semerkant'ta ekonomik olarak

¹⁷ Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara:TTK, 2014), 194 ; Dietrich Brandenburg, *Herât Eine Timuridische Hauptstadt* (Graz/Austria; Akademishche Druck-Verlagsanstalt 1977) 12.

¹⁸ Ebu Bekr-i Tihrani, 194 ; Handmir, *Habibu's Siyar, Central Asian Sources I, The Reign Of The Mongol and Turk. Part Two: Shakrukh Mîrzâ-Shah İsmail*, 361-362.

¹⁹ Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara:TTK, 2014), 180. ; Handmir, *Habibu's Siyar, Central Asian Sources I, The Reign Of The Mongol and Turk. Part Two: Shakrukh Mîrzâ-Shah İsmail*, 361-362.

bir karışıklığın da önüne geçti. Nitekim aynı dönemde Buhara' da bulunan Emir Şeyh Nureddin, Barlas Rüstem Togay Boğa'nın çıkardığı karışıklık sonrası şehzadelerin hayatını kurtarabilmek için şehri terk etmek zorunda kaldı. Emir Şeyh Nureddin, Buhara'da bulunan bütün hazine ve defineleri, altın, gümüş, at ve sair hayvanlar ile mücevherat'tan meydana gelen, emîrzâdeler, beyler, naiblerin ve yanında bulunanların bütün mallarını pazar hırsızlarının yağmasına bırakıp Semerkant üzerine yürüyen Mîrzâ Şâhruh' katılmak zorunda kaldı.²⁰ Ne yazık ki Mîrzâ Şâhruh'un ölümü sonrası, Mirzalar halkı cezbetmek ve sükûneti sağlamak için Herât'ta paralar dağıtıp paranın değersizleşmesine ve bir sürü ayak takımının zengin olmasına, makam mevki kazanmasına neden olmuştur. Paranın çokluğu malların pahalılaşmasına ve paranın değerinin düşmesiyle sonuçlanmıştır. Mirzaların kavgaları nitekim bu tarz durumların devamına sebep olmuş ve bu da Timurlu ülkesinin gittikçe güçsüzleşmesine katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Abdurazzak Semerkandi, *Matla-ı Sadeyn ve Mecma-i Bahreyn*, c. II Taşkent: Özbekistan Neşriyatı, 2008.
- Aka, İsmail. "ŞÂHRUH", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sahruh> (20.11.2021).
- Aka, İsmail. *Mîrzâ Şâhruh ve Zamanı 1405-1447* Ankara: TTK, 1994.
- Aka, İsmail. *Timur ve Devleti*, Ankara: TTK, 2014.
- Alan, Hayrunnisa. *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, Ankara: Ötüken Neşriyat, 2015.
- Artuk, İbrahim ve C. Artuk. *İstanbul Arkeoloji Müzesi Teşhirdeki İslami Sikeler Kataloğu*, İstanbul: 1974.
- Barthold, VV. *Uluğ Bey ve zamanı* Çev. Prof.Dr. İsmail Aka, Ankara: Kültür Bak. Yay., 1990.
- Belenitsky, A.M. *İstoriçeskaya topografiya Gerata XV.*, Moskova: 1946.
- Brandenburg, Dietrich. *Herât Eine Timuridische Hauptstadt*, Graz/Austria; Akademishche Druck-Verlagsanstald 1977.
- Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara:TTK, 2014.
- Enflasyon, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/b62e1fb7-ebc1-4922-99dc-b3ba23320b9f/enflasyon.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=R>

²⁰ Mîrhond, *Ravzatü's-safa Siyretü'l Enbiya ve Müluk ve'l-Hulefa*, 5156; Tacü's-Selmani, *Tarihname*, 32-33; Aka, *Mîrzâ Şâhruh ve Zamanı 1405-1447*, 41-42.

OOTWORKSPACE-b62e1fb7-ebc1-4922-99dc-b3ba23320b9f-m51k-1M

- Handmir, *Habibu's Siyar, Central Asian Sources I, The Reign Of The Mongol and Turk. Part Two: Shakrukh Mirzâ-Shah İsmail.* (Trnsl. V. M. Thackston. Edt. Ş. Tekin and G. A. Tekin), Cambridge: Harvard,1994.
- Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK, 2006.
- İbni Arapşah, *Acaibul Maktur Fi Nevaib-i Timur*, çev.,Ahsen Batur (İstanbul;Selenge, 2012) 2
- Kalkan, Tuba. “*Herat ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası (Mirza Şahrü Dönemi)*” (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı)
- Manz, B.F., *Timurlu İran'ında İktidar, Siyaset ve Din*, çev. Dilek Şendil, İstanbul; Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Masson V.M., Romodin V.A., *Afganistan Tarihi*, Moskova: Nauka. 1.cilt,1964.
- Mirhond, *Ravzatü's-safa Siyretü'l Enbiya ve Müluk ve'l-Hulefa*, Neş. Cemsid Kiyanfer, Tahran: 1380.
- Şerefüddin Ali Yezdi, *Zafername*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yay.,2013.
- Tacü's-Selmani, *Tarihname*, Çev. İsmail Aka Ankara: TTK,1999.
- Uslu Recep, "HERAT", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/herat> (28.11.2021).
- Zeki, İzzetullah. *Emir Timur Dönemi Bilginleri*, İstanbul: Çizgi yay., 2021.

TURON SHAHARSOZLIGI RIVOJIGA AMIR TEMURNING HISSASI (SAMARQAND SHAHRI MISOLIDA)

Husniddin MAMADALIEV*

Turon hududida yashagan hukmdorlar mintaqa shaharlarida farovon hayotni ta'minlashga alohida e'tibor bilan qaraganlar. Jumladan, turli tarixiy davrlarda mintaqada mavjud bo'lgan Qadimgi Xorazm, Qang', Baqtriya va boshqa shu kabi davlatlarda shaharlarning yuksak taraqqiy etganligi va ular farovonligini ta'minlashda hukmdorlarning o'rni katta ekanligini ko'rsatib beruvchi ko'plab ma'lumotlar aniqlangan va aniqlanmoqda. Zero, shaharlar Turon mintaqasining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida muhim o'rin tutadi. O'rta asrlarda somoniy hukmdorlardan Ismoil ibn Ahmad (892-907), Nasr ibn Ahmad (914-943), qoraxoniylar hukmdorlaridan Ibrohim ibn Nasr Tabg'achxon (1040-1068), xorazmshohlardan A'louddin Otsiz (1128-1156), A'louddin Takish (1172-1200), A'louddin Muhammad (1200-1220) kabilar shaharlar farovonligi yo'lida katta ishlarni amalga oshirganlar. Bu ishlar buyuk Amir Temur tomonidan ham davom ettirilgan.

Amir Temur (1370-1405) davrida Turonda, xususan bu yerdagi shaharlar hayotida misli ko'rilmagan qurilishlar amalga oshirildi. Tarixan qisqa davr XV-asr davomida juda ko'p ilmiy-ma'rifiy, madaniy muassasalar, madrasalar, karvonsaroylar, bog'lar, bozorlar, xonaqohlar, hammomlar, yo'llar, kutubxonalar bunyod etildi. Qurilish ishlari, shaharlarni obodligi ta'minlash bo'yicha tadbirlar nihoyatda avj oldi, me'morchilik san'ati rivoj topdi.

Bir qator tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, Samarqanddagi Bibi Xonum Jome' masjidi Amir Temur hukmronligi davrining davrining eng muhim me'moriy timsoli sifatida loyihalashtirib (1398-1405), qurilishi boshlangan¹. Masjid sohibqiron hayoti davomida yaratilayotgan eng muhtasham loyihalardan biri edi, bugungi kunda u bir qator restavratsiyalarga uchragan bo'lsa-da, o'zining dastlabki qiyofasini saqlab qolgan. Bibixonum masjidi, shuningdek, Samarqand jome' masjidi deb nomlangan. Ushbu masjid to'rtayvonli usulda qurilgan bo'lib, ayvonlarning orqasida gumbazli konstruksiyalarga ega.

* *O'zbekistan Respublikasi Fanlar Akademiyasi Tarix instituti katta ilmiy xodimi*

¹ Elena Paskaleva. "The Bibi Khanim Mosque in Samarqand: Its Mongol and Timurid Architecture," *The Silk Road* no. 10 (2012): - P. 81.

Bibi Xonum masjidining qurilishi Amir Temurning Hindistonga yurishidan so'ng boshlanadi. Yodgorlik uning 1398 yilda Dehlini egallashiga bag'ishlangan. Ko'p tadqiqotchilar Bibi Xonum masjidi qurilishini siyosiy jihatdan Hindiston bilan bog'liqligi suyangan holda uning dizaynini Dehlidagi Tug'laq masjidi bilan aynanlashtiradilar². G'iyosiddin Ali ibn Jamol al-Islom Yazdiyning "Ro'znomai g'azovoti Hindiston" asarida Amir Temurning Hindiston yurishi kundaligi berilgan. Ushbu "kundalik" Amir Temurning Hindistonga qilgan alohida yurishiga bag'ishlangan bo'lishiga qaramay, unga tanqidiy ko'z bilan qaralsa, Amir Temur harbiy yutuqlarining ildizini, uning urushlarda va shaharlarni qamal qilishda qo'llangan strategiyasi hamda taktikasiga oid usullarini, hind xalqining Amir Temur qo'shinlariga ko'rsatgan qarshiliklari to'g'risida muhim xabarlarining shohidi bo'lamiz. Bulardan tashqari Amir Temur zamondoshlari hamda safdoshlari to'g'risida va boshqa shaharlar haqida ham qiziqarli ma'lumotlar mavjud³.

Amir Temurning Hindistonga yurishi siyosiy va harbiy jihatdan katta yutuq edi. Amir Temur Hindistonda tosh bilan ishlovchi mutaxassislarni Samarqanddagi bunyodkorlik ishlarini ishlash uchun olib kelgan. Ular masjidning g'ishtli gumbazlarini ushlab turgan 480 marmar ustunlarni qurishda ishtirok etganlar⁴. Ibn Arabshohning ma'lumotiga ko'ra: Amir Temur chiroyli ko'rinishga ega va ko'zni quvontiradigan masjidni ko'rgan, u oq marmar bilan bezatilgan va shunday marmar masjid yeriga yotqizilgan. U juda go'zal bo'lib, Amir Temur shunday go'zallikni o'z poytaxtida ham ko'rishni istagan. Buning uchun Samarqandda tekis yuzali yer tanlangan va buning uchun qattiq marmardan toshlarni shu maqsadlarda yo'nib tayyorlashni buyurgan. Bu to'g'risida Sharafiddin Ali Yazdiy batafsilroq ma'lum bergan: "801 yil ramazon oyining 4-kuni yakshanbada mohir me'morlar va so'z san'atida benazir ustalar baxtli saodatda va yulduzlar uchun qulay paytda jome' masjidiga asos solindi... Ozarbayjon, Eron, Hindistondan 500 tosh tarosh masjidning o'zida ishlar, boshqalari esa tog'da tosh yo'nib, shaharga jo'natish bilan band edi. Butun yer yuzidan poytaxtga.... turfa san'at uyushmalari va musavvirlar to'planishdi. Qurilish ishlarini nazorat qilishni Temur shahzodalar va amirlarga topshirdilar... Qurilishga shaxsan o'zi keldi va o'sha kezlari vaqtining ko'p qismini shu yaqin atrofda – Xonim madrasasi va Tuman og'o maqbarasida o'tqazdi"⁵.

² Paskaleva, "The Bibi Khanum," 82.

³ Karimova I., O'roqov B. *Amir Temur ilm-fan va madaniyat homiysi*. – B. 173 in *Samarqand shahrining umumbashariy madaniy taraqqiyot tarixida tutgan o'rni*. Samarqand shahrining 2750 yillik yubileyiga bag'ishlangan xalqaro ilmiy simpozium materiallari. Toshkent-Samarqand: Fan, 2007. – B. 171.

⁴ Paskaleva, "The Bibi Khanum," 82.

⁵ Sharafuddin Ali Yazdiy. *Zafarnoma*. Toshkent: G'afur G'ulom, 1996. – B. 276.

Bibi Xonum masjidi nafaqat Amir Temur davri me'morchiligi uchun balki butun islom me'morchiligi uchun alohida uch gumbazli binoni o'z ichiga olgan yagona masjid hisoblanadi⁶. Jumladan, Yazdiyning yozishicha, "Osmon gumbazi bo'lmaganda bu gumbaz yagona bo'lardi, Somon yo'li bo'lmaganda peshtoq yagona bo'lardi. Devorlar tutashgan to'rtta burchakning har birida minora qad ko'tardi. Muazzinlar dunyoning to'rt tomoniga qarab azon aytishadi. Masjidning yetti xil ma'dandan qo'yilgan buyuk darvozalarining ovozi yetti iqlimdagi mo'minlarni tangri uyiga chorlaydi. Devorlari ichki tashqi tarafidan va ravoq atrofi toshga o'yilgan bitiklar bilan bezatilgan... Minbar bag'oyat go'zal qilib bezatildi, mehrob temirdan yasaldi"⁷.

Ye. Paskalyova Ibn Arabshohning ma'lumotlariga asoslangan holda, Amir Temur masjidning asosiy kirish darvozasi kengligini qisqartirishga uringanidan so'ng u yerda qurilish ishlari to'xtab qolganligi aytadi⁸. Amir Temur hayotligi davrida masjid shu holatda qoladi, ammo sohibqiron o'z mulozimlari va xizmatchilariga u yerda juma namozlarini o'qilishini ta'minlashni buyurgan. 1404 yilda masjid ta'mirlanayotgan vaqtda Amir Temurning sog'lig'i yaxshi bo'lmagan bo'lsa-da, u masjid qurilishini nazorat qilgan⁹.

Amir Temur va temuriylar davrida Markaziy Osiyoda, xususan bu yerdagi shaharlar hayotida misli ko'rilmagan qurilishlar amalga oshirildi. Amir Temur ko'priklar, irrigatsiya inshootlari, karvonsaroylar, rabotlar, maktablar, madrasalar va xonaqohlar qurilishiga katta ahamiyat bergan Amir Temur hukmronligi davrida Samarqand yangicha qiyofada qayta qurildi¹⁰ va tarixchi Sharofiddin Ali Yazdiy u yerda butun atrofning eng kuchli olim va fozillari bu yerda jam bo'lganini yozadi¹¹.

"Temur tuzuklari"da Amir Temur shunday yozadi: "Musulmonlarga diniy masalalardan ta'lim berib, shariat aqidalarini, islom dini ilmlari, tafsir, hadis, fiqhdan dars bersinlar deb, har bir shaharga olimlar va mudarrislar tayin qildim"¹².

Amir Temur hukmronligi davrida uning yaqinlari, xususan malikalar ham keng bunyodkorlik ishlarini amalga oshirganlar. Jumladan, ilm-fan markazi hisoblangan bir qator madrasalar aynan shu davrda yuzaga kelgan. Amir Temurning rafiqasi Dilshod og'oning madrasa va xonaqohlar qurdirganligi

⁶ Paskaleva, "The Bibi Khanum," 82.

⁷ Yazdiy, 276.

⁸ Paskaleva, "The Bibi Khanum," 81.

⁹ Paskaleva, "The Bibi Khanum," 81.

¹⁰ Mo'minov I. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli. Toshkent: Fan, 1993. – B. 26.

¹¹ Yazdiy, 306.

¹² *Temur tuzuklari*. Toshkent: O'zbekiston, 2011. – B.80.

haqida qisman ma'lumot Sharafuddin Ali Yazdiy tomonidan keltirilgan¹³. Bu davrda qurilgan madrasalardan biri shahzoda sa'id Mirzo Muhammad Sulton madrasasini bo'lib, uni Amir Temur 1404 yilda borib ko'rgan. Madrasalardan yana biri Saroymulik xonim qurdirgan madrasa bo'lib, Amir Temur madrasa eshigini buzib, qaytadan soldiradi¹⁴.

Amir Temur o'zining muvaffaqiyatli yurishlaridan keyin u o'zi borgan yurtlarda yashab faoliyat ko'rsatgan olim, rassom, usta-hunarmand va boshqalarni Samarqandga olib kelgan. Jumladan, Ibn Arabshohning yozishicha, Buyuk sohibqiron Damashqdan Samarqandga bir qancha obro'li kasb va hunar egalarini olib ketadi. Ular orasida mohir tikuvchilar, to'quvchilar, san'at sohasi vakillari, rassomlar, duradgorlar, temir qalpoqlar yasovchi ustalar, chorva va yilqini davolovchi veterinar tabiblar, o'tov tayyorlovchilar, naqqoshlar, kamonchilar va boshqa bir qator sohalarda mahorat qozongan iste'dod sohiblari bo'lgan¹⁵. Xususan, Ibn Arabshohning yozishicha, Samarqandda sherozlik zargarlar Hoji Ali va Hoji Muhammad, toshlar usta Hofiz, naqqosh usta Oltun, bog'bonlardan Shihob ad-din Zerkashiy, shisha va mis idishlarga naqshlar chizuvchi bir necha juda ham mahoratli ustalar yashaganlar va faoliyat ko'rsatganlar¹⁶.

Bu dalillarni Ibn Arabshohning quyidagi ma'lumoti ham tasdiqlaydi. Uning yozishicha, "Amir Temur Damashqdan keyin Bag'dodga qarab yuradi va o'z tasarrufidagi odamlarning bir qismini Ollohdod boshchiligida Samarqandga jo'natadi"¹⁷. Ular 1401 yilning kuzida Samarqandga yetib keladilar. Ibn Arabshohning ko'rsatishicha, "ularning ichida bir qator olimlar, tabiblar bo'lgan. Tarixchi, qozi Shihob ad-din Ahmadni Amir Temur Shomda qo'lga kiritgan "o'lja"larining «eng qimmatlisi», deb ko'rsatadi¹⁸.

Amir Temur davrida Samarqandda juda katta bunyodkorlik ishlari amalga oshirilgan. U o'z poytaxti Samarqandning shahar sifatidagi taraqqiyoti katta iz qoldirgan. Bog'lar, madrasalar, masjidlar kurilishida Turonning qadimdan rivojlanib kelgan shaharsozlik an'analari bilan bir qatorda o'z zamonasining ilg'or yutuqlaridan keng foydalangan, mahoratli me'morlar, quruvchilarni turli yo'llar bilan o'z poytaxtiga jalb etgan. Amir Temur bu tadbirlari bilan Turon shaharsozligida o'ziga xos o'ringa ega. Buning yaqqol ifodasi sifatida Bibixonum masjidi qurilishida qo'llanilgan uch gumbazli uslubni ko'rsatish mumkin.

¹³ Yazdiy, 98.

¹⁴ Yazdiy, 289.

¹⁵ Ibn Arabshah. *Adjayib al-makdur fi tarixi Taymur. (Udivitel'niye veshi sud'bi v istorii Temura)*. Tashkent: Mehnat, 1992. Kn. I. S. 246.

¹⁶ Ibn Arabshah, I. 86-87.

¹⁷ Ibn Arabshah, I. 250.

¹⁸ Ibn Arabshah, I. 251.

КАУНАКҶА

- Elena Paskaleva. "The Bibi Khanim Mosque in Samarqand: Its Mongol and Timurid Architecture," *The Silk Road* no. 10 (2012): 81-98.
- Шарафуддин Али Яздий. *Зафарнома*. Тошкент: Фафур Ғулом, 1996. (Sharafuddin Ali Yazdiy. *Zafarnoma*. Toshkent: G'afur G'ulom, 1996)
- Каримова И., Ўроқов Б. Амир Темур илм-фан ва маданият ҳомийси. – Б. 173 in *Самарқанд шаҳрининг умумбашарий маданий тараққиёт тарихида тутган ўрни*. Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий симпозиум материаллари. Тошкент-Самарқанд: Фан, 2007. – Б. 171. (Karimova I., O'roqov B. *Amir Temur ilm-fan va madaniyat homiysi*. – B. 173 in *Samarqand shahrining umumbashariy madaniy taraqqiyot tarixida tutgan o'rni*. Samarqand shahrining 2750 yillik yubileyiga bag'ishlangan xalqaro ilmiy simpozium materiallari. Toshkent-Samarqand: Fan, 2007. – B. 171.
- Мўминов И. *Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли*. Тошкент: Фан, 1993. (Mo'minov I. *Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli*. Toshkent: Fan, 1993)
- Темур тузуқлари*. Тошкент: Ўзбекистон, 2011. (Temur tuzuklari. Toshkent: O'zbekiston, 2011.)
- Ибн Арабшах. *Аджайиб ал-макдур фи тарихи Таймур*. (Удивительные вещи судьбы в истории Темура). Ташкент: Мехнат, 1992. Кн. I. С. 246. (Ibn Arabshah. *Adjayib al-makdur fi tarixi Taumur*. (Udivitel'niye veshi sud'bi v istorii Temura). Tashkent: Mehnat, 1992. Kn. I. S. 246.)

TEMURIYLAR DAVRI: XATTOTLIK SAN'ATI VA NAMOYONDALARI

Mashhuraxon DARMONOVA*

O'zbek xalqi asrlar davomida moddiy va ma'naviy madaniyat durdonalarini yaratib kelgan. Ajdodlarimizdan meros qolgan qo'lyozma manbalar, xususan, temuriylar davri qo'lyozmalari va xattotlik san'ati tarixini alohida o'rganish hamda ilmiy muomalaga kiritish tarixchi, manbashunos olimlarning oldida turgan muhim vazifalardan biri bo'lishi bilan birga, mazkur mavzuning dolzarbligini belgilab beradi.

Markaziy Osiyoda xattotlik san'ati Temur va temuriylar davrida keng taraqqiy etgan. Husnixat san'ati dastlab Movarounnahr poytaxti Hirotida rivojlanib, u erda Sulton Ali Mashhadiy boshliq yirik xattotlik maktabi tashkil topgan. Maktabning o'ziga xos tomoni XIV asrda Mir Ali Tabriziy yaratgan nasta'liq xat uslubi bu erda Sulton Ali tomonidan takomillashtirilgan. Bu xat yirik va mayda nasta'liq kitobat ishlarida keng qo'llanilib, badiiy va tarixiy asarlar faqat nasta'liq uslubida ko'chirila boshlangan. Ko'fiy, riqo', suls va nasx xatlari esa ko'proq me'morchilik, naqqoshlik san'ati va sharq qadimgi yozuvlarini o'rganishda ishlatilgan.

Ma'lumki, badiiy qo'lyozma xattot, naqqosh, muzahhib, rassom va sahhof kabi qator mutaxassislar ijodi natijasida yaratiladi.

Temuriylar davri badiiy qo'lyozmalar turiga, miniatyurali qo'lyozmalardan tashqari ko'proq faqat xattot va naqqosh tomonidan bezatilgan qo'lyozmalar kirgan. Bu davrdagi qo'lyozmalar, san'atning boshqa turi kabi, o'tmish san'at ustalarining eng yaxshi an'alarini ijodiy o'rganish asosida taraqqiy etgan. XIV-XV asrlarda ko'hna Samarqand, Hirot, Buxoro, Tabriz va Sheroz kabi shaharlarning jamoat va shaxsiy kutubxonalarida XIII-XIV asrda ko'chirilgan va rasmlar bilan bezatilgan Firdavsiyning "Shohnoma", Rashididdinning "Jome ut-tavorix", Nizomiyning "Hamsa"si singari noyob qo'lyozmalar saqlangan bo'lib, bular, temuriylar davri badiiy qo'lyozma san'atida vujudga kelgan yangi uslubning shakllanishiga va taraqqiyotiga ta'sir etgan.

* O'zFA Tarix instituti bo'lim boshlig'i, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), mashxura.darmonova@gmail.com

Qo'lyozmada rasmning mavjudligi yoki yo'qligi uning badiiy qiymatini belgilovchi yagona o'lchov bo'la olmagan. O'rta darajadagi rasmlar bilan bezatilgan qo'lyozmalarni ko'plab uchratish mumkin. Lekin ular badiiy qiymati nuqtai nazaridan rasmsiz qo'lyozmalardan ham anchagina past turgan¹.

Tarixiy hujjatlarning ta'kidlashicha, nafis kitoblar ko'pincha davlatmand kishilar yoki Shohruh, Ulug'bek, Boysunqur, Sulton Husayn kabilarning kutubxona boshliqlari buyurtmasi bilan ishlangan va katta pul evaziga shular tomonidan sotib olingan. Ammo buyurtmachi qo'lyozmani bezatishda uning badiiyligi masalasini, estetik me'yorlari va boshqa shu kabilarni oldindan hal qilib bera olmagan, u faqatgina tayyor holga keltirilgan kitobning badiiy sifatiga muvofiq baho bera olgan va kitobni yaratishda qatnashgan mutaxassislarning xizmatiga yarasha taqdirlay olgan, xolos. Qo'lyozmani shakllantirish va bezatish g'oyalari kitobat san'atkorlari ustaxonasida bir necha xil mutaxassislarning hamjihatli mehnati va malakasi tufayli vujudga kelgan².

Qo'lyozma ijodkorlari yangi bir asar yaratishga kirishar ekanlar, bo'lajak qo'lyozma asar uslubining xarakteri, bezatish uslubi, hatto shakli ham eng avvalo uning mazmuni va vazifasi bilan belgilangan.

Qur'on va umuman diniy kitoblar, shuningdek juda ko'p ilmiy va falsafiy asarlar, diniy taqiq zo'ri bilan rasmsiz yaratilgan. Tarixiy va badiiy asarlarni miniatyura bilan bezash odati esa uzoq davrlardan beri davom etib kelgan. Shu sababli Firdavsiyning "Shohnomasi", Nizomiy, Sa'diy, Hofiz, Sharafiddin Ali Yazdiy va boshqalarning asarlari badiiy rasmlar bilan bezatilishi jihatidan dunyoning hamma yirik qo'lyozma fondlarida birinchi o'rinni egallagan.

Qo'llanish doirasi juda tor bo'lgan miniatyuraga nisbatan, qo'lyozmani naqsh bilan bezash keng rivojlangan bo'lib, naqqoshlik san'ati Qur'ondan boshlab barcha diniy va dunyoviy adabiyotda katta o'rin egallagan. Sulton Ali Mashhadiy, Mir Ali Hiraviy, Mir Imod va boshqalarning kichik qit'alari musavvir – naqqoshlar tomonidan go'zal qilib bezatilgan, rasm san'ati qatori yuqori baholangan.

Yaratilayotgan qo'lyozmaning janr xususiyati, uning tarkibiga kirishi lozim bo'lgan asarlar soni, uning hajminigina emas, balki badiiy bezagining xarakterini ham belgilagan. Xat uslubi (katta, o'rta yoki mayda) matnning yoki to'rt ustunda joylashtirilishi, frontispis³ turi, kitobning boshi yoki bir bobining bosh qismida beriladigan rasmlar (lavha), sahifalarga jadvallar

¹ Muradov A. Iz istorii kalligrafii v Sredney Azii. Avtoreferat diss. kand. filol. nauk. Tashkent, 1967. 18.

² Abdug'affor Razzoq Buxoriy. Sharq xattotlik va miniatyura san'ati namunalari (VII-XXI asrlar musannif bisotidan). Toshkent: O'zbekiston, 2011. 255-57.

³ Titul beti yoniga joylashtirilgan rasm.

ishlash, rasmlar mavzusi, syujeti, hatto muqovaning xarakteri ham kitobat san'ati ustalari, mohir mutaxassislar yig'inida hal qilingan.

XV asr kitobat san'ati ustalari ijodining bir-biri bilan uzviy bog'lanishi va beandoza monandligi Temuriylar davrining yuqori estetik talablariga javob bera oladigan yagona kitobat san'atini vujudga keltirgan. Turkiy tilda so'zlashuvchi xalqlar (o'zbeklar, ozarbayjonliklar, turkmanlar, uyg'urlar), fors tilida so'zlashuvchi xalqlar (eronliklar, tojiklar), Boburiylar sulolasi davrida esa hindlar Temuriylar davri san'atining taraqqiyotida ishtirok etganlar.

XV asrning ikkinchi yarmi Hirotida saroy kutubxonasining boshida Alisher Navoiy, Kamoliddin Behzod, Sulton Ali Mashhadiy, Mirak Naqqosh, Mavlono Yoriy kabi ulkan kitobat san'ati ustalari bosh bo'lib turgan vaqtda Temuriylar davri ma'naviy hayotining turli sohasi singari xattotlik va husnixat san'ati ham o'zining yuqori kamolot bosqichiga ko'tarilgan.

XV asr – Temuriylar davrida Samarqand, Tabriz, Sheroz xattotlik maktablari mavjud bo'lib, bularning orasida Hirot maktabi o'zining uslublari, janrlarining turtiligi va katta mahorati bilan dong taratgan. Jumladan, "Xattotlar shohi" Sulton Ali Mashhadiy, Hirot miniatyura maktabining asoschisi Kamoliddin Behzod va kitob naqsh ustasi mashhur naqqosh Mavlono Yoriy badiiy qo'lyozma durdonalarini yaratish ustida ishlagan yuzlab ustalarga ustozlik qilishgan.

Temuriylar davrining mashhur xattotlaridan bo'lgan Amir Muhammad Badruddin Temur o'rdasida xattotlik qilgan. Misr shohi Malik Farrux Amir Temurga elchi yuborib, "Sulton Ahmad Jaloir bilan Qora Yusuf Turkmoniyni tutib, band etdim. Bu to'g'rida buyrug'ingiz nima bo'lsa, bildirursiz" – deb maktub yo'llaydi. Amir Temur eni uch gaz, uzunligi 70 gaz nasx xati bilan oltin suvidan hal berib, Misr malikiga javob yozishni Badruddinga buyurgan. Maktub 1750 yo'ldan iborat bo'lib, unda "Sulton Ahmad Jaloirni band etilgan holda o'z saroyiga yuborib, Qora Yusuf Turkmoniyni esa hibsdan ozod etilsin", deyilgan⁴.

Shu bilan birga, maktubda Chin, Uyg'uriston, Hindiston, Eron, Rus, Frantsiya va boshqa mamlakatlar hukmdorlarining Temur bilan munosabatlari ham ko'rsatilgan.

Badruddin bu maktubni san'atkorona yozib tugatgandan so'ng, Temur unga faxrli kiyimlar va in'omlar bergan. Shahrisabzlik munshiy Hoji Abdulloh maktubni Misr Sultoniga olib borgan. Amir Muhammad yetti qalam, ya'ni suls, nasxi muhaqqaq, riqo', rayhoniyy, tavqi' va ta'liqda ustod bo'lgan. Xatti ko'fiyda ham shu qadar go'zal yozar ekanki, hech kim unga

⁴ Hoji Ismatulloh Abdulloh. Markaziy Osiyoda Islom madaniyati / Mas'ul muharrir N.Ibrohimov. Toshkent: Sharq, 2005. 250.

barobar kelolmagan. Nasta'liq xatida ham uning ixtirochisi Mir Ali Tabriziyning yetuk shogirdlaridan bo'lib, Mir Ali uning san'atini o'z o'g'li Mir Abdulloh xatidan yuqori sanagan. Shuning uchun o'z qizini unga loyiq ko'rgan. Badruddin Temur vaqtida Tabrizda vafot etgan.

Nasta'liq xatining ixtirochisi Xoja Mir Ali Tabriziy Amir Temur va Shoxrux Mirzo xizmatida bo'lgan. U "Qiblat ul-kutob"⁵ laqabi bilan shuhrat qozongan. U nastaliq xatiga xos bir yo'l bilan olti turli xat asosida alohida xat ixtiro qilgan xattotdir. Devon, risolalar va maktublar ta'liq xati bilan ko'chirilayotgan bir vaqtda, Mir Ali nasta'liq xatini ixtiro qilgan. Bu xatga "nasxi ta'liq" nomi berilib, yengillik uchun "nasta'liq" deb atalgan.

Mir Ali taliq xatining qonun-qoidalari bayon etilgan risola yaratgan. Ko'plab xattot-shogirdlar tayyorlagan. Uning shogirdlaridan biri Mavlono Ja'far Shohruh Mirzo zamonida xushxatlikda nom chiqargan, ikkinchisi Mir Abdulhay esa Abu Sa'id zamonida yashab, kitobat san'atida, insho va tahrirda tengi yo'q kotib bo'lgan.

XV asrda Hirot xattotlik maktabining yirik namoyondasi Sulton Ali Mashhadiy 1437-yil Mashhadda tavallud topgan bo'lib, nastaliq xati rivoji va keng tarqalishiga ulkan hissa qo'shgan. U "Sulton ul-xattotin"⁶ va "Qiblat ul-kuttob"⁷ nomli yuksak unvonlar sohibi bo'lgan. Xattotlikka bolaligidan ishtiyoqi baland bo'lgan. U dastlab madrasada o'qib, so'ng madrasada dars bergan.

Sulton Ali Mashhadiy Husayn Boyqaro davrining mashhur xattoti bo'lib, Navoiy asarlarini ko'chirgan. Yoshligida ikkinchi Yusuf desa bo'ladigan darajada go'zal bo'lgan. Mavlono Azhar Hiraviy uni farzandlikka olib, otasidek mehribonlik bilan tarbiyalagan. Bir nafas nazaridan uzoq qo'ymay, unga doim shu baytni takrorlar ekan:

Dar manq taqsiri makun payvasta, ey Sulton Ali,

Dar ro'z kun mashqi xafiy, dar shom kun mashqi jaliy⁸.

Ustod hakim tarbiyasi bilan voyaga etib, nasta'liq xatida yuqori pog'onaga ko'tarilgan.

Sulton Ali sodda ko'ngilli, dono va har ishda tadbirkor bo'lgan. Bir kuni Husayn Boyqaro unga: "Mening uchun bir qator qabr toshi yoz", deganda, Sulton Ali: "Shohimning har qancha farmonlarini qullari bajarishi lozim bo'lsa ham, bu ishning qabuli va amalga oshirilishi uzoq bir muddatga

⁵ Kotiblarning oldingisi.

⁶ Xattotlar sultoni.

⁷ Kotiblar qiblas.

⁸ Ma'nosi: Ey Sulton Ali, har dam xat mashq qilishda kamchilik qilma. Kunduz kuni mayda qalamda, oqshomda yo'g'on qalamda mashq qil.

qaraladi”, degan. Podshoh kulib: “Biz ham juda yaqin vaqtda o’lmoq niyatida emasmiz. Siz ham ko’p tezlik qilmang”, deb javob qaytargan⁹.

Sulton Ali san’atkorona, ingichka-yo’g’on qalamlar bilan yuqori-quyini o’lchab, bir toshni go’zal xati bilan ziynatladi-ki, hozirgacha uni kishi ko’rsa, hayratlanadi.

Alisher Navoiy ham Sulton Aliga nisbatan katta hurmat va himmat ko’rsatgan. U ham Navoiy asarlarini ko’chirishda mehnatini ayamagan. Yoshi 63ga yetganda ham Sulton Ali husnixatda yagona bo’lgan. Hirotdagi “Bog’i murod” degan jahonaro imorat va uylarning go’zal yozuvlari Sulton Ali qalamiga mansub. U 1513-yili Mashhadda vafot etgan.

Sulton Ali Mashhadiyning shogirdlari juda ko’p bo’lgan. Shulardan beshtasi ilm-fan ahlining diqqatini o’ziga tortgan mumtoz xattotlar bo’lganlar.

1. Zayniddin Mahmud. Nasta’liq xatiga mohir. Alisher Navoiy hammajlislaridan. 1512-yil vafot etgan.

2. Sulton Muhammad Nur. Navoiy hammajlislaridan bo’lib, o’sha vaqt xatshunoslari: “Hech kim nasta’liq xatini ingichka qalamda Muhammad Nur kabi ko’chirolmaydi” deyishgan ekan. Muhammad Nur xatda benuqson, she’rda shuhratli bo’lgani uchun “nur a’lo nur” deb atalgan.

3. Sulton Muhammad Xandon. Bu ham Navoiy hammajlislaridan.

4. Mavlon Muhammad Qosim.

5. Mavlono Alouddin.

Sulton Alining ustodlik darajasiga yetishgan mashhur shogirdlaridan yana biri Muhammad Abrishiniydir.

Rustam Ali Xurosoniy, Mir Huniy, Sabz Ali, Pirali Jomiy, Abdulvohid Mashhadiy, Mahmud Jaloluddin, Maqsud Ali, Mir Hibbatulloh Kosoniylar ham Mashhadiyning shogirdlari bo’lgan.

Sulton Muhammad Xandon Sulton Ali Mashhadiyning shogirdlaridan bo’lib, yoshlik davridan boshlab butun umrini Alisher Navoiy xizmatida o’tkazgan. U san’atkor, xushtabiat, xushchaqchaq kishi bo’lgan. Shuning uchun unga “Xandon” deb laqab berganlar.

Xondamir va ba’zi kishilarning aytishlaricha, “Sulton Muhammad junun kayfiyatidan xoli emas”. Alisher Navoiy Sulton Muhammad “o’zini devonalikka solib yuradi” deb aytgan.

“Rayhoni nasta’liq” risolasida muallifning yozishicha, Sulton Muhammad ko’chirgan kitobga ba’zan otini yozmagan. Qachon uning xatini Sulton Ali

⁹ Hoji Ismatulloh Abdulloh. Markaziy Osiyoda Islom madaniyati / Mas’ul muharrir N.Ibrohimov. Toshkent: Sharq, 2005. 262.

Mashhadiy ko‘rib qolsa, “Bizning devonaning xati” deb, uning otini yozib qo‘ygan.

Xandonning she‘riyat, muammo va musiqadan ancha xabari bo‘lib, nayni yaxshi chalgan. Xondamir “Xulosat ul-axbo” kitobida: “Xandon nasta‘liq xatida iste‘dodi juda zo‘r, nayni ham yaxshi chaladi, ammo junun kayfiyati bilan bu ikkisidan biri bilan ham bir ish qila olmaydi”¹⁰ deb yozgan. “Gulistoni hunar” muallifining yozishicha, Xandon butun umrini Hirotda o‘tkazgan.

Xandonning vafoti tarixi 1511-yil “Mir‘ot ul-olam” muallifi Baxtovarxon 1509-yil, Sipehr – 1525, Mirhabib va Kirmon Husar 1543-yil deb taxmin qiladilar. Noto‘g‘ri, chunki “Habib us-siyar” kitobining ta‘rifi vaqtida 1524-yili Xandon hayot bo‘lgan. Uning kitobat qilganini 1550-yillarga qo‘shilishi qiyin. Alisher Navoiy zamondoshi bo‘lgan kishi shuncha yashashi aqldan uzoq. Xandon Hirotda Alisher Navoiy yotgan joyda “Vaqfiya” deb atalgan xon arig‘i labiga dafn etilgan.

Xandon Sulton Ali Mashhadiyning boshqa shogirdlariga qaraganda, ustodi yo‘lini ko‘proq o‘zlashtirgan. U qit‘a yozishda ustaroq bo‘lgan. Mirzo Habib va Kirmon Husar uni “rangli yozuvchi” deb atashgan. Chunki Xandon turli ranglar bilan bezab yozgan. Bunday bezakli qit‘alaridan bir qanchasi hozirgacha bor.

Sulton Muhammad Xandon shogirdlariga xat o‘rgatishda ta‘lim va tarbiya yo‘lini yaxshi bilgan. “Munoqibi hunarvaron” kitobi muallifi shunday yozgan: “Shogirdlari o‘rtasida ustod o‘rnini olmagan shogirdi kam edi. Jumladan. Yoriy Sheroziy. Muhammad Husayn Boxarziy va Qosim Podshohlarning barchasi ustod edilar”.

Sulton Boysunqaro she‘riyat va xattotlikda davrining mashhur kishisi bo‘lgan. Davlatshoh Samarqandiyning tazkirasida qayd etilishicha, uning kitobxonasida 40 nafar mashhur xattotlar tun-kun kitobat bilan shug‘ullanganlar. Uning davrida xattotlik, zarafshonlik (oltin hallash), naqsh, lavha, rasm, miniatyura va boshqa badiiy san‘atlar ishlash ravnaq topgan. Hozir Istambulning har bir kutubxonasida Sulton Boysunqaro davrida ko‘chirilgan asarlardan mavjud. Uning buyrug‘i bilan ko‘chirilgan qo‘lyozmalardan “Faraj ba‘da al-shiddat”¹¹ va “Nushat al-arvoh”¹² kitoblari alohida e‘tiborga ega.

¹⁰ Murodov Abduqodir. O‘rta Osiyo xattotlik san‘ati tarixidan. Toshkent: Fan, 1971. 58.

¹¹ Og‘irlikdan keyingi xursandlik.

¹² Ruhlar nasihatlari.

Eron manbalariga ko'ra, suls xatida – Boysunqaro Mirzo, ta'liqda – Mir Imod, nasxda – Mirzo Ahmad, shikastada – darvesh Abdulmajid Toqoniy¹³ ustod bo'lgan.

“Said Ruhullo”, “Said Mirak”, “Xoja Mirak” nomlari bilan mashhur bo'lgan xattot, naqqosh va musavvir Mirak Naqqosh Alisher Navoiy kutubxonasida ishlagan. Sulton Husayn Mirzo saroy kutubxonasining boshlig'i bo'lgan. Kitobat san'atining mohir ustasi, xattot ham bo'lgan. Sa'diyning “Bo'ston”, Navoiyning “Xamsa”, Amir Xusrav Dehlaviyning “Xamsa”, Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”, Nizomiyning “Xamsa” asarlari qo'lyozmasini va Hirot jome masjidida hamda boshqa binolarni bezashda ishtirok etgan.

Mohir xattot Abduljamil Alisher Navoiyning shaxsiy kotibi bo'lib, Hirotidagi Sultoniya madrasasida nahv va sarfdan dars bergan. U Alisher Navoiyning “Hamsa”, “Navodir un-nihoya” va boshqa asarlarini ko'chirgan. Shuningdek, Navoiyning lirik asarlari bo'yicha “Tuhfat us-salotin ” to'plamini tuzgan.

Samarqandlik mashhur xattot Azizullo XV asrda yashab ijod etgan. Mirzo Ulug'bekning “Ziji Ko'ragoniy” asari Azizullo tomonidan nasx xati bilan (taxminan 1439 yilda) ko'chirilgan. Qo'lyozma sahifalarida Ulug'bekning tuzatishlari ham bor¹⁴.

Umuman olganda, Temuriylar davri ma'naviy hayotida xattotlik san'ati alohida muhim soha bo'lib, ushbu davr xattotlarining yuqori mahorati va san'atini ustalik bilan bir-biriga uyg'unlashtirish natijasida, hozirgacha butun dunyoni hayratga solayotgan qo'lyozmalarning tengi yo'q mo'jizalari yaratilgan.

Xattotlar nihoyatda keng fikrlovchi, serqirra ijod sohiblari sifatida nafaqat qo'lyozma asarlar yaratish, balki badiiy asarlar, xususan, she'riyat bobida va tarjimonlikda ham sermahsul ijod qilganlar. Ular yaratgan asarlar, ko'chirgan qo'lyozmalar O'rta Osiyo xalqlari madaniyati va tarixi, ilm-fan hamda adabiyotini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

KAYNAKÇA

Muradov A. Iz istorii kalligrafii v Sredney Azii. Avtoreferat diss. kand. filol. nauk. Tashkent, 1967. 18.

¹³ Muhammad Sharifjon Sadr-i Ziyo. “Tazkirat ul xattotiyin”. Bayrut: Dorun nashr, 1992. Qo'lyozma O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institute Qo'lyozmalar fondida №1304-raqam ostida saqlanmoqda.

¹⁴ O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti Qo'lyozmalar fondida №122\4 raqam ostida saqlanadi.

Mashhuraxon Darmonova

Abdugʻaffor Razzoq Buxoriy. Sharq xattotlik va miniatyura sanʼati namunalari (VII-XXI asrlar musannif bisotidan). Toshkent: Oʻzbekiston, 2011. 255-57.

Hoji Ismatulloh Abdulloh. Markaziy Osiyoda Islom madaniyati / Masʼul muharrir N.Ibrohimov. Toshkent: Sharq, 2005. 250-62.

Murodov Abduqodir. Oʻrta Osiyo xattotlik sanʼati tarixidan. Toshkent: Fan, 1971. 58.

Muhammad Sharifjon Sadr-i Ziyo. “Tazkirat ul xattotiyn”. Bayrut: Dorun nashr, 1992. Qoʻlyozma Oʻzbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti Qoʻlyozmalar fondi № 1304.

Oʻzbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti Qoʻlyozmalar fondi № 122\4.

AMIR TEMUR JOME' MASJIDI HOFIZ-I ABRU TALQINIDA (“ZUBDAT AT-TAVORIX” ASARI ASOSIDA)

Faromarzi FAYZULLO*

Amir Temur (1336–1405) tomonidan bunyod etilgan imoratlar Turonzamin memorchilik tarixida o'ziga xos o'ringa ega bo'lib, ushbu tarixiy obidalarining asosiy qismi asrlar osha o'z shukuhini saqlab kelmoqda. Ularning ayrimlari haqida esa, tarixiy manbalarda dalillar saqlanib qolgan xolos. Amir Temurning bunyodkorlik ishlari o'z davridanoq tarixiy asarlarda qayd etib borilgan. Bu manbalar XIV – XV asrlar memorchiligi borasida muhim ma'lumotlarga ega. G'iyosiddin Ali (XIV–XV), Nizomiddin Shomiy (vaf. 1412), Hofiz-i Abru (1361–1430), Sharafiddin Ali Yazdiy (vaf. 1454), Ibn Arabshoh (1388–1450), Fasih Xavofiy (1375–1442), Abdurrazzoq Samarqandiy (1413–1482), Muiniddin Natanziy (XIV asr 2 yarmi – XV asr boshlari) Rui Gonsales de-Klavixo (vaf. 1412) kabi tarixchi va sayyoh olimlarning asarlari shular jumlasidan. Shuningdek, Mirxond (1433-1498) va Xondamir (1475-1535) kabi keyingi avlod tarixchilari ham bu mavzuda o'z tarixnomalarida ma'lumot berib o'tganlar. Sharqshunos olim V.V. Bartold (1869–1930) aytganidek bu davr tadqiqotchisi: “Materiallarning tanqisligidan emas, balki ko'plab kutubxonalarga tarqalib ketgan, tanqidiy yondashish eng avvalo, tanqidiy nashr etishni taqozo etadigan materiallarning ko'pligidan qiyinchilikka duch keladi”¹.

Amir Temur jome' masjidini to'g'risida yozgan mualliflar orasida tarixchi va geograf olim Hofiz-i Abru o'zining “Zubdat at-tavorix” asarida kengroq ma'lumot berib o'tgan. Zero, unda XIV-XV asr tarixchilari asarlarida uchramaydigan muhim faktlar mavjud. Bugunki kunda yetarli darajada ilmiy tadqiqotlarga jalb etilmagan ushbu manbadagi ma'lumotlar orqali, masjid kirish eshigi peshtoqining 1897 yilga qadar mavjud bo'lgan koshinlari va uni bezab turgan Qur'oni karim oyatlarini asl holidek tiklash hamda binoni qayta ta'mirlash uchun muhimdir. Shuningdek, Hofiz-i Abru masjid uchun

* O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti tayanch doktranti, faromarzifayzullo@gmail.com

¹ Василий Владимирович Бартольд, *Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии / Сочинения. Т. II (часть 2)* (Москва: Наука, 1964), 199.

tayyorlangan va bugungi kunda saqlanib qolinmagan ayrim detallar haqida ham qayd etib o'tgan. "Zubdat at-tavorix"da keltirilgan bu kabi ishonchli dallillar uning Amir Temur tarixi bo'yicha yozilgan tarixnomalar ichida birlamchi manbalardan biri ekanligini ko'rsatadi.

Bugungi kunda xalq orasida "Bibixonim masjidi" nomi bilan tanilgan Amir Temur jome' masjidi Sohibqiron tomonidan bunyod etilgan imoratlar ichida o'ziga xos ahamiyatga ega. Zero, bu inshootning Amir Temur davridagi Islom dini ustuni o'laroq Samarqand shahrida qurilishi: bir tomondan poytaxt shaharning musulmon dunyosidagi o'ziga xos ahamiyatini belgilab bersa; ikkinchi tomondan esa, tarixiy shaharlarimizda o'sha davr me'morchilik maktabining shakllanganligidan dalolat beradi. Masalaning keyingi tomoni bo'lmish mazkur obida va uning qurilish jarayoni to'g'risidagi tarixiy manbalarda keltirilgan ma'lumotlar orlqali uning bizgacha yetib kelmagan ayrim detallari va bunyod etishda ishtirok etgan memorlar to'g'risida keng ma'lumotga ega bo'lishimiz mumkin.

Tarixiy manbalardan ma'lumki, jome' masjidi Amir Temurning Hindiston yurishidan so'ng, ya'ni 1399-1404 yillar mobaynida qurilgan. Tarixchi Hofiz-i Abruning qayd etishicha: Sohibqiron Hind diyorida Samarqandga qaytib kelgach, hijriy 801 yil muborak Ramazon oyining² kirib kelishi munosabati bilan yirik bir jome' masjidi bunyod etishga farmon beradi³. Ayni shu damdan boshlangan masjid qurilishi 1404 yil Amir Temurning Kichik Osiyo yurishidan qaytguniga qadar nihoyasiga yetkaziladi⁴. Biroq masjid kirish qismining peshtoqi oliy hukmdor nazdida biroz past ko'ringanligi bois uni buzib qaytadan qurishga buyuradi. Hofiz-i Abru bu haqda Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma" asariga yozilgan "Zayl" (ilova)da quyidagicha yozadi: "... dorussaltana Samarqandda qurilgan jome' masjidining, - bu haqda aytib o'tildi, - kiraverishidagi ayvoni garchi ko'kka bo'y cho'zgan bo'lsa-da, ammo maqsuraga nisbatan pastroq ko'rinar edi..."⁵. Fasih Ahmad Xavofiy ham bu borada "Amir sohibqiron Masjidi jome'ni ko'zdan kechirdi... Saroymulxonim madrasasining ayvoni juda ham balad qurilgan bolib, Amir Sohibqiron barpo etgan Jome' masjidining ayvoni unga nisbatan pastroq bo'lib qolgan...", deb yozadi. Ispan sayyoh elchisi Klavixox ham o'zining "Samarqandga sayohat kundaligi"da masjidning ushbu qismi qaytadan

² Hijriy 801 yilning Ramazon oyi – milodiy 1399 yil 6 may – 5 iyun kunlariga to'g'ri keladi.

³ Hofiz-i Abru, *Zubdat at-tavorix* (Tehron: Vazorat-e farhang-e va ershod-e Islom-e, 1379/2001), 15; 867. سید کمال حاج سید (مقدمه تصحیح و تعلیقات: سید کمال حاج سید، ۱۳۷۹/۲۰۰۱، ص. ۱۵، ۸۶۷، ج. ۱). - تهران

⁴ Hofiz-i Abru, *Zubdat at-tavorix*, 1026.

⁵ Хофиз-и Абру, *Шомийнинг "Зафарномаи шоҳий" асарига илова (форс тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи – О.Бўриев)* (Тошкент: Ўзбекистон, 1996), 392; Hofiz-i Abru, *Zubdat at-tavorix*, 1026.

qurilganini va buni Amir Temurning shaxsan o'zi nazoratga olganligini yozadi⁶. Mazkur dalillar masjid peshtoqining keyinchalik qaytadan balandroq qilib qurilganini ko'rsatadi.

Qurilish xarajatlarining asosiy qismi Hind yurishidan qo'lga kiritilgan o'lja va mablag'lar hisobidan qoplanadi. Qurilishda sharqning turli o'lkalaridan kelgan mohir hunarmandlar ishtirok etgan bo'lib, inshoot xomashyolari ham mamlakatning uzoq o'lkalaridan Samarqandga olib kelingan. Zero, Amir Temur har qanday kasb egasida agar biron bir fazilat ko'rsa, unga ehtirom ko'rsatib, mamlakat poytaxtiga olib kelgan⁷.

Hofiz-i Abru⁸ nomi bilan tanilgan tarixchi va geograf olim Shihobiddin Abdulloh bin Lutfulloh (1361-1430)ning "Zayli Zafarnoma-i Shomiy"⁹ (*Shomiyning Zafarnomasiga ilova*) va "Zubdat-at tavorixi Boysung'uriy" (*Boysung'ur tarixining sarasi*) asarlari XIV-XV arsrlar tarixiga oid birlamchi manbalaridan bo'lib, muallif bu kitoblarni yozishda bevosita o'zi guvohi bo'lgan voqealar va Amir Temur devonining rasmiy hujjatlariga tayangan. Shuningdek, tarixchi unda G'iyosiddin Ali va Nizomiddin Shomiy kabi o'zidan oldingi olimlarning asarlaridan manba sifatida foydalanib, ularning ma'lumotlarini tahlil qilgan va to'ldirgan. Shu sababdan ham Fasih Ahmad Xavofiy va Abdurrazzoq Samarqandiy o'z tarixnomalarini yozishda bu asarga birlamchi manba sifatida tayanadilar¹⁰. "Zubdat at-tavorix" oxirgi uch asr mobaynida Amir Temur va Temuriylar davrini o'rganuvchi olimlar e'tiborida bo'ldi¹¹.

⁶ Бўриев Омонулло, *Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё тарихий географияси* (Тошкент: Мумтоз сўз, 2017), 159.

⁷ Ibn Arabshoh, *Amir Temur Tarixi (Ajoib al-maqdur fi-tarixi Taymur I-II qismlar. Arab tilidan tarjima va izohlar, so'zboshi muallifi U. Uvatov)* (Toshkent: Mexnat, 2019), 398.

⁸ Hofiz-i Abru Xurosonning Xavof bo'linmasiga qarashli Behdodin mavzesida tug'ilgan. Hamadaon tahsil olib Amir Temur bilan uchrashgun (1386 yil)ga qadar Sulton Ahmad Jaloyir devonida kotiblik lavozimida ishlagan.

⁹ Bu asarda Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma"sigi 1404 yil 13 mart – 1405 yil fevral oralig'idagi voqealar qo'shimcha qilingan. Asar 1412 yilda yozilgan va uning matlaridan 1423-1427 yillar mobaynida kitobat qilingan "Zubdat at-tavorix"ga ham kiritilgan. "Zayli Zafarnoma-i Shomiy" asarida Amir Temur jome' masjidi mavzusi Sharafiddin Ali Yazdiyga nisbatan ilgariroq yozilgan.

¹⁰ Абдулраззоқ Самарқандий, *Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн, II жилд биринчи қисм (Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи А. Ўринбоев. Масъул муҳаррирлар: А. Қаюмов, Муҳаммад Али)* (Тошкент: Ўзбекистон, 2008), 4; Фасих Хавофий, *Мужмали Фасихий (Форс тилидан таржима, кириш, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи: тарих фанлари доктори, профессор, академик Д. Ю. Юсупова)* (Тошкент: Фан, 2018), 18.

¹¹ Faromarzi Fayzullo, "Hofiz-i Abru "Zubdat at-tavorix" asari va uning o'rganilishiga doir", *Марказий Осиёда ислом маданияти ва санъати: ўтмиши*

“Zubdat at-tavorixi Boysung’uriy” asari Shohrux Mirzo topshirig’i va uning o’g’li Boysung’ur Mirzo homiyligida 1423-1427 yillar oralig’ida yozilgan. Bu asar umumiy tarixga bag’ishlangan “Majma’ at-tavorix”¹² (*Tarixlar majmuasi*)ning to’rtinchi jildi bo’lib, mazmunan ikki qism (Amir Temur va Shohrux Mirzo davri tarixi)dan iborat. Asarda 1336 yildan to 1427 yilgacha kechgan tarixiy voqealar xronologik tartibda yozilgan.

Hofiz-i Abru “Zubdat at-tavorix”da Amir Temurning bunyodkorlik fa’oliyati to’g’risida: “[Sohibqiron] xayrli ishlarining yana biri u qurdirgan imoratlaridir. Jahon uzra masjidlar, madrasalar, xonaqohlar, rabotlar, hovuzlar, karvonsaroylar, sardobalar, quduqlar, korizlar¹³ va cho’lu biyobonlarni obod qilguvchi suv [inshoot]larini bunyod qildi”, deb qayd etadi¹⁴.

Samarqandda bunyod etilgan jome’ masjidi vasfi “Zubdat at-tavorix” asarining bir necha o’rinlarida keltirilgan bo’lib, dorussaltana Samarqand masjidi, Jome’ masjidi va Amir Temur jome’ masjidi nomlari bilan tilga oladi. Masjidning umumiy ta’rifi asarning “*Amir Sohibqironning fe’l-atvori, xulqi va yosoqi tarixidan muxtasar xulosasi bayoni*”¹⁵ nomli sarlavhasi ostidagi faslida keltirilgan. Hijriy 801 yil voqealari bayoniga kelganda esa, “*Humoyun [Amir Temur] raiyatining dorussaltana Samarqand tomon qaytishi*” fasli oxirida muallif ortiqcha takrorlardan chekingan holda masjid haqida: uning bunyod etilishiga muborak ramazon oyining kirib kelishi bilan farmon berildi deb, “...bu borada yuqoridagi faslda aytib o’tgan edik”, deb yozadi¹⁶.

va hozirgi zamon (“Бухоро – ислом маданияти пойтахти” номли форуми доирасида ўтказилган халқаро онлайн конференция материаллари,) (Тошкент: TDShI, 2020 йил 28-29 май), 188-197.

¹² “Majma’ at-tavorix” asarining 1-3 jildlari qadimiyatdan to Elxoniy Sulton Abusaid vafoti (1335 yil)ga qadar bo’lgan tarixni o’z ichiga oladi.

¹³ Koriz (forscha) – yer osti suvlarini yig’ish va ularni yer yuzasiga chiqarish uchun quriladigan yer osti inshooti bo’lib, aholini suv bilan ta’minlash va yerlarni sug’orish maqsadida qo’llaniladi. Koriz, asosan, tog’oldi hududlarida quriladi. Tog’oldi lalmi joylarga suv chiqarish maqsadida qurilgan maxsus ko’tarma inshoot ham koriz deb yuritilgan.

¹⁴ Hofiz-i Abru, *Zubdat at-tavorix*, 21-22.

¹⁵ Ushbu fasl “Zubdat at-tavorix” asarining Amir Temur shaxsi bilan bog’liq barcha mavzularining qisqartirilgan xulosasi bo’lib, muallif tomonidan asarning ilk mavzulari qatorida keltirilishi bugungi kundagi ilmiy ishlarning kirish qismini eslatadi. Bu uslub boshqa asarlarda uchramaydi. Bu haqda qarang: Hofiz-i Abru, *Zubdat at-tavorix* (Sulaymoniya kutubxonasi *Fotih fondi qo’lyozmasi, № 4370/I*), 2a-7a; Hofiz-i Abru, *Zubdat at-tavorix* 8-34.

¹⁶ Hofiz-i Abru, *Zubdat at-tavorix*, 876.

Jome' masjidi haqidagi ilk faslda obidaning vasfi keltirilib, uning istehkomlari xoro¹⁷ toshlaridan, mehrobi temir va po'latdan qurilganligi¹⁸, devorlari g'aroyib shaklda badiiy va latif kitobiy naqshlar bilan bezatilganligi, qariyb to'rt yuz¹⁹ marmar toshli ustunlarini Hindistondan keltirilgan 95 ta yirik fillarga²⁰ manjaniqlar²¹ bilan ortib turli yo'llar orqali tog'lardan uzoq vaqtda Samarqandga olib kelingani haqida ma'lumot berib otilgan²². XV asr mualliflaridan yana biri Fasih Xavofiy "Mujmali Fasihiy"da masjidni bunyod etgan usta hunarmandlarning boshliqlari Mahmud Dovud va Muhammad Jeldlar bo'lganligini, Saroymulkxonim madrasasini ham ular qurganligini, isrofgarchilikka yo'l qo'yganliklari va masjidni madrasan past qilib qurganliklari uchun jazoga tortilganliklarini qayd etib o'tadi²³.

Hofiz-i Abru jome' masjidi binosining kirish eshigi peshtoqi borasida quyidagicha yozadi: "*Uning ayvoni eshiklari (...va kengligi osmonlaru yercha bo'lgan, ...jannatga shoshiling*")²⁴ [*oyatiga muvofiq*] ochilar edikim, "*Ularga salom ila, omonlikda kiringlar, (deyilur)*."²⁵ [*oyati*] uning peshtoqiga naqsh qilingan erdi. [*Uning*] lavhalarida "*...Kim, unga kirsar, tinch bo'ladir...*"²⁶ [*oyati*], latif hikmat namunalari va daqiq san'at ila yerga quyib ishlangan [*bezaklari bilan*] uyg'unlashgan"²⁷. Hofiz-i Abruning mazkur dalillari orqali Jome' masjidining 1868 yil Samarqand qamali chog'ida Rus podsholigi qo'shinlari tomonidan o'qqa tutilgan va 1898 yildagi

¹⁷ Xoro (granit) - qattiq, mustahkam va noyob tosh turlaridan biri.

¹⁸ Sharafiddin Ali Yazdiy masjid uchun yasalgan mehrobni yetti xil metal qorishmasidan tayyorlanganligini qayd etadi.

¹⁹ Sharafiddin Ali Yazdiy 480 ta ustun deb keltiradi.

²⁰ Sharafiddin Ali Yazdiy ham "Zafarnoma"da Hindistondan olib kelingan fillarning 95 ta ekanligini tasdiqaydi.

²¹ Manjaniq (arabcha, toshotar harbiy qurol) – tosh, g'o'la va olovni uzoq masofaga otuvchi maxsus qurilma. Undan dushman qo'shinlari ustiga hujum qilish vaqtida yoki qal'alar devorini yorish maqsadida foydalaniladi. Manjaniq qadimgi Yunon va Rimda ishlatilgan, ularning manbalarida *katapulta* nomi bilan yuritilgan. Bu yerda manjaniq deb yuritilayotgan qurilma – yirik toshlarni fillarning ustiga yuklash va imorat qurilishida toshlarni yuqoriga ko'tarish maqsadida ishlatiladigan moslamadir.

²² Василий Владимирович Бартольд, *Хафизу Аbru и его сочинения / Сочинения. Т. VIII* (Москва, Наука, 1973), 80; Hofiz-i Abru, *Zubdat at-tavorix*, 876.

²³ Фасих Хавофий, *Мужмали Фасихий*, 166.

²⁴ Qur'oni Karim, 3-sura (Oli Imron surasi), 133-oyatdan. (Maqolada Qur'oni karim oyatlari o'zbekcha tarjimai Abdulaziz Mansurning «Qur'oni karim: ma'nolarining tarjima va tafsiiri»dan olindi). Qarang: *Qur'oni karim: ma'nolarining tarjima va tafsiiri*, Tarjima va tafsir muallifi: Abdulaziz Mansur (Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2007), 624.

²⁵ Qur'oni Karim, 15-sura (Hijr surasi), 46-oyatdan.

²⁶ Qur'oni Karim, 3-sura (Oli Imron surasi), 97-oyatdan.

²⁷ Hofiz-i Abru, *Zubdat at-tavorix*, 23.

zilzila tufayli qulab tushgan kirish qismi peshtoqidagi Qur'oni Karim oyatlarini qayta tiklash mumkin. Zero masjidning mustaqillik yillarida²⁸ restauratsiya qilingan peshtoqining yuqori qismidagi koshinlari va arab kaligrafiyasidagi yozuvlari tiklanmagan.

O'z navbatida Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) masjid peshtoqida "*Eslang, Ibrohim [o'z o'g'li] Ismoil bilan birgalikda Uyning [Ka'baning] poydevorini ko'targanlarida [shunday duo qildilar]...*" mazmunidagi Baqara surasining 127 oyat ham bitilganligini qayd etib o'tadi²⁹.

Hofiz-i Abru Basra va Bag'dodlik ustozlar³⁰ masjid binosini ma'qaliy³¹ naqshlar va bo'ryolar³² bilan bezaganligi, Fors va Kirmon usta to'quvchilari har bir xonasining andozasiga muvofiq ipak qolinlar tayyorlaganliklari, Halab ustalari esa, oltin singdirilgan metaldan qandillarni uning gumbazlarini yuqori qismiga o'rnatganliklari haqda ham yozgan³³. Masjid uchun tayyorlangan qolin gilamlar, katta qandil va uning peshtoqidagi yozuvlar to'grisida o'sha davr tarixchilaridan faqatgina Hofiz-i Abru o'z asarida qayd etib o'tgan. Sharafiddin Ali Yazdiyning "*Zafarnoma*"da, "*Jome' masjidining qurilishida Ozarbayjon, Fors, Hindiston va boshqa mamlakatlardan besh yuz sangtarosh jalb etilgan va yana besh yuz kishi tog'larda tosh kesish bilan shug'ullangan*"³⁴, deb yozgan fikrlari qurilish jarayoni haqidagi ma'lumotlarni boyitadi. Bu o'z navbatida "*Zafarnoma*" va "*Zubdat at-tavorix*" asarlarining bir-birini to'ldirib kelishini anglatadi. Bu ikki asar Amir Temurning zafarli yurishlari tarixiga bag'ishlab bir vaqtning o'zida turli joylarda (biri 1423-1425 yillarda Fors viloyatida, ikkinchisi 1423-1427 yillarda Hirotda) yozilgan bo'lib, manbaviy asosiga ko'ra o'xshashlik tomonlarga ega, biroq, tuzilishi va mavzulari ko'lami jihatidan bir-biridan farq qiladi.

²⁸ Amir Temur jome' masjidi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 1994 yil 29 dekabrda "Amir Temur tavalludining 660 yilligini nishonlash" to'g'risidagi qaroriga binoan ta'mirlash ishlari olib borilgan.

²⁹ Bobur Zaхириддин Мухаммад, *Бобурнома (Наширға тайёрловчилар: Порсо Шамсиев, Содиқ Мирзоев)* (Тошкент: УзССР ФА нашриёти, 1960), 59.

³⁰ Ustozlar – binokorlik sohasining mohir ustalari.

³¹ Ma'qaliy – Ko'fiy xatining bir turi. Bu xat turi asosan, bino va inshootlar devorlarini bezashda qo'llaniladi.

³² Bo'ryo (bo'yuro) – qamishdan to'qiladigan to'shama mato, asosan, devorlarda bezak sifatida ilib qo'yilgan, shuningdek, gilam o'rmida ham ishlatilgan.

³³ Hofiz-i Abru, *Zubdat at-tavorix*, 23.

³⁴ Шарафиддин Али Яздий. *Зафарнома ЎзР ФА Шарқишунослик институти қўлёзмаси, № 4472. Фотофаксимил нашр, (Наширға тайёрловчи, сўз боши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи А. Ўринбоев)* (Тошкент: Фан, 1972), 347а.

Hofiz-i Abruning *“Ushbu ulug’ imorat ko’p vaqtlar humoyun [Sohibqiron] nomi va laqabi bilan ziynatlandi va ataldi”*³⁵, jumlasidan ma’lum bo’ladiki bugungi kunda Bibixonim nomi bilan ataluvchi ushbu masjid o’z davrida Amir Temur Jome’ masjidi nomi bilan shuhrat qozongan.

Hofiz-i Abru Amir Temurning bunyodkorlik ishlaridagi muhim odatlaridan yana biri haqda *“Zubdat at-tavorix”*da Nizomiddin Shomiy va Sharafiddin Ali Yazdiy asarlarida uchramaydigan quyidagi ma’lumotlarni ham keltiradi: *“Amir Sohibqiron har gal imorat [barpo] qilganida uni bir necha hissaga ajratib maxdumzodalar, amirlar va arkoni davlati [vakillari]ni har bir hissaga dorug’a³⁶ etib tayinlar va o’zaro raqobat bilan ishlashlari uchun topshiriqlar berar edi. Qaysiki bir hissa [sohibi topshiriqlarni bajarishda] jiddu jahd qilayotganligini bilish maqsadida har tunda bir necha bor ulardan xabar olar edi. Kimniki ishi odimlagan bo’lsa, [unga] tahsin aytib in’omlaru suyurg’ol³⁷ berar edi va agar [qaysi birining] ishi orqada qolgan bo’lsa yana [xizmatga] da’vat qilar, [so’ngra] malomat qilib jazoga tortar erdi”*³⁸.

“Amir Temur jome’ masjidi” mavzusi haqidagi ilk yozma ma’lumotlar G’iyosiddin Ali Yazdiyning *“Ro’znoma-i g’azovot-i Hindiston”*³⁹ asari orqali bizgacha yetib kelgan bo’lib, u Nizomiddin Shomiy, Hofiz-i Abru va Sharafiddin Ali Yazdiy tarixnomalariga manbaviy asos vasifasini o’tagan. Bu mualliflar ham jome’ masjidining qurilish jarayoniga shaxsan guvoh bo’lganliklari, asarlarida G’iyosiddin Alining ma’lumotlaridan-da ko’proq faktlarni qo’llaganlaridan ma’lum.

³⁵ Hofiz-i Abru, *Zubdat at-tavorix*, 24.

³⁶ Dorug’a – mo’g’ulchadan “nazoratchi”, “shahar hokimi” ma’nolarini anglatadi. Dorug’a oliy hukmdorning hududlardagi noibi bo’lib, aholini ro’yxatga olish, mahalliy xalqdan qo’shin to’plash, pochta xizmatini yo’lga qo’yish, soliqlarni yig’ish va ularni oliy hukmdorlga yetkazish kabi vazifalarni bajargan.

³⁷ Suyurg’ol (mo’g’ulchadan “in’om”, “sovg’a” ma’nolarinin bildiradi) – oliy hukmdor tomonidan arkoni davlat, sarkardalar, shahzodalar va yaqin kishilariga davlat oldidagi maxsus xizmatlari uchun beriladigan yer, suv kabi mulklar. Suyurg’ol tizimi Mo’g’ullar istilosidan so’ng Movarounnahr, Dashti Qipchoq, Yaqin Sharq mamlakatlarida urf bo’lgan. Suyurg’olga berilgan yer avloddan avlodga meros bo’lib o’tgan. Suyurg’ol egalari davlatga to’lanadigan soliqlardan ozod etilib, olgan daromadi va o’ziga qaram aholidan ixtiyoricha foydalanish huquqiga ega bo’lgan. Amir Temur va temuriylar davrida suyurg’ol mulklari zabt etilgan yerlarning oldingi egalari va ularning farzandlariga ham berilgan, shuningdek, o’z farzandlari, nevaralari, qarindoshlari, atoqli lashkarboshilari, amir va beklariga ham suyurg’ol tarzida yer mulk bergan.

³⁸ Hofiz-i Abru, *Zubdat at-tavorix*, 24.

³⁹ Amir Temurning Hindiston g’azovoti kundaligi birinchi bo’lib Nosiriddin Umar tomonidan yozilgan. Uning matnlarini G’iyosiddin Ali o’z asariga manba sifatida qo’llagan. Bu asarning nusxasi bizgacha yetib kelmagan.

G'iyosiddin Alining yozishicha: “[Amir Temur] ...801 yil muborak Ramazon oyining to'rtinchi kunida⁴⁰ masjid uchun poytaxtning eng yaxshi joyini tanladi. Mashhur ustalar va me'morlar bu ulkan imoratning loyihasini tuzdilar va eng saodatli daqiqada uning poydevorini qura boshladilar...”⁴¹. G'iyosiddin Alining masjid borasidagi fikrlari umumiy madhlar va alqov baytlaridan boshlangan bo'lib, ular Nizomiddin Shomiy, Hofiz-i Abru va Sharafiddin Ali Yazdiy asarlariga quyidagi tartibda so'zma-so'z ko'chib o'tgan:

1) Quroni Karimdan keltirilgan “Albatta, Allohning masjidlarini faqat Allohga va oxirat kuniga iymon keltirganlar... obod qilur”⁴², oyat;

2) “Kimki bir qushning uyasichalik masjid qursa, Olloh ta'olo u uchun jannatida bir uy bino qilur”, mazmunidagi hadis;

3) “Hindistondan yuzlandi dorulmulk sari

Baxtli kunda saodatli yulduzu yaxshi fol bilan”⁴³ mazmunidagi bayt.

4) Masjid binosi asosining mustahkamligi Saddi Iskandariy va Misr ehromlariga o'xshatilishi, vahokazo⁴⁴.

Yuqoridagi manbalarni qiyosiy tahlil qilish chog'ida Hofiz-i Abruning masjid ta'rifida keltirgan “...Uning istehkomlari Saddi Iskandariy⁴⁵ va Ehrom⁴⁶ binolari kabi xoro toshidan qurildi”⁴⁷, jumlasini G'iyosiddin Alida “...

⁴⁰ Milodiy 1399 yil 10 may. Shomiy, Yazdiy va Fasih Xavofiy ham shu sanani ko'rsatga. Hofiz-i Abru ham bu borada aniq kunini keltirmagan bo'lsada, G'iyosiddin Alining fikrini tasdiqlab, “...muborak Ramazon oyining boshlanishi bilan” deb keltiradi.

⁴¹ Гийāсддйн Али, *Дневник похода Тимūra в Индию (Перевод с перс., предисл. и прим. А.А. Семенова)* (Москва: Наука, 1958), 190.

⁴² Qur'oni Karim, 9-sura (Tavba surasi), 18-oyatdan.

⁴³ Sharafiddin Ali Yazdiy ushbu bayt o'rnida yuqorida qayd etilgan: “Agar osmon gumbazi bo'lmaganda masjid gumbazi olamda yagona bo'lar edi” mazmunidagi mubolag'ani ishlatgan.

⁴⁴ Qiyoslash uchun qarang: Низомиддин Шомий, *Зафарнома (форс тилидан ўғирувчи – Ю.Ҳакимжонов, таржимани қайта ишлаб наширга тайёрловчи ва масъул муҳаррир – А.Ўринбоев, изоҳ ва лугатларни тузувчи – Ҳ.Кароматов, жузрофий номлар изоҳи – О.Бўриевники)* (Тошкент: Ўзбекистон, 1996), 276-277; Шарафиддин Али Яздий. *Зафарнома ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмаси, № 4472. Фотофаксимил нашир, (Наширга тайёрловчи, сўз боши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи А. Ўринбоев)* (Тошкент: Фан, 1972), 346; Гийāсддйн Али, *Дневник похода Тимūra в Индию*, 190; Hofiz-i Abru, *Zubdat at-tavorix*, 23.

⁴⁵ Saddi Iskandariy – bu Iskandar mayog'i.

⁴⁶ Ehrom – Misr Ehromlari nazarda tutilmoqda.

⁴⁷ Hofiz-i Abru, *Zubdat at-tavorix*, 22.

*Aleksandr devori (Saddi Iskandariy) va Ahriman*⁴⁸ binolari kabi haddan tashqari mustahkam”⁴⁹, Nizomiddin Shomiyda esa, “... *Saddi Iskandariydek mustahkam, Haramondek ulug’vor*”⁵⁰ shaklida berilgan. “Zafarnoma” va “Zubdat at-tavorix”da Haramon (هرمان) – shaklida keltirilgan so’z ehrom, piramida ma’nolarini beradi⁵¹.

Sharafiddin Ali Yazdiy “*Agar osmon gumbazi bo’limganda masjid gumbazi olamda yagona bo’lar edi*”, degan mubolag’li jumlasini bilan, masjidni o’z davrining eng baland imoratlaridan biri bo’lganligiga ishora qilib o’tgan⁵².

So’nggi temuriylar davri mualliflaridan Mahmud ibn Xovandsho – Mirxond va uning nevarasi⁵³ G’iyosiddin ibn Humomiddin Xondamirlar ham o’z asarlarida Amir Temur Jome’ masjidi haqida yozganlar. Ular faqtgina Amir Temurning Hind diyorida Samarqandga qaytgach jome’ masjidi qurishga farmon berganini eslab o’tishgan xolos⁵⁴.

XIV–XV asr mualliflari ichida Hofiz-i Abruning Amir Temur siyosiy faoliyati va davr tarixiy jarayonlariga guvoh o’laroq keltirgan ma’lumotlari aniq va keng ko’lamligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Zero, muallif bu haqda “... *haqiqatga yaqini shu erurkim, ushbu arzga yetkaziluvchi mavzu guvohligimizdan tashqari narsa emasdir*”, deb yozadi “Zubdat at-tavorix”da⁵⁵.

Xulosa o’rnida aytish mumkinki, Hofiz-i Abru Amir Temur hayotining so’nggi salkam 20 yili (1386-1405)da uning saroyi xizmatida bo’lib, devon ishlarida, diplomatik aloqalarida, harbiy yurishlarida, ilmiy majlislarida, bunyodkorlik ishlarida bevosita ishtirok etgan. Tarixchi XIV-XV asrlar

⁴⁸ Bu so’z (هرمان) qo’lyozmada xato ko’chirilgan, yoki A.Semyonov xato o’qib tarjima qilgan. Aslida haramon (هرمان) bo’lishi kerak.

⁴⁹ Ğiyāsiddin Ğali, *Dnevnik poxoda Timura v Indiyu (Perevod s pers., predisl. i prim. A.A. Semyonova)* (Moskva: Nauka, 1958), 190.

⁵⁰ Низомиддин Шомий, *Зафарнома*, 277.

⁵¹ Dehxudo Ali Akbar, *Lug’atnoma* (Tehron: Muasise-ye Enteshorot-e Chop-e Don-ishgoh-e Tehron, 1372/1994), 20736. علی اکبر دهخدا. لغتنامه.ج.۱۵. (تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، 1994/۱۳۷۲)، ص. ۲۰۷۳۶.

⁵² Шарафиддин Али Яздий. *Зафарнома*, 347a.

⁵³ Tarixchi Mirxond Xondamirning onasi tomonidan bobosi hisoblanadi.

⁵⁴ Ғиёсиддин ибн Ҳумомиддин Хондамир, *Ҳабиб ус-сийар фи ахбори афроди башар (форс тилидан таржима, муқаддима муаллифлари – Ж.Ҳазратқулов, И.Бекжонов. Масъул муҳаррир – А.Аҳмедов)* (Тошкент: Ўзбекистон, 2013), 192; Mirxond, *Ravzat us-safo* (Tehron: Asoter, 1380/2002), 5021. تاريخ روضةالصفاء. فى سيرةالانبياء والملوك والخلفاء. تأليف محمد بن خاوندشاه بن محمد «ميرخواند»؛ به تصحيح و تحشيه جمشيد كيانفر. جلد ششم - بخشى اول (امير تيمور كوركان). (ج. ۹). - تهران: اساطير، 2002/۱۳۸۰. ص. ۵۰۲۱.

⁵⁵ Hofiz-i Abru, *Zubdat at-tavorix*, 9.

voqea-hodisalarga shaxsan guvoh bo'lganligi haqida "Zubdat at-tavorix"da ham qayd etgan⁵⁶. Tarixchining arxitektura sohasidan ham xabardorligi Amir Temur jome' masjidi haqida keltirgan dalillaridan ma'lum. Zotan, u Baylaqon (Barlos)kanalining qurilish ilshlarida muhandis sifatida qatnashgan. Hofiz-i Abru va uni ilmiy merosining ayni mana shu jihatlariga XIV–XV asrlar tarixiga doir tadqiqotlarda yetarli darajada e'tibor qaratilmagan. Shu nuqtai nazardan, "Zubdat at-tavorix" asari ustidagi izlanishlar Movarounnahr va Xuroson tarixining XIV asr ikkinchi yarmi va XV asrning 30 yillariga oid tadqiqotlarni yangi faktlar bilan boyitishga xizmat qiladi. Mazkur tarixnomaning birgina Amir Temur jome' masjidi mavzusi doirasida keltirilgan, boshqa asarlarda uchramaydigan yuqoridagi dalillari buni tasdiqlaydi. Shu jihatdan ham Hofiz-i Abruning "Zubdat at-tavorix" asari Amir Temur tarixini o'rganishda birlamchi manbalar qatorida turadi.

KAYNAKÇA

- Abdurrazzoq Samarqandiy, *Matlai sa'dayn va majmai bahrayn, II jild birinchi qism (fors tilidan tarjima, so'zboshi va izohlar muallifi: A. O'rinboev. Mas'ul muharrir: A. Qayumov, Muhammad Ali)* (Toshkent: O'zbekiston, 2008), 631.
- Bartold, Vasiliy Vladimirovich, *Raboti po otdelnim problemam istorii Sredney Azii / Sochineniya. T. II (chast 2)* (Moskva: Nauka, 1964), 199.
- Bartold, Vasiliy V., *Hofiz-i Abru i yego sochineniya / Sochineniya. T. VIII* (Moskva: Nauka, 1973), 74-92.
- Bobur Zahiriddin Muhammad, *Boburnoma (Nashrga tayyorlovchilar: Porso Shamsiyev, Sodiq Mirzoyev)* (Toshkent: O'zSSR FA nashriyoti, 1960), 59.
- Bo'riyev Omonullo, *Sohibqiron Amir Temur* (Toshkent: O'zbekiston, 2011), 110.
- Bo'riyev Omonullo, *Temuriylar davri yozma manbalarida Markaziy Osiyo tarixiy geografiyasi* (Toshkent: Mumtoz so'z, 2017), 350.
- Mo'minov Ibrohim, *Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli* (Toshkent: Fan, 1968) 15.
- Nizomiddin Shomiy, *Zafarnoma (fors tilidan o'giruvchi: Yu.Hakimjonov, tarjimoni qayta ishlab nashrga tayyorlovchi va mas'ul muharrir: A.O'rinboev, izoh va lug'atlarni tuzuvchi: H.Karomatov, Jug'rofiy nomlar izohi: O.Bo'riyevniki)* (Toshkent: O'zbekiston, 1996), 527.

⁵⁶ Bu haqida yana qarang: Hofiz-i Abru, *Zubdat at-tavorix*, 747; 852; 912; 1011.

- Rezagulizadeh Ahangar Narges Vahab, “Istoriografiya Xafiz-i Abru v ego Zeyl-i djame at-tavarix” *Vestnik (Nauchniy jurnal Tadjikskogo natsionalnogo universiteta, Seriya gumanitarnix nauk.)* №. 3/7 (2014): 5-8, Dushanbe, Sino.
- Sobiranie vostochnix rukopisey AN RUZ. Istoriya* (Sostaviteli: Yusupova Dilozom i Djalilova Ra’no) (Tashkent: Fan, 1998), 40-43.
- Storiy Ch.A., *Persidskaya literatura. Biobibliograficheskiy obzor, perevel s angliyskogo, pererabotal i dopolnil: Yu.E. Bregel. Tom I* (Moskva: Nauka, 1972), 346-347.
- Temur Tuzuklari* (forschadan A.Sog’uniy va H.Karomatov tarjimasi) (Toshkent: G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991), 110.
- Fasih Xavofiy, *Mujmali Fasihiy (Fors tilidan tarjima, kirish, izohlar va ko’rsatgichlar muallifi: t.f.d., prof., akademik D. Yu. Yusupova)* (Toshkent: Fan, 2018), 542.
- Sharafiddin Aliy Yazdiy. *Zafarnoma, O’zR FA Sharqshunoslik instituti go’lyozmasi, № 4472. Fotofaksimil nashr, (Nashrga tayyorlovchi, so’z boshi, izoh va ko’rsatgichlar muallifi A. O’rinboyev)* (Toshkent: Fan, 1972), 1302.
- Yakubovskiy Aleksandr Yuriyevich, “Timur (Opit kratkoy xarakteristiki),” *Voprosi istorii*, №. 8–9 (1946) : 42–74, Moskva, Pravda.
- Qur’oni Karim: ma’nolarining tarjima va tafsiri*, tarjima va tafsir muallifi: Abduaziz Mansur (Toskent: Toshkent Islom universiteti, 2007), 624.
- G’iyosiddin ibn Humomiddin Xondamir, *Habib us-siyar fi axbori afrodi bashar (fors tilidan tarjima, muqaddima mualliflari: J.Hazratqulov, I. Bekjonov. Mas’ul muharrir: A.Ahmedov)* (Toshkent: O’zbekiston, 2013), 1272.
- Hofiz-i Abru, *Shomiyning “Zafarnoma-i shohiy” asariga ilova (fors tilidan tarjima, izoh va ko’rsatgichlar muallifi: O.Bo’riev)* (Toshkent: O’zbekiston, 1996), 380-404.
- Ġiyāsaddin Āli, *Dnevnik poxoda Timura v Indiyu (Perevod s pers., predisl. i prim. A.A. Semyonova)* (Moskva: Nauka, 1958), 190.
- Ibn Arabshoh, *Amir Temur Tarixi (Ajoib al-maqdur fi-tarixi Taymur I-II qismlar. Arab tilidan tarjima va izohlar, so’zboshi muallifi U. Uvatov)* (Toshkent: Meʼnat, 2019), 511.
- Faromarzi Fayzullo, “Hofiz-i Abru va uning ilmiy merosiga doir ayrim mulohazalar,” *TerDU ilmiy xabarnomasi* №. 2 (2020): 38-43.

Faromarzi Fayzullo

Faromarzi Fayzullo, “Hofiz-i Abru “Zubdat at-tavorix” asari va uning o’rganilishiga doir”, *Марказий Осиёда ислом маданияти ва санъати: ўтмиш ва ҳозирги замон* (“Бухоро – ислом маданияти пойтахти” номли форуми доирасида ўтказилган халқаро онлайн конференция материаллари,) (Тошкент: TDSHI, 2020 йил 28-29 май), 188-197.

Dehxudo Ali Akbar, *Lug’atnoma* (Tehron: Muasise-ye Enteshorot-e Chop-e Donishgoh-e Tehron, 1372/1994), 20736. *علی اکبر دهخدا. لغتنامه ج. ۱۵. (تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۲/۱۹۹۴)، ص. ۲۰۷۳۶.*

Doktor Husayn Anvoriy, *Farhang-e buzurg-e suxan* (Tehron: Tehron, 1372/1994), 8591. *دکتر حسین انوری. فرهنگ بزرگ سخن. (ج. ۸). (تهران، ۱۳۸۱/۲۰۰۳)، ص. ۸۵۹۱.*

Hofiz-i Abru, *Zubdat at-tavotix* (Sulaymoniya kutubxonasi *Fotih fondi* *qo’lyozmasi, № 4370/I*), 605.

Hofiz-i Abru, *Zubdat at-tavorix* (Tehron: Vazorat-e farhang-e va ershod-e Islom-e, 1379/2001), 1220. *حافظ ابرو. زبدة التواريخ. (مقدمه، تصحيح و تعليقات: سيد كمال حاج سيد جوادى. (ج. ۱). - تهران، ۱۳۷۹/۲۰۰۱. ص. ۱۲۶۰.*

Mirxond, *Ravzat us-safo* (Tehron: Asoter, 1380/2002), 5021. *تاريخ روضةالصفاء فى سيرةالانبياء والملوك والخلفاء. تأليف محمد بن خاوندشاه بن محمد «ميرخواند»؛ به تصحيح و تحشيه جمشيد كيانفر. جلد ششم - بخشى اول (امير تيمور كوركان). (ج. ۹). - تهران: اساطير، ۱۳۸۰/۲۰۰۲. ص. ۵۰۲۱.*

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVLATI ARAB OLIMLARI TADQIQOTLARIDA

Ra'no Xodjayeva*

Amir Temur nomi va faoliyati arab dunyosida tarixiy hujjatlar, qo'lyozmalar, ilmiy va badiiy asarlar orqali keng tanilgan, ammo bu mintaqada uning shaxsiyatiga nisbatan XX asr 90–yillargacha ancha salbiy munosabat mavjud bo'lib keldi. Maktab darsliklarida u shafqatsiz fotih sifatida tasvirlangan, hatto mo'g'ul lashkarboshisi sifatida ko'rsatilgan. Mamnuniyat bilan shuni ta'kidlash mumkinki, so'nggi o'n yilliklar ichida, ayniqsa O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng Amir Temur shaxsiyati atrofidagi noaniqliklar va uydirmalar bartaraf etib kelinmoqda va bu ishda arab, jumladan Misr tadqiqotchilarining hissasi kattadir.

Ushbu maqola muallifi 1995-1996 va 1998 yillarda Misrning Qohira, Iskandariya va boshqa shaharlarida qariyb bir yilga yaqin vaqt mobaynida ilmiy safarda bo'lib, Qur'oni Karimning "Al-Muntahab" ("Saylanma") nomli tafsirining rus tarjimasini mas'ul muharriri sifatida 2000 yildagi nashriga tayyorlayotgan paytlarida, Amir Temurga bag'ishlangan anjumanlarda ishtirok etdi, ma'ruzalar tingladi, maqolalar o'qidi va Amir Temur va temuriylar davri to'g'ri yoritila boshlaganiga guvoh bo'ldi. Bu ishda ayniqsa, Qohiradagi Ayn-Shams universiteti Adabiyotlar fakulteti musulmon xalqlar tillari bo'limi ustozlari- professorlar Muhammad as-Said Jamoliddin, Ahmad as-Sayid al-Xassisiy, Muhammad as-Said Abd al-Mu'min va boshqa olimlar jonbozlik ko'rsatdi. Amir Temur tavaludining 660 yilligi munosabati bilan YuNESKO qarori bo'yicha 1996 yil "Amir Temur yili" deb e'lon qilinganda mazkur ustozlar qator anjumanlarda faol ishtirok etishdi va ma'ruzalar bilan chiqishdi. Masalan, mazkur yilning aprel oyida O'zbekiston elchixonasi tashkil qilgan va mashhur Qohira opera teatrining binosida bo'lib o'tgan katta Xalqaro anjumanda taniqli olimlar, elchilar, davlat arboblari ishtirok etdi. O'sha davrdagi O'zbekiston elchisi, zabardast arabshunos olim Shamsuddinxon Boboxonov nutq so'zlagandan keyin olimlar ma'ruzalar qildilar va bu ma'ruzalarda Amir Temur dono hukmdor, ilm-fan homiysi, fikr ilmi bilimdoni, ilm va din ahli bilan doimo muloqotda bo'luvchi, ularga sahovat ko'rsatuvchi shaxs sifatida gavdalandi. Bunday chiqishlar Amir Temur

* Filologiya fanlari doktori, Professor, Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti, kamolotsari2020@mail.ru

shaxsiyatiga yangicha yondoshish va xolisona ob'ektiv baho berish bo'lgani uchun o'sha chiqishlar stenogrammalarini va maqollar nushalarini yig'ib, umumlashtirib ilmiy obzor sifatida o'zbek jamoasi e'tiboriga havola qilish lozim deb topildi va 1999 yil "Sharq mash'ali" jurnalining 1-2 sonida "Amir Temur va temuriylar Misr olimlari tadqiqotlarida" nomli maqola e'lon qilindi¹. Bu muborak tavallud yubileyga bag'ishlab O'zbekiston Respublikasining Misr Arab respublikasidagi Favqulodda va Muxtor elchisi, Iordaniya podshohligi Akademiyasining haqiqiy a'zosi filol.f. nomzodi Shamsuddin Boboxonov va islomiy qo'lyozmalar mutaxassisi, Qohira universiteti professori, Anqaradagi Ota Turk til, tarix va madaniyat akademiyasining a'zosi doktor Nasrulloh Mubashshir At-Taroziyalar arab va o'zbek tillarida "Amir Temur va temuriylar haqida Misr kutubxonalarida saqlanayotgan manba' va qo'llanmalar Fihristi" ("المراجع و المصادر عن الامير تيمور و فهرس المصادر و المراجع عن الامير تيمور و التيمريين المحفوظة بدور الكتب المصرية") kitobini nashr etdilar².

Ilmiy obzordagi misr olimlarining ba'zi fikrlariga to'xtaladigan bo'lsak, ular Amir Temur atrofida arab olamida odilona qarashlardan ko'ra uning raqiblarining g'arazli qarashlari ustun kelganini afsuslanib qayd etadilar. To'g'ri, Amir Temur arab yerlarini zabt etib Damask, Bag'dod, Aleppo kabi katta shaharlarini egallab olgan, bu joylarda katta jangu jadallar bo'lgan. Ammo bu hodisalar atrofida juda ko'p uydirmalarva to'qimalar mavjud bo'lganligi sabab, misrlik olimlar masalaga aniqlik kiritishga harakat qilishdi. Ularning fikricha, birinchidan, o'sha zamon arab tarixchilari Amir Temur harbiy yurishlarini tasvirlashda mubolag'aga yo'l qo'yganlar va janglarni, shaharlar olinishini juda bo'rttirib tasvirlaganlar. Shunisi qiziqki, mashhur Venger sharqshunosi Herman Vamberi o'zining "Buxoro yoxud Movarunnahr tarixi" nomli asarida huddi shu fikrni ifodalab, Amir Temurning ayb sanalgan ishlari "yoki dushman qalami ila mubolag'ali tasvir etilgan" deydi³. Ikkinchidan, Amir Temur davri vaqt jihatdan mo'g'ullar istilosiga bir-muncha yaqin bo'lganligi va uning alamli asorati hali tarqamagani tufayli, mo'g'ullarning musulmon dunyosiga yopirilib kirishi avlodlar xotirasida Amir Temurning harbiy yurishlari bilan beixtiyor aralashib ketdi va salbiy taassurot qolishiga sabab bo'ldi, uni hatto mo'g'ul lashkarboshisi deb ta'riflashdi. Misrlik olimlar qo'lyozmalarini qiyosiy-tarixiy o'rganib, tarixiy adolatni tiklashga va xolisona xulosa chiqarishga da'vat etdilar. Arab olimlari fikricha, tarixchilar Amir Temur olib borgan urush tafsilotlariga ko'proq

¹ Xo'jayeva R. Amir Temur va temuriylar davri misr olimlari tadqiqotlarida. Sharq mash'ali jurnali, 1999. №1-2, B. 22-30

² فهرس المصادر و المراجع عن الامير تيمور و التيموريين خدماتهم في مجال العلوم و الفنون المحفوظ بدور الكتب المصرية، اعداد د. نصر الدين مبشر الطرازي، د. شمس الدين ضياء الدين باباخان، سفارة جمهورية اوزبكستان بالقاهرة، 1996

³ Xo'jayeva R. Amir Temur va temuriylar davri misr olimlari tadqiqotlarida. Sharq mash'ali jurnali, 1999. №1-2, B. 25-26.

berilib ketib, uning davlatchilik siyosatini, islomga da'vat etishdagi faoliyatini nazarlaridan chetda qoldirganlar. Ular Amir Temur Markaziy Osiyoda mayda tarqoq davlatlarni birlashtirib, markazlashgan buyuk davlatga asos solganligini, bu davlatda o'troq va ko'chmanchi qabilalardan yagona islom jamiyatini tuzganligini qayd qilishdi. "Amir Temurning Eron tomon qilgan yurishi turli mamlakatlarda jaloiriyalar, cho'poniyalar, sirbdo-riylar va muzaffariylar o'rtasidagi urush-talashlar natijasida batamom yakson bo'lib ketishidan saqlab qoldi. Zero, bu beboshliklar, talon-tarojlarga faqat Amir Temurgina o'z keskir qilichi bilan barham berdi" - deb, yozgan edi qatarlik professor Fuad Abd al-Mu'tiy as-Sayyid o'zining "Ilhoniylar davrida sharqda islom" kitobida⁴. Uning fikriga zamonaviy arab tarixchisi Mansur Abd al-Hakim Amir Temur islohotlarini ta'riflab, o'zining "Temurlang - ot ustidagi imperator" ("تيمورلنگ اميراطور على صهوة جواد") nomli asarida "Jahon tarixini o'zgartirgan shaxs" deb, qo'shiladi⁵. Yana bir olim -Voil Abbos esa o'zining "Islom qilichi" ("سيف الاسلام") nomli katta maqolasida hanuzgacha Amir Temurni kelib chiqishini mug'ullar bilan bog'laganlarga "aslida u turkiy" deb, buyuklikda esa Iskandar Zulqarnaynga taqqoslaydi va fikrini quyidagicha davom etadi: "Lekin bu yerda boshqa haqiqatlar bor, arab tarixini yozishda arab millatchilarini fikri ustun kelgan va o'sha haqiqatlar bekitilgan. Amir Temur, bizga maktab kitoblarida axborot qilganidek, hech qachon budparast bo'lmagan, uning qavmi esa o'tovda yashovchi madaniyatsiz, faqat ko'chmanchi cho'ponlardan iborat emas edi. U haqiqiy musulmon bo'lgan, Samarqandda baland minoralar va hashamatli qubbalarga ega masjidlar, darihlar, imperatorlik qasrlar, madrasalar va shifoxonalar qurgan. Samarqand dunyodagi islom me'morchiligida eng chiroyli shaharlardan hisoblanadi. Yunesko taqdimoti bo'yicha bu mintaqa bashariyat merosi orasida eng ahamiyatli mintaqalardandir"⁶.

Amir Temur va uning avlodlari sa'y-harakatlari tufayli Samarqand, Buxoro, Hirot butun islom olamining ilm-fan va madaniyat markazlariga aylandi. Muhammad Said Abd al-Mu'min, Voil Abbos, Shirin Abdunaim Hasaneynlar arab olamida Temur va temuriylar tarixini qayta yoritishga da'vat qilishadi, ular davridagi Markaziy Osiyodagi bunyodkorlik ishlarga, madaniy-ma'naviy saviyaga, mahalliy boshqaruv ishlarga, o'rnatilgan tartiblarga, ilmu fanga, milliy falsafaga, xalq ongiga alohida e'tibor berishni tavsiya qildilar. Arab olimlarini yana qiziqtirgan narsa – bu Amir Temur diyonati, aniqroq aytganda, islomning qaysi mazhabga mansubligi, chunki arab ulamolari orasida azaldan bu masala bo'yicha turli qarashlar ro'y

⁴ أ.د. فؤاد عبد المعطى الصياد، الشرق الإسلامى فى عهد الإيلخانيين، الدوحة، مركز الوثائق و الدراسات 525-الانسانية، جامعة قطر، 1987، ص.

⁵ منصور عبد الحكيم، تيمورلنگ اميراطور على صهوة جواد <https://ktfb.pdf.com/natch>

⁶ وائل عباس، سيف الاسلام تيمورلنگ، 12/10/21 <https://hunastak.com/articl>

bergan⁷. Amir Temurning xalifa Ali ibn Tolib va uning shahid ketgan o'g'li Husayn xotiralariga azaldan alohida bo'lgan hurmati uni shialar tarafdori deb hisoblashga sabab bo'ldi, ammo zamonaviy arab olimlari bu xatoni ham bartaraf qilishga intildilar. Ular Amir Temur yonida doimo hanafiya mazhabidagi imom yurishini ko'rsatishadi va dalil sifatida qadimgi qulyozmalarga tayanadilar. Masalan, o'rta asr tarixchisi Ibn al-Ibad al-Xanbaliy o'zining "Oltin zarralar" ("شذرات الذهب") nomli asarida yozishicha Damaskni zabt etgandan keyin Amir Temur Ummaviylar masjidida juma nomozda qatnashadi va "oyog'i oqsoqligiga qaramasdan xanafiy qozi Mahmud ibn al-Kishk orqasida tikka turib namoz o'qiydi"⁸. Ayni shu shaharda Amir Temurni mashhur arab olimi Ibn Xaldun bilan tarixiy uchrashuvi bo'lib o'tgan. Arab olimlari bu uchrashuvda Ibn Xaldunga alohida iltifot ko'rsatilgani, tarixchi va amir o'rtasida o'tmishdagi turkiy xonlar, Rum podshohlari, mashhur sarkardalar va turli mamlakatlar haqida suhbatlar bo'lganini va Ibn Xaldun ro'parasida yuksak madaniyatli va ma'rifatparvar, muruvvatli, ilm va din ahliga izzat-ikromlar ko'rsatuvchi amir o'tirganligini tushunganini qayd qiladilar. Ibn Xaldun o'zining bu taassurotlarini mashhur asari - "Muqaddima"da keltirgan. Saudiyalik olim Muhammad Solim Bakr o'zining "Temuriylar davlatining islom olami bilan aloqasi" nomli kitobida (1993), Qatar olimi "Temuriylar davlati Temurdan keyin: 1405-1500 yillar" (1999), Ahmad al-Mitvalli, Shirin Abdunaim Hasaneyn, Ahmad Huliy va boshqa qator misrlik olimlar asarlarida Amir Temur va temuriylar davridagi hokimiyat nizomini tahlil qilib, o'sha hokimiyatni boshqaruvchi sulolaning o'ziga xosligini ko'rsatadi. Amir Temur avlodidan bo'lgan shahzodalar aksariyati bobosiga o'xshab ilm, ma'rifat, san'at, hunarmandchilikka ixlos qo'ygan madaniyatli kishilar bo'lgan. Amir Temurning to'rtinchi o'g'li Shohruhd avrida Hirot Markaziy Osiyoning madaniyat markaziga aylanib, bu yurtada adiblar, me'morchilar, muhandislar, musavvirlarning mavqei yanada oshdi. Shohruhning xotini Gavharshod ham ilm do'st shaxs bo'lib, san'atkorlarga va adiblarga homiylik qilgan, maktablar, masjidlar qurdirgan edi. Arab olimlari Amir Temur va temuriylar saroylarida ayollarning faolligi, davlat ishlariga mudohalasi, yosh amirzodalarni tarbiyalash ularga topshirilganligida ularning g'oyat mas'ulligi islom aqidalarini ta'sirini emas, balki qadimiy turkiy urf-an'alarining ta'sirini ko'radi. Umuman, amirzodalarning tarbiyasiga katta ahamiyat berilgan. Ular voyaga yetishganiga qadaryonlarida doimo o'qi-mishli, nufuzli, ishonchli otabelklar bo'lgan,- deya qayd qiladi arab olimlari. Temuriylar qaerda bo'lishlaridan qat'i nazar-Hirot, Sheroz yoki uzoq Hindistondanmi-buyuk bobolari Amir Temurdan qolgan ruhiy kuchga voris bo'lganligi sabab, o'sha yerda muayyan

⁷ ديانة تيمورلنك . 18.02/2019 /https://arabicpostnet

⁸ وائل عباس، سيف الاسلام تيمورلنك ، 12 /10/21 /https://hunasonak.com.articel

yuksak ma'naviy muhit yaratganlar va madaniyatning ravnaq topishga harakat qilganlar. Buyuk olim Ulug'bek Mirzo butun umri va faoliyatida o'zi qurdirgan maktablarining eshiklariga yozilgan muqaddas so'zlar: - "Ilm izlash barcha musulmon erkak va ayolga farzdir" degan hadisga amal qilib kelgan. Arab olimlari, Ulug'bek serqirra iste'dod sohibi ekanligini ko'rsatib, u nafaqat falakiyot va matematika sohasida jahonshumul buyuk alloma, balki bunyodkor hukmdor, hassos shoir, Qur'oni Karimning yetti usul qiroatining bilimdoni bo'lganligini qayd etishadi.

Temuriy shahzodalardan yana biri madaniyat homiysi Sulton Husayn Boyqaro ta'sis etgan "Al-madrasa as-sultoniya", ulug' vaziri Alisher Navoiy qurdirgan "Al-madrasa al-ixlosiya" kabi bilimgozlar haqiqiy ma'rifat o'chog'iga aylandi, dunyoviy va diniy bilimlar tarqatishda alohida o'rin tutib keldi. Bobur va boburiylar esa Hindiston yarim orolida olib borgan faoliyati faqat islom sivilizatsiyasiga emas, balki butun insoniyat taraqqiyotiga qo'shgan katta hissasi desa bo'ladi. Buni davlatchilik siyosatida, hokimiyatni boshqarishda, savdoni rivojlantirishda, me'morchilikda, turk, fors, urdu tillarni rivojlantirishda, xullas hamma sohalarda ko'rish mumkin. Misrlik olim Ahmad Said Sulaymon yozishicha "Hindistonning temuriy zodagonlarisaltanati XIX asr o'rtalarigacha davom etdi. Boburdan Avrangzebgaacha bo'lgan qariyb ikki asr mobaynida ular Hindistonni taraqqiy ettirishga va mavqegini ko'tarishga bor kuchlarini sarfladilar. Bu davr o'z mohiyati bilan Italiyadagi Uyg'onish asriga Angliyadagi Yelizaveta davriga, Fransiyadagi Lyudovik XVII va Turkiyadagi Sulaymon Qonuniy davrlariga o'xshab ketadi"⁹. Temuriylar sulolasidan bo'lgan Bobur ko'p qirrali iste'dod sohibi, bir paytning o'zida ham buyuk shoir, ham olim, ham sarkarda, hamsulton, ham buyuk davlat arbobi sifatida ta'riflanadi. Arab olimlarini uni hayotining hamma jihatlarini qiziqtiradi: bog'lar barpo etishi, ariqlar qazitishi, binolar bunyod qilishi. Hatto Hindistonda shakarqamish yetishtirish ham uning nomi bilan bog'liqdir. Boburning o'g'li Nasriddin Muhammad Humoyun ham sarkarda, ham ilmu fan va adabiyot homiysi, ham adib sifatida tanilgan. Dehlidagi u ta'sis etgan va hozirgi davrgacha saqlanib kelgan katta kutubxonaning birgina o'zi temuriylar davlatining shukuhidan dalolat beradi. Arab olimlari o'tmishda ilmiy maskan-kutubxonalarni rivojlantirgan xalq o'z o'tmishidan haqli ravishda faxrlansa arziydi-deb hisoblashadi¹⁰. Bobur-ning nevarasi-buyuk Akbarshohning mamlakat ichki ishlarida o'tkazgan islohatlari kelgusi avlodlarga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. U davlat bosh-qaruvida musulmonlar va hindular o'rtasida muayyan muvozanat o'rnatgani, davlatchilik nizomi va ma'muriy tartib ishlab chiqqanlari arab

⁹ احمد السعيد سليمان : تاريخ الدول الإسلامية و معجم الاسر الحاكمة، طبع دار المعارف بالقاهرة، 1976، ص. 560-561

¹⁰ Xo'jayeva R. Amir Temur va temuriylar davri misr olimlari tadqiqotlarida. Sharq mash'ali jurnali, 1999. №1-2, B. 30

tadqiqotchilarga uni Hindiston tarixida eng buyuk islohotchi shohlardan bo'lganligini tan olishga imkoniyat beradi. Arab tadqiqotchilari Hindistonda hukmdorlik qilgan temurzodalar –Akbarshoh, Jahongirshoh, Shoh Jahonlarning siyosiy, ma'muriy, iqtisodiy faoliyatlarini yuqori baholab, ularning o'sha davrlarda shariat sohalarda ham ishlab chiqqan qonun-qoidalari butun islom olamida amaliy ahamiyat kasb etganini kuzatadilar. Temuriylar sulo-lasi davrida madaniyat sohasida yutuqlarga alohida ahamiyat berib, me'morchilikda qo'llangan maxsus "Amir Temur uslub"i keng tarqalganligini qayd etib, uning betakror namunasi sifatida "Toj mahal"- durdonasi ko'rsatiladi. Temuriy davlatlar–xulosa qiladi arab olimlari-islom madaniyatining olamshumul ahamiyat kasb etishiga, umuminsoniy qadriyatlarning keng yoyilishiga katta hissa qo'shdilar. Buni G'arb va musulmon bo'lmagan Sharq ham tan oladi¹¹.

Arab olimlarning izlanishlarida Temur va temuriylar davri to'g'risida qiziq va yangi ma'lumotlar olamiz, lekin ularning ba'zi fikrlariga qo'shila olmaymiz. Masalan, Temurning turklashgan asil mo'g'ul qabilasidan kelib chiqqan deb ta'kidlashi, yoki temuriylar davlatida Eron madaniyatining ta'siri bo'rttirib ko'rsatilishi shular jumlasidandir.

Shuning bilan birga, arab olimlarining bizning mintaqa tarixi bilan, xususan Amir Temur va temuriylar davri bilan qiziqishlari, qo'lyozmalarga tayanib izlanishlar olib borishlari, ilmiy tadqiqotlar yaratishlari yildan yilga ko'paymoqda. O'zbek va arab xalqlarini o'zaro yaqinlashtiradigan mushtarak ma'naviy ildizlarimiz ko'pligini e'tiborga olsak, bunday ishlar tariximizni xolisona yoritadi deb umid qilamiz.

KAYNAKÇA

- احمد السعيد سليمان : تاريخ الدول الإسلامية و معجم الاسر الحاكمة، طبع دار المعارف بالقاهرة، 1976، ص. 560-561
- أ.د. فؤاد عبد المعطى الصياد، الشرق الإسلامى فى عهد الايلخانيين، الدوحة، مركز الوثائق و الدراسات الانسانية، جامعة قطر، 1987، ص. 525
- فهرس المصادر و المراجع عن الامير تيموؤ و التيموريين خدماتهم فى مجال العلوم و الفنون المحفوظ بدور الكتب المصرى، اعداد د. نصر الدين ميسر الطرازى ، د. شمس الدين ضياء الدين باباخان، سفارة جمهورية اوزبكستان بالقاهرة، 1996
- محمد سالم بكر، صلة الدولة التيمورية بالعالم الاسلامى فى عهد تيمورلنك، مكتبة عين الجامعة، جامعة ام القرى، المملكة العربية السعودية، 1993
- PDF. قداوى علاء محمود ، الدولة التيمورية بعد تيمورلنك، جامعة قطر، 1999
/https://qspace.qu.edu.qa handle
- وائل عباس، سيف الإسلام تيمورلنك ،

¹¹ Xo'jayeva R. Amir Temur va temuriylar davri misr olimlari tadqiqotlarida. Sharq mash'ali jurnali, 1999. №1-2, B. 30.

12 /10/21 /<https://hunasotak.com.articl>

ديانة تيمورلنك

18.02/2019 /<https://arabicpostnet>

منصور عبد الحكيم، تيمورلنك امبراطير على صهوة جواد

/<https://ktfb.pdf.com.natch>

Xo'jayeva R. Amir Temur va temuriylar davri misr olimlari tadqiqotlarida.

Sharq mash'ali jurnali, 1999. №1-2, B.22-30

Fayziev T. Temuriylar sulolasi. T., "INFO CAPITAL GROUP", 2020.

EDİGEY DESTANINDA EMİR TİMUR SİMGESİ VEYA TARİHİ GERÇEKLİK

Gumru ŞEHİRİYAR*

Tatar, Başkurt, Kazak, Nogay vb. Türk halklarının zengin destanlarından olan Edigey Destanı bir Türk tarihini, vatan sevgisini, cesaret, fedakarlık, zekilik gibi vasıfları ele alır. Milletın aynası adlanan Edigey Destanı bütün dünyaya örnek ola bilecek bir türk tarihinin eşsiz kaynağıdır. Destan yedi bin misradan oluşmaktadır. Destanın seksenden çok varyantı mevcuttur. Bunlar arasında Kırım Tatarlarına, Başkurlara, Kazaklara, Karakalpaklara, Nogaylara, Özbeklere, Baraba Tatarlarına, Altay Tatatlarına vb. ait varyantlar var. Edigey Destanı Türkiye`de ve Rusya`da geniş araştırılmasına rağmen, maalesef Azerbaycan`da bu konuda tek bir makale bile yazılmamıştır. Oysa Ruslar bu konuyu Türkiye Türklerinden, hatta diğer Türk halklarından daha geniş çapda araştırmış, cilt cilt kitaplar yazmışlardır. Azerbaycan`da bu destanın araştırılmaması her halde Kitabı-Dede Korkut, Köroğlu gibi Edigey destanına da yasak koyulmasındandır. Yasak kaldırıldıktan sonra bilim insanların ilgi alanları Kitabı-Dede Korkut, Köroğlu gibi kahramanlık destanları üzerinde yoğunlaştı. Edigey ve Manas gibi destanlar da dolayısı ile gözardı edildi.

Edigey Destanının her satrı Edigey`in kendi devrinin tarihi olaylarından haber vermektedir. Burada Edigey, Toktamış ve Emir Teymur üçkenindeki olayların yükselen hatla gelişimi o devirdeki olayları anlamaya yardımcı olur. Daha önce de belirttiğimiz gibi destanın seksenden fazla varyantı vardır ve bu varyantlar kendi aralarında iki kısma ayrılmaktadır:

1. Masal
2. Destan

Masal şekilli varyantlara Romanyada yaşayan Türkler arasından derlenmiş varyantı örnek göstermek olar. Burada kahraman yalnız küçük yerel savaşların kahramanıdır. Kazak, Tatar, Nogay, Başkurt vb. varyantlarda ise o, daha büyük idealler peşinde koşmaktadır.

* Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor İnstitutu, Bakü.

Edigey Destanının Kısa Araştırma Geçmişi

Edigey'in kimliğine ilişkin bilgilere 16. yüzyıldan itibaren yazılı kaynaklarda rastlanmasına rağmen, Edigey Destanının 19. yüzyıldan itibaren geniş çapta ve ciddi bir şekilde araştırıldığını gözlemliyoruz. Yalnızca 19. yüzyılın sonunda 15 Başkurt varyantı kaydedildi. Destanın daha eksiksiz bir geleneksel şiir biçimindeki el yazması versiyonu 1762 yılına aittir. Bu bir Tatar versiyonudur ve yaklaşık 7.000 satırdan oluşmaktadır. Bu arada Kazan Tatarları, Baraba Tatarları, Sibiryaya Tatarları, Kırım Tatarları, Dağıstan Tatarları, Nogay Tatarları, Dağlı Tatarlar (Karaçay-Malkar), Altay Tatarları, Volga Tatarları destanın hem konusu hem de motifleri bakımından birbirinden farklıdır.

Edigey Destanının Kazak versiyonunu ilk defa 1820 yılında Grigoriy Spasski Rus dilinde yayımlamıştır. Oryentalist ve diplomat Alexander Hodzko'nun 1830-1844'te İran'da diplomat iken topladığı hikayeler arasında Edigey Destanı da vardı. 1841-1842'de Çogan Valihanov, babası Cengiz Valihanov ile birlikte daha bir Kazak versiyonunu kaydetti. 1854'te Abidullah Ahmedcanoğlu tarafından yazılan destanın Tatar versiyonunun el yazısının bir kopyası, Kazan'daki Dil, Edebiyat ve Tarih Araştırmaları Enstitüsü'nde korunmaktadır. 1869'da N. Sorokin, "Toktamış Han'ın Mezarı" adlı çalışmasında Edigey'in kişiliğinden ve mücadelelerinden bahsetmiştir. 1866-1872'de V. Radlov, destanın Altaylara (teleut) ve Sibiryaya Tatarlarına ait daha üç versiyonunu topladı.

Ünlü İspanyol gezgin ve diplomat Ray Gonzalez de Claviho, ziyaret ettiği yerler hakkında bir günlük yazdı. Onun bu el yazısı Madrid Ulusal Kütüphanesinde korunmaktadır. Bu günlük ilk olarak 1582'de Argote de Molina tarafından "Büyük Timur imparatorluğuna ait toprakların tanımı, yaşamı ve çatışmaları" başlığı altında yayınlandı. Rusya'da bu günlük iki kez yayınlandı. İ.Sreznovsky'nin ilk çevirisi "R. G. de Claviho. 1403-1406'da Timur'un Semerkant'taki sarayına yapılan gezinin günlüğü"¹, ikinci ve daha doğru çeviri, V. Bartold ve İ. Petrushevsky tarafından 1881'de hazırlanmış, 1990² ve 2003³ yıllarında yeniden basılmıştır. Bu günlük, Timur'un Kızıl Ordu topraklarına yaptığı ziyareti ve oradaki savaşlarını anlatır.

1880-1881 yıllarında ünlü oryantalist ve Türkolog N. Senemov destanın Nogay varyantını yazıya almıştır. N. Senemov'un bu çalışması destanın Nogay versiyonunun öğrenilmesi açısından çok değerlidir. 1884-1941 yılları

¹ Р.Г. Клавихо, *Дневник путешествия ко двору Тимура въ Самаркандъ въ 1403-1406 гг.* (Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1881).

² Клавихо, *Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406)*.

³ Р.Г.Клавихо, *История великого Тамерлана. Властелин Евразии Тамерлан.* (Алматы: ТОО Издательский Дом «Кочевники», 2003).

arasında B. G. Tizengauzen`in “Kızıl Ordu Tarihine Ait Materialler Toplusu” isimli çalışması Edigey`in bir tarihi şahıs gibi öğrenilmesinde eşsiz kaynaktır. Rus orientalisti ve Türkolog P. M. Melioranskiy tarafından 1889 yılında yayınlanan “Edigey Ve Toktamış Hakkında Masal” isimli elyazma eseri de mevcuttur. G. N. Potanin 1897 yılında “Edigey Hakkında Türk Masalı. Canlı Tarih” isimli eser yazmış ve yayınlamıştır.

Destanın Karakalpak versiyonu 1903 yılında Yevgeni Aleksandroviç Belyayev tarafından derlenmiştir. 1920-1930 yıllarından sonra Kazakistan Milli Bilimler Akademisinde Folklor Arşivinde Edigey`in daha beş metni aşkarlanmıştır. Rusya Bilimler Akademisinin Şarkiyat Enstitüsünün Bilimsel Arşivinde saklanmakta olan elyazısı Kırım ve Sibiryaya versiyonlarından haber vermektedir. Bu elyazı P. A. Falev`e aittir. XX. yüzyılın başlarında P. Falev bu çalışmasından dolayı altın madalyayla ödüllendirilmiştir.

1937 yılında K. Aymbetov tarafından destan Rusça yayınlanmıştır. Tatar folklorcusu, şair Nağı İsanbet Edigey Destanı üzerinde bir kültür devrimi yaparak sanatsal restorasyonla 1940 yılında destanı yayınladı. 1945 yılında ünlü edebiyatçı ordünarüs A. S. Orlov “Kazak Kahramanlık Destanı” isimli bir kitap yayınladı.

Bundan sonra Edigey Destanının araştırılması konusundan sözedilemez oldu. Ara sıra derlemek, yayınlamak isteyenler olduysa da, Sovyet rejimi onlara karşı sert kanunlarını uyguladı. Uzun bir zaman zafında Edigey Destanı unutuldu. 1960`lı yılların başlarında Rus Türkologları ve orientalist A. N. Samoyloviç ve V. M. Jirmunski`nin ayrı ayrı dergilerde Edigey`le ilgili küçük de olsa karşılaştırılmalı araştırmaları destana olan ilginin yeniden yavaş yavaş canlandırdı. 1962`de V. M. Jirmunski, 1963`de V. V. Bartold Edigey Destanına ait çalışmalarını yayınladılar.

1972-1973 yıllarında Türkoloji Belleteni`nin bir sayısı Edigey Destanına armağan olarak yayınlanmıştır. Burada V. Jirmunski`nin “P. Melioranski ve Edigey Destanının Araştırılması”, A. Samoyloviç`in “H.Hakimov Tarafından Yazılmış Edigey ve Toktamış Hakkında Anlatım Varyantları”, L. Dmitriyeva`nın SSCB Bilimler Akademisinin Şarkiyat Enstitüsünün Arşivinde Muhafaza Edilen “P. Falev`in Edigey Destanı Hakkında Elyazı Çalışması” eserleri yayınlanmıştır.

1980 yılında A. İ. M. Sikaliyev Nogay Kahramanlık Destanında Toplum ve Kahraman isimli makalesinde Edigey Destanından da bahsetmiştir. 1991`de Nogayın Kırk Batırı, 1994`de ise Nogay Kahramanlık Destanı isimli çalışmalarında de Edigey`den bahsetmiştir.

F. İ. Urmançeyev de 1980 ve 1984`lü yıllarda kitaplarında Edigey Destanını ele almıştır. 1981`de, Karakalpakistanda araştırma yaparken, Alman bilim adamı Karl Reichl, Jumabay Bazarov`un dilinden destanın yeni bir Karakalpak versiyonunu filme aldı. 1984 yılında E. M. Meletinski “Nogay

Kahramanları Hakkında Kıpçak Destanı” isimli geniş araştırmasında Edigey’den de bahsetmiştir. Destanın Tatar versiyonlarından biri 1988’de Kazan’da 20.000 tirajla yayınlandı. Tatar folklorcu İ. Nadirov, minyatür kitap şeklinde basılan nüshaya önsöz yazmıştır. Destanın bu versiyonu yedi bin mısradan oluşmaktadır.

1987 yılında B. Valiyev, “Türkmenistan İlimler Akademisi Haberleri” dergisinde “Tulum Hoca” başlıklı bir makale yayınladı. Daha sonra, 1993 yılında o, bu makaleyi genişletti ve kitap halinde yayınladı. Destanın bu versiyonu Çovdur Türkmenlerinden derlenmiştir ve halen F. Mahtingulu adına Türkmen İlimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü El Yazmaları Fonunda 1991, 2215, 2047 numaralı arşiv materyalleri arasında korunmaktadır.

1990’da S. Minkina, 1996’da André Schmidt, 1999’da B.N.Putilov, 2002’de V. V. Trepavlov, 2003’de A. Burikin ve L. Semenova, 2006’da E.L.Konyavskaya, 2007’de Ç. Zaripova-Çetin, 2008’de K. Üçüncü vb. destanın farklı versiyonları üzerinde çalışmalar yapmıştır.

Destan, Türkiye’de ilk kez 1998 yılında R.Sulti tarafından bilimsel araştırmalara dahil edilmiştir. R.Sulti bu konuda F. Türkmen’in danışmanlığında “Edige Destanının Tatar Anlatıları Üzerine Bir Araştırma” başlıklı bir tez yazdı ve daha sonra Türksoy tarafından “Edige” adıyla yayınlandı. Bunun ardından H. Dönmez “Halk Kültürü Açısından İdigey Destanı İncelemesi” ve 1999 yılında F.Serinkan, destanın Kiril alfabesinden alınmış Başkurt versiyonunun metnini Latinceye çevirmiş ve Pamukkale Üniversitesi Filoloji Fakültesi’nde Türk Dili ve Edebiyatı alanında lisans tezi yazmıştır. Ayrıca 2001 yılında Marmara Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü’nde E. Gürsoy Naskali başkanlığında G. Öztürk “Edige Batır Destanının Başkurt Varyantı” (Çalışma, metin, transkripsiyon metin, çeviri) başlıklı bir tez yazmıştır. G. Öztürk’ün uyguladığı 6000 satırdan oluşan en geniş Başkurt varyantının “M.Burangulov varyantı” olduğunu belirtmek gerekir.

2000’lerde, Rusiyada yayınlanan Türkoloji Belleten dergisi Edigey Destanı üzerine bir dizi makale yayınladı. R. Pohekayev’in “Altın Ordu hakkında bilgiler”, A.Yarlıkapov’un “Kuman ve Kıpçaklar “Kırk Nogay Kahramanları” destanında”, V. Kostyukov’un “Altın Ordu Kültüründe Budizm”, A. Grigoryev, N. Telitsin ve O. Frolova’nın “1391’de Timur El Yazıları”, V. Trepavlov’un “Düşüşten Sonra Altın Ordu: Birliğin Anıları. Antik Çağda Avrasya Türk Halkları ve Orta Çağ” isimli çalışmaları bu dergide yayınlanmıştır.

2011 yılında A. Yesevi’nin adını taşıyan Kazak-Türk Üniversitesi Kazakistan’ın Türkistan kentinde “Kızıl Ordu Devleti’nin durumu ve Edige Batır zamanında Biler Üniversitesinin önemi” başlıklı bir sempozyum

düzenlemiştir. 2013 yılında M.Arslan`ın rehberliğinde N. Tatlıcan, “Edigey Merkezli Epik Anlatılarda (Başkurt-Kazak-Tatar) Mitoloji ve Tarihsellik” başlıklı bir tez yazdı. 2015 yılında araştırmacı N. destanı Rusçaya çevirdi. 2016 yılında M. Yıldız destanın Nogay versiyonlarından birini “Nogay Türklerinin Kahramanlık Destanı Edige (Giriş – Metin – Aktarma – Gramatikal – Dizin)” başlığı altında yayınlamıştır. 2017 yılında M.Arslan, “İdigey ve Moradim ile Başkurt Türklerinin Tarihi Destanı” adlı kitabında destanın Başkurt versiyonuna atıfta bulundu.

Sovyet sınırının çok ötesinde Edigey Destanına büyük ilgi vardı. Fransız oryantalist Aleksandr Benningsen, 1975 yılında “Canadian Slavonic Papers” (V., XVII, No. 2-3) dergisinde yayınladığı “Türk Milli Destanlarının Krizi, 1951-1952: Yerli Milliyetçilik mi, Enternasyonalizm mi?” başlıklı yazısında “Alpamış”, “Manas” vd. destanların yanı sıra “Edigey”den de söz etmiş ve bu destanın Sovyetler Birliği`nde uzun yıllar yasaklanmasından ayrıntılı olarak bahsetmiştir. 2012`de İngiliz şair David Hunt, Nogay versiyonunu “Kafkas Efsaneleri” adı ile yayınladı. İtalyan oryantalist, Türkolog Alesso Bombaci, Hector Munro Chadwick ve eşi Nora Kershou Chadwick ve son yıllarda A. Hatton ve K. Reichl de destanın dünya dillerine tercüme edilmesi ve tanınması konusunda çok değerli hizmetler yapmışlardır.

Azerbaycan`da ilk kez İ. Gasımov tarafından tercüme edilen “Kırım Tatar Destanları” adlı eserinde destanların Kırım-Tatar versiyonunu yayınladı. İlerleyen yıllarda A. Şamil, “Uygur, Gagauz, Kuzey Kafkasya Türkleri Halk Bilimi ve Edebiyatı” eserinde ve E. Kekeç-Memmedova, “Kırgız ve Tatar halk destanlarında (“Manas” ve “Edigey”) vucutname” isimli makalesinde Edigey Destanından bahsetmişlerdi. Bu makalenin yazarı Destanın Nogay, Tatar ve Romanya`da yaşayan Türklerden derlenen versiyonlarını Azerice`ye çevirdi.

Edigey`in Yaşadığı Dönemin Sosyal-Politik Durumu ve Edigey`in Emir Timur`la İlişkisi

Rus kaynaklarında⁴, Edigey`in tarihi kişiliğinden bahsederken bazen o, kana susamış bir tiran olarak tanımlanır⁵. İbn Arabşah`ın yazılarında Timur`dan hoşlanmadığı için Edigey`i övdüğü söylenilir. V. Zhirmunsky`nin düşüncesine göre “İbn Arabşah, Edigey`e açıkca sempati duyuyordu. Kuşkusuz o, Toktamış`ın ve onun hakkında yazdıklarının çoğunu sözlü

⁴ В.Бартольд, Отец Едигея. *Известия Таврического общества истории, археологии, этнографии*. Симферополь, Т. I (58), (1927).

⁵ G. Şehriyar, Edigey Destanının Rus Menkibelerinde Araştırılması. *Uluslararası Karadeniz Havzası Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi (UKHAD)*, №2 (6). (2016).

kaynaklardan aldı”⁶. Barthold ise “Edigey’in Babası” adlı kitabında Edigey’i ideal bir kahraman yapmaktan çok uzaktır. O, Edigey ile ilgili mitlerin ötesine geçip tarihe güvenirse, karakterinin temel özelliklerinin aldatma ve ihanet olduğunu göreceğimizi yazıyor. “Toktamış uğruna Urus Han’dan ayrılan Edigey, daha sonra Toktamış’a ihanet ederek 1391’de Timur’un yanına yerleşti”⁷. Daha sonra Timur’a ihanet etti ancak bu ihanetler arasında R.G.Claviho’nun verdiği bilgiler de göz ardı edilmemelidir. O, “Tatar Hükümdarı Toktamış ile Timur Bey uzlaşıp Edigey’i aldatmaya çalıştılar” diye yazar⁸.

O zaman Toktamış ve Timur da haince davranmışlarsa, sadece Edigey’in ihanetlerini sıralamak yanlışlık olur ve bizce bu şekilde yavaşmanın sebebi o dönemki Sovyet rejiminin diktatörlüğüydü. Zira bunun yanında 14. yüzyılda Edigey, Yayık ve Emba nehirleri arasında Mangıt ülkesi olan Nogay Ordusu’nu kurmuştu. Kızıl Ordu Birliği’ni kurarak Şadibey ile Emir Timur’un oğlu Bulat Sultan’ı kendi egemenliği altında birleştirdi. Şadibey, Emir Timur’un kardeşiydi ve tahta Edigey tarafından getirilmişti.

1397’de Edigey Toktamış’a karşı devam eden savaşlar sırasında onun ordusunu Kırım’dan çıkardı. O, 1399’da Vorskl Savaşı sırasında Litvanya Prensi Vitovt ve Toktamış Han’ın birleşik ordusunu yendi ve Kızıl Ordu Emiri oldu. Edigey’in 1408’de Moskova’ya yürüdüğünü, şehirleri yıktığını ve oradan haraç toplamaya başladığını belirtmek gerekir. V. Zhirmunsky, “Rus el yazılarının (Novgorod, Pskov, Rostov ve Arhangelsk, özellikle Nikonov koleksiyonu) Toktamış ve Edigey’in Moskova’ya yürüyüşünü, Vorskl Savaşını ve Kızıl Ordu’nun iç politikası hakkında (Mamay, Toktamış ve Edigey’in tartışması) bilgi verdiğini”⁹ yazıyor. Edigey için bu yürüyüş çok zor bir sınavdı. Bu savaşın ayrıntıları Nikonov¹⁰ ve bazı noktaları da Rogoj vakayinamesinde¹¹ ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

Edigey’in hayatında çok önemli bir rol oynayan, tarihe adını yazdıran ve Sovyetler Birliği döneminde Edigey Destanının yasaklanmasına sebep olan

⁶ Жирмунский, В. *Тюркский героический эпос*. (Ленинград: Издательство «Наука» Ленинградское отделение, 1974), 316

⁷ Бартольд, “Отец Едигея”, 21.

⁸ Клавихо, *История великого Тамерлана*. 243; Л.Лянглэ, *Жизнь Тимура. Властелин Евразии*. (Алматы: Кочевники, 2003), 124.

⁹ В. Жирмунский, *Народный героический эпос*. (Москва-Ленинград: Гос. изд-во худож. лит., 1962), 362.

¹⁰ *Русская летопись по Никонову списку*. (Въ Санктперегбургѣ, при Императорской Академіи Наукъ, 1788), 206.

¹¹ *Полное собрание Русскихъ летописей*. (Издаваемое Государственною Археографическою комиссіею Россійской Академіи Наукъ, 1922), 177-178.

vaka onun “Vorskl Nehri yakınındaki savaşı”dır¹². Bu savaştan bahseden Ukraynalı tarihçiler, Vorskl Savaşı'nın Litvanya ve Rus prenslerinin utanç verici yenilgisiyle sonuçlanması nedeniyle herhangi bir Litvanya veya Rus tarihi kaynağında görünmediğini yazıyor. Yine de bu büyük ve kanlı savaşı görmezden gelmek mümkün değil. Bu savaş hakkında ayrıntılı bilgi İpatiye¹³ ve Nikonov¹⁴ kroniklerinde bulunmaktadır. Her iki vakayinamede de bu savaşa katılanlar hakkında kesin bir bilgi yoktur (asker ve savaşçı sayısı), ancak Nikonov vakayinamesinde “Kiev`de su yerine kanın aktığını” yazar¹⁵. Tarihi kaynaklara göre bu, “Doğu Avrupa`da 14. yüzyılın en büyük ve en kanlı savaşı”dır¹⁶.

1399`daki Vorskl Savaşı'nın bir tarafında Vitovt ve Toktamış vardısı, diğer tarafında Emir Timur ve Edigei yer alırdı. Edigei “bu savaşı doğrudan yönetirdi”¹⁷. Tatarların Vorskl Savaşı'nı kazanması, Edigei`in askeri taktiklerdeki ustalığının bir sonucuydu. Olayların giderek artan seyri, bu savaşta tek kazananın Edigei`in kendisi olduğunu gösteriyor.

Kısacası Edigei, Litvanya prensi Vitovt ve Toktamış Han`ın ordusunu yendi. Bu kanlı savaşın sonucunda ne Vitovt ne de Toktamış Han Emir Timur kadar hasar görmedi. Tatar tarihçisi İ. Mirgaleev, Edigei Destanının Emir Timur – Edigei – Toktamış arasındaki feodal anlaşmazlıkları anlattığını yazıyor. “Edigei Destanının yaratılması bu ilişkileri haklı çıkarmayı amaçlıyordu”¹⁸.

¹² И.Измайлов, Битва На Ворскле 1399. *Цейхгауз. Российский военно-исторический журнал.*; *Величайшая в мире битва... о которой забыли все.* <http://www.vokrugsveta.com/S4/proshloe/mech.htm>; *О битве на Ворскле (1399) в контексте нумизматики Полтавицины.* 14 март 2012. <http://okoplanet.su/history/historydiscussions/107106-o-bitve-na-vorskle-1399-v-kontekste-numizmatiki-poltavschiny.html>

¹³ *Полное собрание Русскихъ летописей.*

¹⁴ *Русская летопись по Никонову списку.*

¹⁵ *Русская летопись по Никонову списку.* 282.

¹⁶ Ч.Борис, Західні володіння Золотої Орди в 1380-1399 рр. *Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, Інститут історії України НАНУ, Вип. 12-13. (2013.): 205.*

¹⁷ И.Миргалеев, *Политическая история Золотой орды периода правления Токтмыш-хана.* (Казань: Алма-Лит, 2003): 145.

¹⁸ Миргалеев, *Политическая история Золотой орды периода правления Токтмыш-хана.* 145; И.Миргалеев, Попытки возрождения Золотой Орды в конце XIV – начале XV в. *Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография.* (Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2016), 702.

Emir Timur'un ölümünden sonra Edigey, Kızıl Ordu'ya liderlik etmeye başladı. Tüm eski Cuci uluslarını kendi yönetimi altında birleştirdi"¹⁹. Edigey'in o yıllardaki durumuyla ilgili Emir Timur'un etiketlerinden biri şöyle diyor: "Ben – Timur Kutlu'nun sözleri şövalye Edigey başta olmakla sağ ve sol kanattaki genç ulanlara (süvari birlikleri – G.Ş.), özellikle yüzbaşı, binbaşı ve onbaşılardır"²⁰. Buradan o devirde Edigey'in tüm Cuci ulusunun ordularının lideri olduğu ortaya çıkıyor. Edigey Destanını çok takdir eden tarihçi Y. Seleznyov, bu destanın "Cuci ulusunun tarihi hakkında doğrudan bilgi sağlayan değerli kaynaklardan biri" olduğunu yazıyor²¹.

Emir Timur'un ölümünden sonra kardeşi Şadibey iktidara geldi. Anonim İskender'e göre Şadibey bütün hayatını zevk içinde geçirmiştir. Kızıl Ordu'nun tam teşekküllü komutanı Edigey idi. Devletin bütün meselelerinde onun söz hakkı vardı, kuralları o belirliyordu"²². Edigey, Şadibey döneminde siyasi arenada zaten yeterince güçlüydü.

Toktamış Han'ın Vorskı Savaşı'ndaki yenilgisinden sonra bile Edigey onu adım adım takip etti. "İki düşman (Edigey ve Toktamış – G.Ş.) 15 kez savaştı ve 16. savaşta Edigey tam bir zafer kazandı ve Toktamış Han'ı öldürdü"²³. İbn Arabşah bu gerçeği şöyle zikreder: "...iş o yere geldi ki, onlar kendi aralarında 15 kere savaştılar. Bir kez o kazandı, bir kez bu. Zafer ancak 16. kez Edigey'in lehine sonuçlandı"²⁴. Bazı kaynaklarda "Toktamış'ın 1406'da Şadibey tarafından öldürüldü"²⁵ yazıyor. Edigey Destanının Kazak ve Tatar versiyonlarında Toktamış Han, Edigey'in oğlu Nuradin tarafından öldürüldü. Başkurt versiyonunda ise:

<i>Туктамыштың онталган</i>	<i>Toxtamışı ezmiş,</i>
<i>Һәйәк-һаяғын йыйзырып,</i>	<i>Kemiğini, etini yığdırıp,</i>
<i>Козгондарға һунтереп,</i>	<i>Kuzgunlara yem etmiş,</i>
	<i>İdukey dönüb gitmiştir.</i>

¹⁹ *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası*. (Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1981), 102.

²⁰ А.Самойлович, Несколько поправок к ярлыку Тимур-Кутлуга. *Известия Российской академии наук*, (1918): 1112.

²¹ Ю.Селезнев, *Элита Золотой Орды*. (Казань, Издательство «Фен» АН РТ, 2009): 7.

²² В.Г.Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящийся к истории Золотой орды*. (Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, Т. II., 1941): 133.

²³ А.Yakubovskiy, *Altın Orda ve Çöküşü*. Çev: Н.Ерен. (Ankara: TTK Yayınları, 2000): 190.

²⁴ В.Г.Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящийся к истории Золотой орды*: 470-471.

²⁵ *Софийская вторая летопись*. (Вып.2, т. VI, Москва, ЯРК. 2001): 133.

*Изеүкәй кайтып киткән,
ти²⁶.*

– deye sözedilmiştir. “Ünlü Polonyalı tarihçi P. Borawski, iddia ederek yazıyor ki, Vorskı Nehri kıyısındaki savaş 14. yüzyılın en büyük olayıdır, ancak nedense bu büyük ölçekli olay hakkında çok az şey biliniyor, çünkü bu kanlı savaşta neredeyse tüm tanıklar öldürüldü. İkincisi, o zamanın Rus feodal prensleri ve Litvanyalıları için bu tam bir yenilgiydi. Böyle şeyler hakkında yazmayı sevmiyor, unutmaya çalışıyorlardı”²⁷. Ukraynalı tarihçi Mykola Jarkikh’in Edigej’in bu savaşta yer almadığını söylemesi ilginçtir. Bir makalesinde, görüşlerini olaylara tanık olan Alman tarihçi Johann Von Posilge’ye dayandığını ve “ona güvenmemek için hiçbir neden olmadığını”²⁸ belirtir, ancak bütün tarihi ve edebi kaynaklar bu kanlı savaşın Tatarların Edigej sayesinde zaferle sonuçlandığını yazıyor. Jarkikh, aslında bu savaşın tarihçiler tarafından abartıldığı kadar kanlı ve büyük ölçekli olmadığını yazıyor. Bu sadece “sıradan savaşlardan biriydi ve tarihçiler onu bir efsane haline getirdi”²⁹. Rus tarihçi S.V.Polekhov da Edigej ve onun Vorskı savaşındaki rolü hakkında konuşmuştur³⁰.

1410-1411 yılları Edigej’in hayatında bir dönüm noktasıydı. O andan itibaren o artık eski gücünü geri kazanamadı. Abdurrazak Semerkandi’ye göre, “Bulat Han’ının 1410’da ölümünden sonra, Timur Kutlu Han’ın oğlu Timur Han Kızıl Ordu’da iktidara geldi”³¹ ve daha sonra “Edigej’e karşı isyan etti”³². Nikonov’un vakayinamesi³³ de bu gerçeği doğrulamaktadır. Timur Han’ı yenemeyen Edigej, Harezm’e kaçtı. Harezm’e ulaşmadan on gün önce Timur Han’ın birlikleri tarafından saldırıya uğradı. 1411 yılının başlarında bir grup arkadaşıyla birlikte Harezm’e geldi. Bu sırada Celaleddin Han, Edigej ile savaşa giren Timur Han’ın yokluğundan yararlanarak Kızıl Ordu’da

²⁶ *Изеүкәй менән Моразым*. Башкорт халык ижады. (Уфа: Башкортостан Китап нәшриәте, 7 томлык, 5 т. 1994): 178.

²⁷ Г.Абдулаева, Битва на реке Ворскле. “*Alem-i Medeniyye. Qırım halqınıñ medeniyyet hazinesi*”. (2008, 12 март).

²⁸ М.Жарких, *Натиск на південь. ри роки політики Вітовта*. 1397-1399 pp. <http://www.m-zharkikh.name/uk/History/Monographs/Essays/DrangNachSueden/VitautasMarchSouth.html>

²⁹ М.Жарких, *Натиск на південь. ри роки політики Вітовта*.

³⁰ С.В.Полехов, *Наследники Вітовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века*. (Москва: Индрик, 2015): 138.

³¹ Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящийся к истории Золотой орды*, 193.

³² Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящийся к истории Золотой орды*, 193.

³³ *Русская летопись по Никонову списку*.

iktidarı ele geçirdi. Timur Han komutanı tarafından öldürüldü³⁴. O sırada Celaleddin, Edigey'e karşı bir ordu gönderdi ve bu ordu Edigey tarafından yenildi. Daha sonra, "Emir Edigey'in Kızıl Ordu'nun eski büyüklüğünü geri getirme girişimi boşunaydı, ancak Ordu'nun "üstün yönetim" geleneği 17. yüzyıla kadar sürdü"³⁵.

Edigey Destanında Emir Teymur Simgesi

Edigey Destanı, Emir Timur, Toktamış Han ve Altın Ordu hanlığı döneminde han olmak isteyen destan kahramanı Edigey arasındaki mücadelelerin bir tür sözlü tarihidir. Elbette aralarındaki bu mücadelede en çok Altın Ordu'yu çevreleyen coğrafyada yaşayan Türkler zarar görmüş ve kendilerini bu afetlerden koruyacak bir kahramana ve komutana ihtiyaç duymuşlardır. Böylece zaman zaman Türkler acılarını dile getirerek şarkı söylemişler ve destan icracıları bu şarkılara metinler ekleyerek destan kahramanının hayat hikayesine dönüştürmüşlerdir. Başka bir deyişle, destanlar sözlü tarihin kaynağıdır.

Destanda kahramana yardım eden karakterler arasında Şatemir simgesi kendineözdü bir yere sahiptir. Farklı versiyonlarda, bu karakter farklı isimler altında görünür – Satemir, Satmir, Şatemir, Şah Timur, Şah Temir, Timur ve diğerleri. Bununla birlikte, Şatemir Han her bakımdan aynı görevi yerine getiriyor – Edigey'e yardım ediyor. Sadece destanın Kırgız versiyonunda Edigey Toktamış'ın sarayına geldikten sonra Satemir kaçınır ve savaşa girmez.

Şatemir, Orta, Batı ve Doğu Asya'nın yanı sıra Kafkasya, Rusya ve Volga bölgesinin tarihinde önemli bir rol oynamış tarihi bir şahsiyettir. Tarihte Emir Timur, Timurlang, Aksak Timur olarak bilinir. Her durumda, Toktamış Han'a karşı mücadelede Edigey'e yardım eder. Nogay versiyonunda (Kazak ve Başkurt versiyonları aynı olay örgüsüne sahiptir), Edigey saraydan kaçır ve Toktamış Han'ın onu öldüreceğini öğrenerek Şatemir Han'ın yanına gelir. Yolda Kara Tiyin Alıp'ın (Başkurt versiyonunda Kalmık Han'ı Kabardin) Şatemir Han'ın kızını kaçırdığını öğrenir, onu kurtarır ve onunla evlenir (bazı Kazak ve Tatar versiyonlarında evlenmeyi reddeder).

Destanın tüm versiyonlarında, kahramanın ana ve en şiddetli düşmanı Toktamış Han'dır. Aynı zamanda o tarihi bir şahsiyettir. 1380 yılında Emir Timur'un eli ile iktidara gelen Toktamış, daha sonra onun topraklarını işgal etmeye karar vermiş ve bu nedenle aralarında bir anlaşmazlık çıkmıştır.

³⁴ Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящийся к истории Золотой орды*, 193-194

³⁵ Селиверстов, Д. *Русь и Орда, рубеж XIV-XV веков. Военно-политическое положение в Восточной Европе в конце XIV века. История военного дела: исследования и источники.* (Санкт-Петербург, 2015): 61.

Edigey Toktamış Han'ı kovalar ve sonunda onu öldürür. Bu tarihsel olaylar, destanın tüm versiyonlarına yansımıştır.

“Kubukul”³⁶ adlı destanın Kazakça versiyonunda, kahramanın anne-babasını bırakmaması için ebeveylere rüyasında gördüğü kızın Şah Timur'un kızı Akbilek olduğunu ondan gizlerler. Sonda annesi oğluna kıyamaz ve ona gerçeği söyler. Kubukul da babasından Akbilek'i takip etmesi için bir at ister. Baba oğlunun gitmesine razı olmaz ve istediği atı ona vermez. Annesi ise oğluna Ulikum vadisinde yetmiş iki Tulpar atının olduğunu söyler. Ve böylece Edigey rüyasında gördüğü kızın – Şah Timur'un kızı Akbilek'in ardınca gider.

Edigey'de hikaye bir trajedi ile başlar: Toktamış Han'ın ünü her yana yayılmış bir şahin kuşu vardı. Av zamanı Şah Timur, Toktamış Han'dan o kuşun yurtasını istedi. Toktamış Han, o kuşlardan kimsede olmadığını deyerek övündü ve Şah Timur'a şahin kuşunun yumurtasını vermeyi reddetti. Bundan sonra Şah Timur, Toktamış Han'ın kuş bakıcısı Kutlukaya'yı dedelerinin arkadaşlığını öne sürerek ve hediyeler vererek ele aldı. Kutlukaya da şahin kuşların yumurtasını Şah Timur'a verdi. Bundan haber tutan Toktamış Han Kutlukaya'nın ve beşikteki bebeğe kadar tüm aile bireylerinin öldürülmesini emretti. Bu sırada Kutlukaya'nın üvey kardeşi Cantemir, kendi oğlunu Kutlukaya'nın yeni doğan bebeğiyle değiştirdi. Cellatlar Kutlukaya'nı ve onun beşikteki bebeğini bir kılıçla kestiler. Bundan sonraki olaylar geleneksel destanın yapısına uygun olarak akar. Kutlukaya'nın hayatı kurtarılan çocuğu Edigey ismini alır ve hayatını Toktamış Han'la mücadeleye adar. Onun bu mücadelesinde yanında hep Şah Timur vardı. Toktamış Han'ın onu öldürmek istediğini öğrenen Edigey İdil Nehrini geçerek Şah Timur'un yanına gelir. Yolda Şah Timur'un kızını Kara Tiyin Alp isimli bir devin (bazı versiyonlarda Kalmık Han'ı) kaçırdığını öğrenir ve onu kurtarır. O sırada Edigey Şah Timur Han'ın kızını kurtarıırken öldürdüğü Kara Tiyin Alp'in kendisinin ağabeyi olduğunu öğrenir. Kara Tiyin Alp, Edigey'e küfreder ve sonraki olayların çözümünde onun küfrü hayata geçer. E.Esger yazır ki, “Masallarda olduğu gibi destanlarda da küçük kardeşin fakir kökenli olduğu bir gerçektir... Fakir kökenli aile hiyerarşisi, ağabey-küçük kardeş çatışmasının birleşimini zengin-fakir çatışması şeklinde daha açık bir şekilde açıklar”³⁷. Edigey Destanı'nda kahramanın kardeşi, kimsenin yenemeyeceği bir devdir. Askerleri, serveti ve köleleri var. Kahramanın kendisi ise sıradan bir çoban. Kardeşler arasındaki çatışmanın sona ermesi ağabeyin ölümüyle sonuçlanır.

Edigey, Şah Timur'un kızını Kara Tiyin Alp'in elinden kurtarıp babasına götürdüğünde Şah Timur çok sevindi, onu:

³⁶ M.Arıkan, *Kazak Sözlü Geleneğinde Arkaik Destanların Tipolojik Özellikleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir, 2003).

³⁷ Esger, E. *Azerbaycan sehrli nağıllarında qehreman*. (Bakı: Elm ve tehsil, 2017): 21-22.

Корбагына чакыртты,
Сырнай-көрнай уйнатып,
Чаң-чалгылар чалдырып,
Күң давылбаз дыңкытып,
Дум-думбаклар ордырып,
Туй-тамаша кылдырып,
Каласына юнәлде³⁸.

Çadırına çağırttı
Zurna, körnay çaldırıp,
Çan çalgılar çaldırıp,
Kün davulbaz gumbuldadıb,
Dum-dumbaklar vurdurup,
Toy-tamaşa kıldırıp,
Kalesine yöneldi.

Edigey, Şah Timur'un kızını Kara Tiyin Alp'in elinden kurtardığında, Şah Timur, Edigey'e bir at, kürk, ayrıca kızı Akbiley'i, topraklarının bir kısmını ve şehzade statüsünü verir. M.Osmanov'un anlatımında, "Şah Timur Han, Edigey'e kırmızı karmazin'den (kumaş tipi – G.Ş.) bir kaftan yaptı ve bir at, iyi bir kürk ve yırtıcı kuşlar verdi"³⁹. Hediye formülü destanın tüm versiyonlarında mevcuttur ve hediyelerin özü ve içeriği hepsinde aynıdır.

Destanın hemen hemen tüm versiyonlarında Şah Timur'la Edigey'in gönül gönüle arkadaş olmalarına rağmen bazı varyantlarda onlar katı düşmanlardır. Örneğin, Dobruca Tatarlarına ait versiyonda Edigey, Şah Timur için "on iki ülkede olmasına rağmen, onu hala bir kral olarak tanımıyorum" der⁴⁰. Y.Çoruhlu, "on iki ülke" kavramının Türkler arasında pek yaygın olmadığını yazıyor. "Bu sadece kuzeyde yaşayan bazı Türklerin masallarında görülür"⁴¹.

Sonuç

Edige Destanı, XIII. yüzyılda Hazar denizi kıyısında kurulan Altınordu Hanlığı'nın 15. yüzyılda Timurlular tarafından yıkılışı anlatan destandır. Destan Altınordu Emirlerinden olan Edigey'e atfedilmiştir. Edige'yin Altınordu Devletini ayakta tutabilmek için yaptığı büyük mücadeleler, kendisi hayattayken destan haline getirilmiştir.

Destanın başka bir kahramanı Şah Timur ise Timur İmparatorluğu'nun kurucusu ve ilk hükümdarı olan Türk-Moğol imparatorudur. 1370'ten itibaren düzenlediği seferlerle günümüzdeki Orta Asya, Rusya, İran, Hindistan, Afganistan, Kafkasya, Ortadoğu ve Anadolu'nun büyük bir bölümünü ele geçirmiştir.

³⁸ *Edigey Destanı*. Haz. R.Sulti. (Ankara: Türksoy yayınları No.10, 1998): 98-99

³⁹ Идегә дастаны. *Татар эпосы. Дастаннар*. (Казан: Раннур нәшрияты, 2004): 341.

⁴⁰ Edege Batir. *Bozcığit*, toplanan, kaytabaştan anlatkan hem azırlegenler: N.Mahmut, E.Mahmut. Dobruca Tatar Masalları. Destanlar Birinişi kitap. (Bucureşti: Kriterion Kitap üyü, 1988).

⁴¹ Y.Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. (İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2002): 224.

Destandaki tarihi şahsiyyet konusunu ele alıb inceledikce daha ilginç vakaalara tanık oluyoruz. Örneğin Toktamış Han`la Emir Timur arasındaki ilişkiye tarihi vakayinamelerden ziyade bir de halk sözlü edebiyatına yansıdığı açıdan bakılması ilginçdir. Veya destan bir savaşçı olan Edigey`in Emir Timur – Toktamış arasındaki ilişkideki yerini de tarihi kroniklerdi bilgilerden daha çok göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında Edigey Destanı üzerinde hele daha çok araştırmalar yapılmalı, bu destanın konusu her açıdan incelenmelidir.

KAYNAKLAR

- Arıkan, M. *Kazak Sözlü Geleneğinde Arkaik Destanların Tipolojik Özellikleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir, 2003.
- Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*. Baş red. C.Quliyev. – Bakı: Azerbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 10 cildde, c 5, 1981.
- Çoruhlu, Y. *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul, Kabcacı Yayınevi, 2002.
- Edege Batir. *Bozcığıt*, toplanan, kaytabaştan anlatkan hem azirlegenler: N.Mahmut, E.Mahmut. Dobruca Tatar Masalları. Destanlar Birinişi kitap. 15-67 p. Bucureşti: Kriterion Kitap üyi, 1988.
- Edigey Destanı*. Haz. R.Sulti. Ankara: Türksöy yayınları No.10, 1998.
- Esger, E. *Azerbaycan sehrli nağıllarında qehreman*. Bakı: Elm ve tehsil, 2017.
- Şehriyar, G. Edigey Destanının Rus Menkibelerinde Araştırılması. *Uluslararası Karadeniz Havzası Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi (UKHAD)*, №2 (6). (2016): s. 71-82.
- Yakubovskiy, A. *Altın Ordu ve Çöküşü*. Çev: H.Eren. Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- Абдулаева, Г. Битва на реке Ворскле. “*Alem-i Medeniyye. Qırım halqınıñ medeniyet hazinesi*”. 2008, 12 март.
- Бартольд, В. Отец Едигея. *Известия Таврического общества истории, археологии, этнографии*. Симферополь, Т. I (58), (1927): с. 18-23.
- Борис, Ч. Західні володіння Золотої Орди в 1380-1399 рр. (політичний аспект). *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, Інститут історії України НАНУ, Вип. 12-13. (2013.): 190-209.
- Величайшая в мире битва... о которой забыли все*. <http://www.vokrugsveta.com/S4/proshloe/mech.htm>

- Жарких, М. *Нагиск на південь. ри роки політики Вітовта. 1397-1399 pp.* <http://www.m-zharkikh.name/uk/History/Monographs/Essays/DrangNachSueden/VitautasMarchSouth.html>
- Жирмунский, В. *Народный героический эпос: Сравнительно-исторические очерки.* Москва-Ленинград: Гос. изд-во худож. лит., 1962.
- Жирмунский, В. *Тюркский героический эпос.* Ленинград: Издательство «Наука» Ленинградское отделение, 1974.
- Идегэ дастаны. *Татар эпосы. Дастаннар.* б. 286-336. Казан: Раннур нәшрияты, 2004.
- Изеүкәй менән Моразым.* Құрастырып баспаға дайындаған Зарипов Н. Башкорт халық ижады. Уфа: Башкортостан Китап нәшриәте, 7 томлык, 5 т. 1994.
- Измайлов, И. Битва На Ворскле 1399. Звездный час эмира Иедегея. *Цейхгауз. Российский военно-исторический журнал.* №1 (3). (1994.): 21-25.
- Клавихо, Р.Г. *Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406).* Пер. со староиспанского, предисл. и коммент. И.С.Мироковой; Институт Востоковедения АН СССР. Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1990.
- Клавихо, Р.Г. *Дневникъ путешествія ко двору Тимура въ Самаркандъ въ 1403-1406 гг. /* Подлинный текстъ съ переводомъ и примѣчаниями, составленными подъ редакцією И.И.Срезневского. Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академии Наукъ, 1881.
- Клавихо, Р.Г. *История великого Тамерлана. Властелин Евразии Тамерлан.* Алматы: ТОО Издательский Дом «Кочевники», 2003.
- Лянглэ, Л. *Жизнь Тимура. Властелин Евразии.* Алматы: Кочевники, 2003.
- Миргалеев, И. *Политическая история Золотой орды периода правления Токтмыш-хана.* Казань: Алма-Лит, 2003.
- Миргалеев, И. Попытки возрождения Золотой Орды в конце XIV – начале XV в. *Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография.* 698-703. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2016.
- О битве на Ворскле (1399) в контексте нумизматики Полтавщины.* 14 март 2012. <http://oko-planet.su/history/historydiscussions/107106-obitve-na-vorskle-1399-v-kontekste-numizmatiki-poltavschini.html>
- Полехов, С.В. *Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века.* Москва: Индрик, 2015.

- Полное собрание Русских летописей. II томъ, III. Ипатьевская летописный.* Санктпетербургъ: Изданное по Высочайшему Повелѣнню Археографическою комиссіею въ типографіи Едуарда Праца, 1845.
- Полное собрание Русских летописей. Рогожский летописецъ, XV томъ, Петроградъ* Издаваемое Государственною Археографическою комиссіею Россійской Академіи Наукъ, 1922.
- Руская летопись по Никонову списку.* Издания подъ смотрѣніемъ Императорской Академіи Наукъ. Част IV, до 1407 года. Въ Санктперегбургъ, при Императорской Академіи Наукъ, 1788.
- Самойлович, А. Несколько поправок к ярлыку Тимур-Кутлуга. *Известия Россійской академіи наук*, Серия VI, №11. (1918): 1109-1124.
- Селезнев, Ю. *Элита Золотой Орды.* Казань, Издательство «Фен» АН РТ, 2009.
- Селиверстов, Д. *Русь и Орда, рубеж XIV-XV веков. Военно-политическое положение в Восточной Европе в конце XIV века.* История военного дела: исследования и источники. Специальный выпуск. V. Стояние на реке Угре 1480-2015, ч. I., Санкт-Петербург, 2015.
- Софійская вторая летопись.* Подг. текста Кистерова С.Н. и Тимошиной Л.А., предисл. Клосса Б.М. Вып.2, т. VI, М., ЯРК. 2001.
- Тизенгаузен, В.Г. *Сборник материалов, относящийся к истории Золотой орды. Извлечение из персидских сочинений.* Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, Т. II., 1941.
- Тизенгаузен, В.Г. *Сборник материалов, относящийся к истории Золотой орды. Извлечение из сочинений арабских.* Санкт-Петербург. Т. I. 1884.

ABDURAUFI FITRAT ASARLARIDA AMIR TEMUR OBRAZI

Saodat NAZAROVA*

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Turkiston xalqini ma'rifatga chorlovchi yangi bir harakat – jadidchilik yuzaga keldi. Bu harakatning namoyondalari jamiyat islohoti yo'lida maorif, matbuot va boshqa ko'plab sohalarda o'zgarishlar qilish uchun amaliy ishlar qildilar. Xalqning ma'naviy kamoloti uchun o'tmish ajdodlari tarixi va tafakkuriga ham alohida e'tibor berdilar. Farobiy, Ibn Sino, Amir Temur, Ulug'bek, Navoiy kabi mutaffakkir va hukmdorlarning ilmiy merosi, ularning matbuotdagi maqolalari va asarlarida xalqni uyg'otuvchi kuch, xalqning o'z davri bilan solishtirish vazifasida namoyon bo'ldi.

Jadidlar tomonidan tashkil etilgan maktablardagi ta'lim jarayonida Turon davlatchiligi uning hukmdorlari va buyuk allomalarning dunyo ilm faniga qo'shgan xissalari o'rgatilib yoshlarga vatanparvarlik ruhi singdirib, mos voris bo'lish lozimligi targ'ib etildi. Ma'rifatparvar ziyolilar tarixni yaxshi o'rgangan holda hikoya, she'r, pesa va asarlar yaratdilar. Xususan Amir Temur va uning faoliyati tarixiga murojaat qilgan ma'rifatparvar jadidlar XX asrning boshlarida u haqida asarlar yaratishgan. Shunday jadidlardan biri Abdurauf Fitrat edi. Abdurauf Fitrat mavjud tuzumning asl maqsadini anglagan holda asarlari va she'rlarida tarixiy mavzularga murojaat qildi. Amir Temur nomi Fitratning o'ttizdan ortiq ilmiy va publitsistik asarlarida tilga olingan. Abdurauf Fitratning adabiy merosida yurtning boy tarixi, buyuk qahramonlari, yuksak madaniyati, tuganmas xalq merosi bilan faxrlanish muhim ahamiyat kasb etadi. U o'zining maqolalarida, "Yurt qayg'usi" (Temur oldida) kabi sochma hikoyalarida Turkistonni bir vaqtlar dunyodagi eng buyuk davlatlardan biri bo'lib, butun jahonga mashhur bo'lgan allomalar yetishtirib berganligini ta'kidlaydi.

Abdurauf Fitratning dramalari haqida gapirilganda, "u bir qator sahna asarlarida tarixni orqaga, o'rta asr voqealariga o'girib, Abo Muslim, O'g'izxon, Chingizxon va Temur kabi tarixiy shaxslar haqida asar yozadi. Bunday asarlarida u o'tmish hukmdorlariga sig'inadi, ularni ko'kka ko'tarishga, yangiliklarni tan olmaslikka harakat qiladi"- deb tanqid qilinadi¹.

* O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti.

¹ Boltaboev H. Fitrat va jadidchilik. (ilmiy-tadqiqiy maqolalar). Toshkent, 2007. 81-82-bet.

Temuriylar davri tarixi va adabiyoti alohida davr sifatida tadqiq etilganiga qaramay, Fitrat bevosita badiiy asarlarida Amir Temur siymosini tiriltirishga urinadi va “Temur sag‘anasi” nomli sahna asarini dunyoga keltirdi. “Temur sag‘anasi” bir pardali drama asari bo‘lib 1919 yilda yaratgan edi, lekin asar matni hozirgi kunga qadar topilmagan. Asar yozilishi bo‘yicha ayrim olimlar 1917 yoki 1918 yil sanasini taxmin qilsalar ham ko‘plab tadqiqotchilar 1919 yilda yozilganligini ma‘lum qiladi. Chunki 1919 yili Fitrat Toshkentda edi. Uning boshchiligida 1919 yilda Toshkentda tuzilgan “Chig‘atoy gurungi” tashkiloti turkiy xalqlar madaniyati, san‘ati, adabiyoti, tarixi, til va imlosi kabi sohalarni jiddiy o‘rganishni oldiga maqsad qilgan edi. Uyushma tomonidan ko‘plab tarixiy manbalar yig‘ilishi va o‘rganilishi bu asarning yaratilishiga yordam bergan bo‘lishi mumkin. Ammo ushbu tashkilot bolsheviklar tomonidan sekin-asta ta‘qib ostiga olindi. “Temur sag‘anasi” asari ayni shu davrda sahnada namoyish etildi. Biroq tezda uning namoyishi taqiqlandi. Sababi u “Chig‘atoy gurungi” faoliyati bilan bog‘liq holda uning dasturini aks ettirgan badiiy asarlardan edi.

Garchand asarning asl matni topilmagan bo‘lsa-da, drama voqealarini tiklashda bizga uning publitsistik asarlari, xususan, “Yurt qayg‘usi” umumiy nomi ostida chop etilgan uch sochmasi katta yordam beradi. Fitratning katta asarlari yaratilishida uning dastlab shu mavzuda yozgan maqola va she‘rlari asos bo‘lgan. Jumladan, uning “Arslon” asarini tug‘ilishida “Buxoroning holi” maqolasida kambag‘al Tursunning turmush tasviri, “Chin sevish” va “Hind ihtilolchilari” asarlari uchun “Angliz va Turkiston”, “Sharq siyosati” singari maqola va risolalari qanchalik rol o‘ynagan bo‘lsa “Temur sag‘anasi”ning tug‘ilishida “Yurt qayg‘usi” shunday asos vazifasini o‘tagan.

“Yurt qayg‘usi” turkumiga kirgan “Temur oldida” lavhasi to‘g‘ridan to‘g‘ri “Temur sag‘anasi”ga aylanib qolmagan. Fitratning bir pardali dramalarida ko‘ringan adabiy uslubidan kelib chiqsak, ular ko‘proq dialog xarakteridagi asarlar bo‘lgan. “Yurt qayg‘usi”da bir o‘zbek yigiti mamlakatdagi tartibsizliklardan, bebosh rahbarlar, noahil ziyolilar va johil olomondan ranjib, buyuk bobosi Amir Temur ruhidan ko‘mak o‘tingani uchun uning maqbarasiga ziyoratga keladi. Ziyorat taomili bo‘yicha o‘z otasining oldida bir oz yoziladi. Uning so‘zlari ko‘proq “Yurt qayg‘usi”dagi fikrlarga mantiqan yaqin bo‘lgan. *“Hoqonim, ezilib talangan, talanib yiqilgan, yiqilib yaralangan turk elining bir bolasi sendan ko‘mak istarga keldi. Bog‘lari buzilgan, gullari so‘lgan, bulbullari uchirilgan Turonning bir qorovuli senga arz etarga keldi”*². Dramaning birinchi ko‘rinishi qahramonning “arzi holi” bayonidan iborat. “Temur sag‘anasi”dagi ikkinchi ko‘rinish, bevosita darddan bezovta bo‘lib, qahramon nazdida qabrdan tik turishi asarning eng yuqori ruhiy va ma‘naviy nuqtasi hisoblanadi. Amir Temurni o‘z qabridan tik turib, xalqiga qarata aytgan so‘zlari dramaning eng ta‘sirli lavhalaridan bo‘lgan. Uning so‘zlari

² Fitrat A. Tanlangan asarlar. I jild. Toshkent: Ma‘naviyat. 2000. 26-bet.

“Yurt qayg‘usi” (Temur oldinda) sochmasidagi shoirning murojaatiga javob tariqasida berilgandek taassurot tug‘diradi.

“Temur sag‘anasi” dramasi bizgacha yetib kelmagan bo‘lsa-da, u haqidagi ayrim manbalarda asar qahramoni tilidan quyidagi parcha keltiriladi: “*Men sizlarga ko‘p narsalar yetkardim. Ne bo‘ldiki, bir zamonlar sharaflı va jasur bir millatning zulmi ostida qolmish. Kimlar bog‘laringdan qushlaringni quvmoqda!...O‘talar merosidan nimani oldingiz! Sizdan talab etaman, qalqingiz!...O‘lkani tuzatingiz, avlodlarimizning hur yashamoqlarini ta‘min etingiz. Agar shunday qilmasangiz, o‘lka bir buyuk mozorlik holiga kelur*”³. O‘z navbatida ushbu asar bolsheviklar hukmronligidagi mavjud hukumat tomonidan tanqidiy baholangan va namoyishga ruxsat etilmagan. Ushbu parcha garchi asarning asosiy voqealarini to‘la ochib bermasa ham, uning mohiyatini anglashga yordam beradi. Abdurauf Fitrat Amir Temurning ko‘zi bilan davr voqealarini ko‘rgan, uning ruhi bilan o‘lkani “kelgusidagi buyuk mozorlik holi”dan qutqarish uchun shu kundayoq kurashga bel bog‘lash kerak degan mantiqni ifoda qila olgan.

Davr matbuotida Fitratning mashhur “Temur sag‘anasi”, “Chin sevish”, “Hind ixtilolchilari” dramalari haqida: “Vatanparvarlik g‘oyalari bilan yo‘g‘rilgan bu asarlarning tomoshasiga kelganlar, shu qadar qattiq ta’sirlangan edilarki, ular har safar tomosha so‘ngida teatrlardan ko‘z yoshlarini oqizib chiqib ketardilar,”- degan haqiqatni qayd etadi.

Fitrat o‘z asarlarida mavjud tuzumning asl maqsadi, zo‘ravonligi, erksizlikka asoslanganidan o‘ta qayg‘uradi. O‘zining o‘tli dardlari, millatini ozod va hur ko‘rish istaklarini badiiy asarlari orqali xalqiga yetkazmoqqa tirishadi. O‘z davrining ma‘rifatparvarlaridan biri sifatida Fitrat otobobolarining kimligini anglagan millat hech vaqt zulmga, istibdodga bo‘ysinmasligini tushunadi.

Filolog olim I. G‘aniev ta’kidlaganidek, millatimizni o‘zligini anglashidan chalg‘itish uchun “sobiq ittifoqning “dono siyosiy psixologlari” moziyda o‘tgan ulug‘larimiz O‘g‘uzxon, Amir Temur, Bobur shaxsiyati, faoliyatini imkon qadar qora ranglarga bo‘yab, ularni o‘z xalqiga salbiy qilib ko‘rsatish usulini qo‘llagan⁴. Va bu amalda million nusxalarda chiqqan maktab darsliklariyu oliy o‘quv yurtlarining kitoblarigacha singdirilgan.

Fitrat shunday buyuk bir yurtning o‘z davriga kelib ayanchli ahvolga tushib qolganligidan g‘am chekadi, buning sabablarini izlaydi. Yurtini Amir Temur kabi milliy qahramonlarga muhtoj ekanligini quyidagicha tasvirlaydi: “*Ey Chingizlarning, Temurlarning, O‘g‘uzlarning oilalarining shonli beshiklari! Qani uchiqidinging yuksak o‘rinlari? Qullik chuqurlariga nedan tushding?! ... Dunyoni “urxo”lari bilan titratgan yo‘lbars yurakli bolalarining*

³ Olimjon H. Fitratning adabiy ijodi haqida // Sovet adabiyoti. 1936. №5. 67-bet; Yosh leninchi // 1935 yil 10 mart.

⁴ I.G‘aniev.Fitratshunoslik. Buxoro, 1995. 29-bet.

*qani?... Qani u chaqmoq chapishli botir haqonlaring? Qani u avval o'q yurushli o'tli beklaring? Insonlik olamini qanotlari ostinda olgan haqonliging nechun kuchi o'ldi? Kuchingmi ketdi? Kimsasizmi qoldi?"*⁵.

Fitrat parchalangan, ezilgan Turkiston nomidan Amir Temur sag'anasiga iltijo qilib deydi: *"Bag'rim yoniq, ko'zim qora, ko'nnglim siniq, bo'yim bukuk. Sening ziyoratingga keldim, sultonim! Ezilgan boshim, qisilgan vijdonim, kuygan qonim, o'rtangan jonim uchun bu sag'anangdan davo izlab keldim haqonim! Yuz yillardan beri jafo ko'rub, g'am chekib kelgan turkning qonli ko'z yoshlarini etaklaringga to'karga keldim. Qorong'iliklar ichra yog'dusiz qolgan o'zbek ko'zlari uchun tuprog'ingdan surma olg'ali keldim... Lekin o'z kuchsizligini anglab qaytib o'tirgan va qon yig'lagan turkning holini aytarga keldim, haqonim!"*⁶.

Mustamlakachi Rossiya imperiyasi tomonidan talanib, nochor ahvolda qolgan Turkiston holatini sohibqironga shunday bayon etadi: *"Ulug' haqonim! Turklik sharafi talandi... Turkning nomusi, e'tibori, imoni, vijdoni zolimlarning oyoqlari ostinda qoldi. Turkning yurti, ulog'i, o'chog'i, Turoni yot qo'llarga tushdi. Turkning belgusi, ongi, o'ylovi, ziyrakligi jaholat o'lkasiga ketdi. Sening qiliching bilan dunyo egasi bo'lgan turk tinchgina bir yotoq topolmay qoldi"*⁷. Fitrat yurtimizni bunday tushkun holatdan olib chiqish, uning mustaqilligi uchun kurashishga o'z davrining ziyolilari nomidan Temurga va'da qilib deydi:

*"Ey arslonlar arsloni! Mening yozuqlarimdan o't, Meni qo'limni tut, Belimni bog'la, muqaddas fotihangni ber! Sening dunyoga sig'magan g'ayratingga ont ichamanki, Turonning eski sharaf va ulug'ligini qaytarmasdan burun ayog'laringda o'tirmasman"*⁸.

Shuningdek, aytish joizki, millat ziyolilari har qanday ta'qiblarga qaramasdan, o'tmish allomalarimizni unutmadilar, ularga sodiq qolishga harakat qildilar. 1922-1923 yillarda Buxoro Xalq Respublikasi maorif noziri bo'lgan Abdurauf Fitrat tahsil olish uchun xorijga yuborilayotgan talabalarni Samarqandga olib bordi. Amir Temur sag'anasi oldida tiz cho'kib qasamyod etishga da'vat qildi⁹. Bu milliy istiqlol g'oyalari umrbod sadoqat ko'rsatish, el orasida ilm-ma'rifat tarqatish qasamyod edi.

Jadid ma'rifatparvarlari yurt farovonligi, obod va ozodligi uchun kurashda millatning o'zligini anglashiga yordam beruvchi barcha vositalardan foydalanishga harakat qildilar. Sovet hukumati ham jadidchilik va uning yetakchilari katta kuch ekanligini yaxshi bilar edi. Ularning g'oyalari va mafkurasi yoshlarning qanchalik qudratli kuchga aylantirishini tasavvur

⁵ Fitrat A. Tanlangan asarlar. I jild. Toshkent: Ma'naviyat. 2000. 45-bet.

⁶ Fitrat A. Tanlangan asarlar. I jild. Toshkent: Ma'naviyat. 2000. 48-bet.

⁷ Fitrat A. Tanlangan asarlar. I jild. Toshkent: Ma'naviyat. 2000. 48-49 betlar.

⁸ Fitrat A. Tanlangan asarlar. I jild. Toshkent: Ma'naviyat. 2000. 50-bet.

⁹ Batafsil qarang: Naimov N. Buxoro jadidlari. Toshkent: Fan, 2000. 32-33-betlar.

qilganlar. Shu bois ham buning ildizini qirqish payiga tushdilar. Ularni soxta ayblovlar bilan hibsi etib qatag'on qildilar.

KAYNAKÇA

Boltaboev H. Fitrat va jadidchilik. (ilmiy-tadqiqiy maqolalar). Toshkent, 2007.

Fitrat A. Tanlangan asarlar. I jild. Toshkent: Ma'naviyat. 2000. 26-bet.

Olimjon H. Fitratning adabiy ijodi haqida // Sovet adabiyoti. 1936. №5. 67-bet

Yosh leninchi // 1935 yil 10 mart.

I.G'aniyev. Fitratshunoslik. Buxoro, 1995. 29-bet.

Fitrat A. Tanlangan asarlar. I jild. Toshkent: Ma'naviyat. 2000. 45-bet.

Fitrat A. Tanlangan asarlar. I jild. Toshkent: Ma'naviyat. 2000. 48-bet.

Fitrat A. Tanlangan asarlar. I jild. Toshkent: Ma'naviyat. 2000. 48-49 betlar.

Fitrat A. Tanlangan asarlar. I jild. Toshkent: Ma'naviyat. 2000. 50-bet.

Naimov N. Buxoro jadidlari. Toshkent: Fan, 2000. 32-33-betlar.

EMİR TIMUR SANATTA VE EDEBİYATTA

Lütviyye ASGERZADE*

Her ulusun tarihi misyonu, gücü, kültürü, devleti ve imparatorluğu ile ölçülür. Bir bireyin gücü ise, ait olduğu ulusa, ulusal kültüre hizmet eden fiziksel ve ruhsal enerjisiyle ölçülür. Bu bakımdan insanlık tarihine yön veren Türkler, dünya halkları arasında ilk sıralarda yer almaktadır. Dünya tarihine yön veren şahsiyetlerden biri de Büyük Türk Kağanı Amir Teymur'dur.

Dünya tarihine yön veren Emir Teymur, kazandığı zaferler ve kurduğu imparatorluk ile adını Dünya tarihine altın harflerle yazmıştır. Yaşanan ve yazılan tarih edebiyatta da yankısını bulur. Dünya hükümdarı Emir Timur'un kişiliği ve zaferleri Doğu ve Avrupa tarihine, fatih imajı edebiyatına yansımış ve adı epistolyar (mektup) edebiyatında sıkça anılmıştır.¹ Başyepiskop Johann ve İspanyol büyükelçisi Rui Gonzalez de Clavijo'nun eserleri² Emir Timur'un ilk örnekleridir. Batılı yazarlar Emir Timur hakkında yazarken Doğu kaynaklarına başvurmuş; İbn Haldun, İbn Arabşah, Nizameddin Sami, Sarafaddin Ali Yazdi'ye atıfta bulunmuşlar. Dünya edebiyat ve kamuoyu Timur'a çeşitli açılardan yaklaşmasına rağmen, ona olan ilgi azalmamış. Christopher Marlo'dan başlayarak, şiirinde Timur imgesini yaratan Hote'ye ("Batı-Doğu Divanı"nda, "Timur şöyle der..." parçası"), yirminci yüzyıl Amerikan edebiyatında Cengiz, Timur konusu, Hayyam ve Timur romanlarını kazandıran Harold Lemba'ya kadar dünyanın ilgi odağı olmuştur.

Yazar Edgar Allan Poe gençlik şiirlerini Tamerlane (1827) adıyla yayımlar. Hatta Poe, 1833`yılında Baltimore Saturday Visiter Dergisinde yayımlanan iki şiirinde ("Fanny" ve "To-") "Tamerlane" mahlasını kullanır. Bir yıl sonra (1928) Harold Lemb, yazdığı eserine Timurlang, ismi verir.

* Prof. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8078-3484>, asgerzadelutviyye@yahoo.com.tr

¹ Akademik E.Rtveladze ve profesör A.Saidov'a göre, 1415'te İtalyan Katolik Kilisesi'nde görev yapan Bernardo de Mignanelli, Latince "Timur'un Hayatı" adlı bir broşür yazmış ve henüz o broşür çalışılmayıp.

² Клавихо Рюи Гонзалес де. Дневник путешествий ко двору Тимура в Самарканде в 1403-1406. (В кн: Сборник отделения русского языка и словестности Акад.наук, м.28, СПб 1981).

Fatihin imajı Avrupa'da sadece kitaplarda değil, keza resim ve müzikte de yaratılır. Emir Timur'un 16. yüzyıla ait dört tablosunun Paris Milli Kütüphanesi'nde muhafaza edilmesi bunun kanıtıdır. Timur'un portresinin yaratıcıları arasında İtalyan, Alman, İngiliz ve Fransız sanatçılar yer alır. Ünlü Hollandalı sanatçı Rembrandt, Hintli bir minyatür sanatçısının çalışmasından esinlenerek varisleri arasında Emir Timur'un bir resmini çizdi. İtalyan bestecileri; Gaspıranı ve Leo, Timur hakkında bir opera yazdı. Gaspıranı'nın Timur operası 1710'da Viyana, Leo'nun operası 1722'de Napoli Tiyatrosu'nda sahnelendi. 1724'te Alman besteci George Fridric Handel, Timur operasını yazdı. Bütün bunlar, Avrupalıların dünya fatihi Emir Timur'a karşı tutumunun ölçüsüdür. Eserlerin Viyana, Napoli gibi tiyatrolarda sahnelenmesi, Avrupalıların Dünya fatihi Timur hakkında yazılanları sadece okumakla kalmayıp sahnede de izlediklerini göstergesidir. Örneğin, Rus sahnesinde, Çar Alekey Mihayloviç'in tiyatrosunda seyirciler, Christopher Marlo'nun "Büyük Tamerlan" trajedisi "Tamerlan ve Bayazıt Hakkında" veya "Timur – Aksakın çocukluğu" adlı oyun hazırlanmış ve Marlo'nun "destansı bir kahraman" olarak tarif ettiği Emir Timur'u sahnede izlemişler. 16. yüzyıldan itibaren Avrupa'da ve daha sonra Amerika'da Emir Timur hakkında Büyük Tamerlan adıyla değerli eserler yazılmış ve büyük ilgiyle karşılanmıştır. Eğer Avrupa edebiyatında daha önce cengaverlik romanları Büyük İskender ve Yuli Sezar hakkında yazılırdısa, Orta Çağ'da bunların yerini dünya tarihini yenileyen Emir Timur'a adanmış eserler aldı. Türk dünyasında çeşitli isimlerle tanınan Emir Timur, Avrupa'da Timur veya Büyük Tamerlan olarak tanıtıldı.

Avrupa'da yazılan eserler arasında İngiliz oyun yazarı Christopher Marlo'nun 1587-88 yıllarında yazdığı manzum trajedisi "Büyük Tamerlan"³in özel bir yeri var. Marlo önce Büyük Türk Kağanını eserine verdiği adla tanıtır; "Büyük Tamerlan." Emir Timur'un olağanüstü bir güç ve büyük bir şahsiyet olduğunu kaydeder ve Timur'un Ankara'daki zaferini "kendinden memnun Türklere dövüş sanatlarında bir ders" olarak nitelendirir. Bunu sadece Türklere bağlamak doğru değildir. Parantez içerisinde belirtelim ki, Emir Timur'un verdiği dersler çok. Örneğin, Semerkant'ta dünyaya meydan okuyan Amir Teymur, çocukları ve torunu dünyaca ünlü astronom Mirza Uluğbey'in mezarlarını ziyaret ederken muhtemelen kimsenin gözünden kaçmayan bir gerçek var. Kendinin öğretmeninin ayaklarının dibine gömülmeyi vasiyet eden Emir Timur'un, türbeyi ziyaret eden herkesin yüksek yere gömülenin bir bilim adamı olduğunu bilmesi gerektiğini söylediğinin gerçekleşmesi. Sağda, zamanının ünlü bir bilim adamı yüksekte gömülü. Mezarın başında direğe benzeyen uzun bir ağaç. Ağacın tepesinde kandil gibi bir şey asılı. Üst ve sağ yönlerde hocasının, uca ve sağ semtlerde alimin mezarlarıyla çevrili kendinin defnedileceği yeri

³ Кристофер Марло Сочинения. Тамерлан Великий, часть I и II, (Москва 1961).

belirleyen Teymur'un, bilim adamına verdiği değeri ayrıca bir tarih dersi, ahlak dersidir.

Marlo'nun 1590' yılında yayınlanmış, iki bölümden oluşan "Böyük Tamerlan" eserine. Emir Timur'un cahangirlik ve dünyaya hakim olma fikrini benimseyen, eseri yazarken Timur'un insan zekası, gücü, dünyadaki yaşamın değişimi ve mevcut servete sahip olma felsefesinin özünü ortaya koymaya çalışan yazar amacına ulaştı. Tamerlan imajında zamanının sosyo-psikolojik sorunlarına değinen yazar, hümanist düşüncelerini dile getirdi, dramatik olayların arka planına karşı karakterini ortaya çıkardı ve karakterinin doğasında bulunan çelişkileri gösterdi; Tamerlan bilge, zeki, iradeli, ileri görüşlü, sağduyulu ve güçlüdür. Bin yıllık bir tarihe sahip dünyada yeni bir tarih yazıyor.

Kitabın birinci bölümde, Timur'un silah arkadaşlarıyla Anadolu'ya saldırı hazırlıkları ve çeşitli ülkelerdeki askeri seferleri anlatılıyor. Olaylar Timur'un Türk hükümdarı Bayazıt'ı yenmesi ve ele geçirmesi etrafında dönüyor. Bazı sahnelerde Timur kendini Hector ve Achilles ile karşılaştırır. Bu durumda yazar, sanatsal hayal gücüne tarihsel gerçeklerden daha fazla güç verir ki bu normaldir. Bölüm Anadolu Sultanı Orkan (Orhan) ve Emir Timur arasındaki çatışmaya odaklanmaktadır. Birbirlerine hakaret ediyorlar. Bu noktada Orkan, Timur'dan daha sert görünüyor, O'na "adi skif", "yaramaz", "alçak" diyor. Esaret altında bile Yıldırım Bayazıt, Emir Timur'a hakaret etmeye devam ediyor; Ona "adi İskit", "alçak hırsız." Der...⁴ (Marlo, 1961: 87). Eser her iki hükümdarın, her biri ayrı ayrı 27 ve 28 mısra haciminde uzun monologlarını içerir. Ayrıca bu monologlar Emir Timur ve Yıldırım Bayazıt'ın bir tanıtımı gibidir.

Marlo, eseri yazarken daha çok "latın traktatlarından, örneğin 1553'te Floransalı Piero Perondini tarafından yazılan "İskit İmparatoru büyük Timurlenk'in Hayatı", 1518'de Cenevizli Baptist Frekaz tarafından yazılmış "О достопамятных изречениях и деяниях" (Anılar ve işler) ve 1544 yılında İspanyol Mexia de Ovando Pedro tarafından yazılmış "Сборник различных наставлений" (Çeşitli toplama talimatları), Philip Lonitzer'in "Türk Chronicles" (Türk kronikleri) vb. tarihi ve psevdo tarihi eserlerinden faydalandığı için eserde kafese kapatılan Yıldırım Bayazıt ve Zabina (Olivera) aşağılanıyor. Çünkü Yıldırım Bayazıt ve eşi Olivera'nın Emir Timur tarafından aşağılanmasıyla ilgili Bizans kaynaklarında asılsız bilgiler yer almaktadır. Son sahnede Yıldırım Bayazıt bir kafeste. Zabinadan su ister, o, çıkarken kafasını demir parmaklıklara vurarak intihar eder. Onu gören Zabina

⁴ Кристофер Марло. Сочинения. Тамерлан Великий, часть I и II, (Москва 1961), 87.

da aynı şekilde intihar eder. Bu duruma üzülen Tamerlan, Yıldırım Bayazıt ve Zabina'nın törenle gömülmesini emreder. Yazar eserin ikinci bölümünde Yunan mitolojisini kullansa da Timur ile Zenocrata arasındaki aşk daha çok göze çarpmaktadır. Tamerlan daha çok kız arkadaşıyla ve aile ortamında canlandırılıyor. Sonunda Tamerlan zaferlerinden bahseder. İşgal ettiği ülkeleri listeler. Timur, önce Hindistan'ı, sonra tüm Batı'yı fethetmeyi düşünüyor. Ancak o toprakları ele geçiremeyeceğinin derin üzüntüsünü ve ıstırabını dile getirir. Oğullarına: "Benim yapmadığımı yapın ve fethedemediğim toprakları fethedin" diye emreder. Emir Timur, ölümün eşiğindeyken yine büyüklüğünü, kararlılığını gösteriyor. Eser fatih Tamerlanın ölümüyle sona erer.

Marlo'nun şiirsel trajedisi Büyük Tamerlan'ın, konusu tarihten alınmış olsa da tarihe sadık kalınarak yazıldığını söylemek mümkün değildir. Yazarın eseri yazarken duygu ve düşüncelerini eklemesi doğaldır. Eserin konusu dünya fatihi Emir Timur'un yürüyüşleri ve zaferleri yani tarihin olaylarıdır. Bu noktadan hareketle eserin ilk kısmı, tarihin olaylarına uygun olarak daha gerçekçi bir şekilde yazılmıştır.

İkinci bölüm, Timur'un evlilik mutluluğuna, Zenocrats ile nişanlanmasına, evliliğine ve sevgili karısının ölümüne odaklanmaktadır. Bu bölümde olaylar çoğunlukla yazar tarafından hayal, duygular ve heyecan, abartılar olayları gerçeklikten biraz uzaklaştırır. Ancak tüm bunlar Marlo'nun çalışmalarını gölgede bırakmaz. Çünkü, Timur'un hayatı ve faaliyeti hakkında Marlo'nun zamanında çok az tarihi malzeme vardı. Bazı araştırmacıların fikrine, "yazar, Doğu'nun hükümdarından Batı'nın hükümdarının yüzü olarak bahseder. Kahramanını güzel bir şekilde anlatır. Tarih kitaplarında zayıf ve topal olarak tanımlanan Timur, Akilles gibi altın rengi saçlı, uzun ve güçlü kolları olan uzun boylu, geniş omuzlu bir kahraman olarak tasvir edilir⁵. Aslında, Marlo'nun tasvir ettiği kahramanın görüntüsü, tarih kitaplarından tanıdığımız fatih Amir Teymur'a daha yakındır. Gerasimov'un antropolojik analizi, bacağına yara olmasına ve bacağına biraz çekmesine rağmen Timur'un "172 cm boyunda, sağlıklı, kaslı, koyu saçlı bir adam, 69 yaşında olmasına rağmen kafatasında ve iskeletinde belirgin yaşlılık belirtilerinin olmadığını kanıtıyor."⁶ Yani Emir Timur 172 sm boyunda, sağlıklı, kaslı, koyu saçlı bir cengaverdi. Marlo, Timur'u olduğu gibi tarif eder.

⁵ Наси́ев Давуд. Азербайджан едебиyatında tarihi драм. (Баку, 1993), 43

⁶ Герасимов М.М. Портрет Тамирлана. Краткие сообщения Института истории материальной культуры им. Н.Я.Марра. вып. XVII, 1947

Sovyet arkeologları, Stalin'in emriyle 21 Haziran 1941'de Amir Teymur'un mezarını kazdılar. İki gün süren kazıların ardından tabutun kapağı görüldü. Gerasimov tabutun kapağını açtı ve iri başlı bir adamın iskeletiyle karşılaştı. Bilim adamlarının buldukları iskeletin Amir Teymur'a ait olduğundan emin olmalarının nedeni ise iskeletin sol bacağındaki yaralanma izleri. Ertesi gün, Hitler Almanya'sının savaş ilan etmeden SSCB'ye saldırdığı haberi yayıldı. Bilim adamları ve arkeologlar

Dramanın başında "adi İskitli", "çoban", "kaçakçı", "hırsız" olarak sunulan Tamerlan, perdeden perdeye değişerek ününe ün katar. "Hükümdarların başlarından taçları alır.

Araştırmacı D.Hacıyev`in fikrinde, "Kristafor Marlo "Büyük Tamerlan"da düşlerinde kurduğu hükümdarını yazmış"⁷ (Hacıyev, 1983: 43). Bu da doğru değil. Emir Timur, Marlo'nun düşlerinde kurduğu değil, gerçek bir hükümdardı. K.Marlo, "Büyük Tamerlan" eseriyle Emir Timur imajını İngiliz edebiyatına getiren ilk yazardır. Marlo, "Büyük Tamerlan" eseri ile İngiliz ve Batı Avrupa edebiyatında Emir Timur'a, bir bütün olarak Doğu tarihine ilgi uyandırdı. İlkler her zaman değerlidir ve diğerlerinin önünü açar. Bu açıdan bakıldığında, Marlo'nun Doğu tarihine, Emir Timur'un kişiliğine hitap etmesinden sonra, Avrupa'da büyük Emir Timur'a ilgi daha da arttı. Bu bağlamda İskender, Atilla, Napolyon, Cengiz Han gibi zaferleriyle tarih yazan ve dünyanın yarısını fetheden büyük tarihi şahsiyet, "Dünyanın Hükümdarı", "Hükümdarların En Merhametlisi ve Adaletlisi", "Dövüş Sanatları Uzmanı", "Dünya hükümdarı", "Savaş Tanrısı" gibi adları Batı edebiyatında ölümsüzlük kazanmıştı.

Emir Timur'un imajı Doğu edebiyatında da defalarca oluşturulmuştur. Ankara Savaşı hikayesinde, Ahmed Cevdet Paşa'nın Kısas-ı Enbiya ve Tarih-i Hulafa (1874-1888) adlı eserinin 12. bölümü, "Tercüman gazetesinde yayımlanan Padişahların Sohbeti öyküsünde, 1906-1907 yıllarında Abdülhak Hamid'in Tayflar Geçidi eserinde, Ruhlar Geçit Töreni'nde, Hüseyin Cahid'in Topal adlı eserinde vb. Tarihi kaynaklarda ve edebi eserlerde Emir Timur ve Yıldırım Bayazıt'ın adı birlikte geçmektedir.

Ankara savaşı sıradan bir savaş değildi. Ankara savaşında iki fatih karşı karşıya gelmiş, hüsrarla sonuçlanmış ve Yıldırım Bayazıt yenilmiştir. Hamid, Tayflar Geçidi'nde bazı meselelerde Sultan'ın yanında yer alsada, Yıldırım Bayazıt'i kardeşi Yakub'u öldürdüğü için suçlayır. Emir Timur'a yenilgisini onun bir kardeş katili olmasına ve "kardeşi Yakub'un ahını almasına" bağlar; "Tatarlar ihanet etseler de etmeseler de zaten yenilenecekdi," çünkü Yakub'un ahını almıştı. Hamid, Tayfların Geçidi'nde Emir Timur'un topallığına

hemen kazıları durdurdu ve geri döndü. Gerasimov, Amir Teymur'un kemiklerini Moskova'ya götürür. Bir süre sonra Sovyet komutanı General G. Zhukov, Stalin'e Semerkant'taki olaylar ve savaşın başlamasının Amir Teymur'un mezarının açılması (lanet) ile bağlantılı olabileceği konusunda bilgi verdi. Stalin, Özbekistan Komünist Partisi birinci sekreteri Usman Yusupov ile temasa geçti ve Amir Teymur'un kalıntılarının derhal Gur-Amir'e iade edilmesi gerektiğini söyledi. Ama bu kolay bir iş değildi. Çünkü M. Gerasimov hala laboratuvarında kemikleri inceliyor. 15 Kasım 1942'de cenazeler geri getirilerek Moskova'dan özel bir trenle defnedilmek üzere Özbekistan'a gönderilmişti.

⁷ Hacıyev Davud. Azerbaycan edebiyatında tarihi dram. (Bakü, 1993), 43

değınmeden geçmez. Ancak bunun "Tatar-Türk birliğı" hedefine ulaşmasının önünde hiçbir engel olmadığını vurgularken, Emir Timur'un karakterini, kimliğini ve amacını kendi dilinden vermektedir: "Ben ercim (aksağım), fakat yolumda sanma aksadım, Tatarü-Türkü müttehıd (birleştirmek) etmektir amacım"⁸ (Hamid, 1971: 36).

Tarihi kaynaklara ve sanat eserlerine daha geniş ve farklı şekilde yansıyan konulardan biri de Osmanlı Padişahı Yıldırım Bayazıt ile Emir Timur arasında Ankara Savaşı sonunda Yıldırım Bayazıt'ın ele geçirilip Emir Timur'a getirilmesine ilişkin konuşmadır. Ahmed Cevdet Paşa'nın "Ankara Savaşı" finalinde⁹ Yıldırım Bayazıt ile Emir Timur'un son karşılaşması şöyle: "...Timur çadırdan çıkub bir kaç addım irelide seyirttiyi ve el sıkışdıktan sonra ağırlamağa saygı ile elindən tutdu, çadır içine götürdü, meclisin yukarı başında oturtdu ve kõnül alacak sözler ile yabancılığı giderdi: "Hatirinizi hoş tutunuz. Bir kaç gün isteğe uymayan günlerin geçmesinden ümitsiz olmayınız" - dedi"¹⁰ (1982: 137).

Azerbaycan romantik edebiyatında Timurname mahalesi Ali bey Hüseyinzade'nin "Füruseti-Siyaset" (1908-1910) adlı eseriyle başlar. Füruseti-Siyaset'in "Timurname" bölümünde Emir Timur ile ilgili tüm ideolojik soruların cevaplarını bulmak mümkün. Ali Bey, sadece Füruseti-Siyaset eserinde değil, ilmi makalelerinde de Emir Timur ve Cengiz Han konusunu önemser ve herkese tavsiye eder: "Türk ve Tatarların iftihar olan Çingizlilere ve Timurlulara... şüphesiz kendi kavımını ehya eden, kendi memleketlerini abad eden, Uluslarını ilerlemeye iten, onu kültürün en üst seviyelerine çıkaran ve şeref kazandıran bu büyük Cihangirlere, halkları ve milletleri açısından değil, diğer ve rakip milletler açısından bakarsak, Cihangirler hakkında kesinlikle iyi şeyler söyleyemeyiz"¹¹ (Hüseyinzade, 1997: 210). Kırmir, İsmail Bey Gaspıralı'nın "Mukalimeyi-salatin" adlı eserinde Timur'u övdüğünü, düğünlerde "Timur'un Dolusu", "Timur'un Marşı" Marşlarını çaldırıldığını ve bu iki marşın notaya alınmasını tavsiye ettiğini belirtir¹² (Kırmir, 1996: 32). Türk tarihi meselesine Osmanlı bağınazlığı açısından değil, Türk milliyetçiliğı açısından yaklaşan A.Hüseyinzade, Y.Akçura, İ.Gaspıralı gibi, Nihal Atsız da Emir Timur'u Hunlar, GökTürkler gibi ideolojik bir Türk devleti kurmak isteyen bir hükümdar olarak görmüş, onu Türk düşmanı olarak görmenin yanlış ve günah olduğunu belirtmiş, Emir Timur'u geleceğı gören bir dahi olarak takdim etmişti: - "Slav tehdidini gören Timur, Yıldırım'a Leh'e, Rus'lara ve Litvanya'lıları birlikte etkisiz hale

⁸ Hamid Abdülhak. Teyfler geçiti. (İstanbul, 1971), 36

⁹ Ahmet Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiya, haz. M. İz, KB Yayınları, İstanbul 1985

¹⁰ Türk edebiyatı tarihi (İstanbul:1982), 137

¹¹ Hüseyinzade Ali Bey Siyaseti füruşet. (Bakü, Bilim, 1994), 137

¹² Kırmir Cafer Seydahmet Kaspıralı İsmayıl bey. (İstanbul, 1996).32.

getirmeyi teklif etti. Avrupa ordularını yenen büyük cengaver Yıldırım, maalesef bunu redd etti"¹³ (Atsız, 1990: 37).

Ali bey Hüseyinzade'den sonra Cavid Efendi, Emir Timur hakkında yazdı. Çünkü "Ali Bey'in Timur'a yaklaşımı, modern siyasi karakteri nedeniyle Cavid'e çok yakındı"¹⁴ (Turan, 2010: 228). Yazar, tüm eserlerine nüfuz eden Türkçülük ve Turancılık ideolojisi gücünü Ali Bey'in fikir ve ideolojisinden almıştı. "İnançlı ihtiyarla (Ali bey`le) omuz omuza yürüme hakkına sahip olan Cavid Efendi, Timur'dan yazmadan edemezdi"¹⁵ (Asgerzade, 2015: 464). O, Alibey`den aldığı olağanüstü fikir gücü ve özel yeteneği ile konuyu ele aldı. Ali Bey gibi Cavid Efendi`nin de asıl görevi millete kimliğini ve milli aidiyetini anlatmaktı.

Tarihi romanlar yazarı Memmed Said Ordubadi de Emir Timur hakkında "Teymurlang ve Yıldırım Bayazıt" adlı iki perdelik bir oyun yazmış¹⁶ haksız savaşları kınamıştı. Ordubadi, Timur ile ilgili olaylara farklı bir yön vermiş, tarihi ve aşkı anlatan bir drama yazmıştır. Eserin içeriğine göre Timur'un kızı Zarifa Banu ile Yıldırım'ın oğlu Musa birbirlerini çok seviyorlar. Bu sırada Timur ve Yıldırım arasındaki ilişkiler tırmanır ve kanlı savaşlara yol açar. Zarifa Banu, çeşitli yollarla bu kanlı savaşı durdurmaya çalışmaktadır. Oyun Zarifa'nın şu sözleriyle sona erer: "Türk-Tatar halkının düşmanlığına ve kan dökülmesine vazgeçilmiştir. Mahv olsun Cahangirlik ve savaşlar! Yaşasın aşk ve sevgi! "

Ordubadi her ne kadar Timur ile ilgili olaylara farklı bir yön vermek, romantik-tarihi bir dram yaratmak istese de "Türk-Tatar halkının düşmanlığına, kan dökülmesine son verildi" sözleriyle de Türkle Türkün savaşmasına tutumunu da ifade etdi. Azerbaycan edebiyatında Emir Timur hakkında yazılan sanatsal eserlerin içerisinde en mükemmeli Cavid Efendi`nin Türk düşüncesi ve tarihe bağlılığı ile kaleme aldığı "Topal Timur" trajedisidir.

Topal Timur'un yazılış tarihi (1926) dikkat çekicidir. Bu yıllarda Türk toplumuna karşı devlet düzeyinde Rus müdahalesi devam edirdi. Yazar, Azerbaycan'da ve genel olarak Rus Türkleri arasında izlenen bölücü politikanın özünün; edebi dilde parçalanma, ortak bir kültürün yerel bir kültüre dönüşmesi, Türk faktörü ile Türkistan faktörü arasındaki dogmatik bağların zedelenmesi ve buna bin türlü saldırganlıkla uygulanan Rus

¹³ Atsız, Nihal Türk tarihinde meseleler. (İstanbul,1990).37.

¹⁴ Turan Azer. Cavidname. (Bakü, Bilim ve Eğitim, 2010), 228.

¹⁵ Asgarzade Lutviyya. Ali bey Hüseyinzadeh'in izinden giden Hüseyin Cavid efendi / Büyük düşünür ve yazar Ali bey Hüseyinzade. (Bakü: Karaağaç, 2015), 452-464.

¹⁶ Eser yayımlanmamıştır. M. Fuzuli El Yazma Eserler Enstitüsü'nde halen muhafaza edilmektedir.

politikasının farkındaydı. Eserin yazılma sırasında "siyasi oyunlar" vardı. Bu kez, "Siyasi oyun Semerkant ile Bursa arasında değil, Moskova ile Ankara arasındaydı. Türkiye ile Rusya arasındaki dış dostluk ihtimali Topal Timur'un yaratılmasına engel olmur. Kanahetimizce, eserin yazılmasına izin verilmesinde amac sanatçının ideolojik düşüncelerini öğrenmekti. Halbuki Rusya'daki Türk kıskançlığı Azerbaycan Türklerini milli şuur, milli hayat ve milli ruha yönlendiren eserlerin uygulanmasına izin vermezdi. Topal Timur böyle kaotik bir zamanda yazılır, teatro sahnesinde tamaşaya konulur, hemen de yasaklanır. Raporlara göre, o sırada çalışan bazı hükümet yetkilileri kör ve topaldı. Ancak oyunun yasaklanma nedeni kör ve topal yetkililerin durumu değildi. Eserin, Türk toplumunun acısını, Turan coğrafyasının ahlaki ve ekolojik krizini, siyasi ideolojisini, Ortak Türk kültürünü ve Ortak Türk Dili'ni ifade etmesinde idi. Genel olarak Topal Timur eserinin yazılması ve sahnede gösterilmesi Cavid Efendi'nin Rus politikasına karşı protestosu, Azerbaycan'daki politikasına bir darbesi idi. Yazar, Türk Almas'ı Moskov'dan gelen Rus Olga ile karşılaştırarak davetsiz misafirlere - Bolşeviklere mesaj gönderirdi"¹⁷ (Asgerzade, 2020: 110).

Almas: "Bana bak Olga, bizden ne istiyorsun?" Yeter, git. Türkistan ovalarında, Semerkant bahçelerinde yabancılara yer yok duyuyormusun? Ah!... Bu saygısız fitneyi kendi ellerimle boğmak istiyorum"¹⁸ (Cavid, 2007: 311).

Topal Timur eserinin 1926 yılında Bakü'de düzenlenen ilk Türkoloji Kongresi ile yaşıt olması da dikkat çekicidir. Sanki Topal Timur eseri kurultaydan önce Turan, Türk Birliği meselesine tokunan yazarın Türkoloji Kongre'ye toplanan Türklere armağanıydı. Türkler 1926'da dünyanın her yerinden Turan'ı kurmak için Bakü'de toplandı. Ülkede izlenen gizli politika, Bakü'deki Birinci Türkoloji Kongre'den (1926) birkaç yıl sonra açıktan izlenmeye başlandı. Çünkü bu birlik, Türklerin bir araya gelebilmeleri, aynı dili konuşabilmeleri, Türkler hakkında aynı duyguları paylaşabilmeleri, Turan'ı konuşmaları Rusları korkuttu. Zira Türkler bu birlik ile Azerbaycan'ı işgal eden Bolşeviklere varlığını ispatlamış, zamanı geldiğinde birleşebileceklerini ispatladı. Daha sonra Türkçülerin başına gelecek olan Türkçe konusu, 1926'da Sovyetler Birliği henüz altı yaşındayken yapılan Birinci Türkoloji Kongre'de Türklere milli benliklerini, tarihlerini, kültürlerini hatırlatan Ali Bey Hüseyinzade'nin dilinde ele alındı. Bu, Alibeyin kendi vatanında Rus faşizmine bir hitapıydı: "Biliyorsunuz?! Türkler kimdir ve kimlerdir?"¹⁹ (Hüseyinzade, 1998: 1).

¹⁷ Asgerzade Lütviyye. Emir Teymur: tarihte ve edebiyatda. (Globedit, 2020),110

¹⁸ Cavid Hüseyin. Eserleri. Beş ciltte, 2 cilt, (Bakü, Bilim, 2007),63.

¹⁹ Hüseyinzade Ali Bey Siyaseti fûruset. (Bakü, Bilim,1994),1.

1926'da Rus işgali altındaki ülkede Türkoloji Kongresi'nin yapılması aslında, Türkler için bir tuzaktı. Reprssiya ile sonuçlanan cinayetlerin başlangıcıydı. İşgal altındaki Azerbaycan'da Türkoloji kongresinin yapılmasına Bolşeviklerin izin vermesinin birçok nedeni vardı. Cumhuriyeti yok eden Bolşevikler, Türkolojiyi, Türkologları yok etmeye, Türk kelimesini Rusya içindeki Türklerin hafızasından silmeye kararlıydı. Bu kongreden sonra milli ideolojinin büyük ve kutsal bir çizgisi yok edilecekti ve edildi. Bele bir siyasi oyunun tüm hızıyla devam ettiği bir dönemde, "Topal Timur"un sahnelenmesi Bolşevikler için tehlikeliydi ve yasaklanması normaldi.

Cavid Efendi'nin Emir Timur'a karşı "sistemantik tavrı", "Cengiz gibi, Timur gibi bir kahramana bir anıt yap!" Fikrinin uzun yıllardır kafasında olduğu fikriydi. 1912'de otuz yaşında iken yazdığı "Meral" trajedisinde Emir Timur'a "kahraman" der. Cengiz Bey ile Baypolad arasında geçen diologda Büyük Türk'e karşı tavrını şöyle ifade eder:

"Cengiz: -... Biraz adil olmalısın, her milletin tarihi meydanında - ... Yabancılar kahramanlarına, Büyük Iskender'e, Büyük Napolyon'a anıtlar inşa ediyor, hiykeller diktirir. Sadece bizler!... Bizler ise Cengiz gibi cihangirleri, Timur gibi kahramanları hunhar, canavar (kurt) olarak boyamak istiyoruz! ..."²⁰ (Cavid, 2007: 63).

Beypolad: - Dürüst olmak gerekirse, bu konuda size katılıyorum. Aslında milletimiz çok donuk ve çok haksız... Her zaman düşmandan duyduğu iftiraları doğru zanneder ve buna göre konuşur"²¹ (Cavid, 2007: 83). Yazarın bu düşünceleri aynen "Yabancıların taktığı gözlüklerle kendimize, insanımıza, ırkımıza bakıyoruz. Türkleri Türklerin mazisi olarak görmek istiyorsak, yabancıların gözlüklerini kırıp olaya kendi gözlerimizle bakmalıyız; yani atalarımızdan kalan eserleri ve belgeleri kendi araştırmalarımızla değerlendirmeye çalışmalıyız",- söyleyen Yusuf Akcura` düşünceleriyle örtüşmektedir. "Cengiz ve Timur'u Türklerin ve Tatarların gururu" olarak nitelendiren Ali bey Hüseyinzade'nin oluşturduğu "tarihi kavram, Türk tarihinin meselelerine karşı tutumun genel yapısı", Cavid tarafından daha da geliştirildi, söyleye biliriz. Bu kavramı eserlerinde takip eden Nihal Atsız, Ankara, savaşına Osmanlı fanatizmi açısından değil, Türk milliyetçiliği açısından yaklaşır. Topal Timur Beyi, Hunlar, Gök Türkler ve Cengizler gibi ideolojik bir Türk devleti kurmak isteyen bir hükümdar olarak kabul eder. Onu Türkiye Türklerinin ulusal düşmanı olarak görmenin yanlış ve günah" olduğu fikrini izhar eder. Ankara savaşını "kardeş kovğası" olarak nitelendirir. Türk ile Türkün arasındaki çekişme yanlış olsa da tarihte bu çekişmelerin yaşandığına dair bir gerçek var. Herkes gibi her hükümdar da

²⁰ Cavid Hüseyin. Eserleri. Beş ciltte, 2 cilt, (Bakü, Bilim, 2007),63.

²¹ Cavid Hüseyin. Eserleri. Beş ciltte, 3 cilt, (Bakü, Bilim, 2007),8311

“Mete, Kürşad, Tonyukuk, Kül Tekin, Alp Arslan, Fatih, Yavuz, Kanuni, Yıldırım, keza Timur'un da yanlışı var. Ancak Timur, "Yıldırım'a birlik teklif etmiş ama ne yazık ki büyük cengaver Yıldırım reddetmiş. Bu iki güç, Yıldırım ve Timur, savaşmak yerine birleşmeği seçerlerdiyse, tüm Türkler bir bayrak altında birleşecek, Turan kurulacaktı. Emir Timur Turan'ı Yıldırımsız kurdu. Vamberi Timur'un dünyadaki ve Türk kültüründeki yerini şöyle tanımlıyor: “Timur devri-saltanatı ile Orta Asya tarihinde devri hükümler olmuşdur. Zira Timur'a kadar gelib geçen, Orta Asya tarihinde dönem dönem hüküm süren Harezmi hükümdarları ne kadar gerçek Türk ırkından olsalarda bu husustan haberleri olmayıb. Emir Timur, Moğol-Çin dünyası üzerindeki Türk zaferini somutlaştırdı ve Türk unsuruna hak ve müstehak hak ettiği avantajı vermeye çalıştı”²² (Vamberi, 1991: 54). “Geçmiş olmayan bir milletin geleceğine inanmayan yazarı rahatsız eden konulardan biri de tarih ve tarihî şahsiyetler, Türkler ve Turan meselesiydi (Yıldırım Beyazid, Amir Teymur)”²³. Ana fikri Turan Birliği olan eserde yazar görüşlerini Divanbeyi'nin dilinden şöyle ifade ediyor: “Ama Yıldırım'ı desteklemek istemiyorum. Çünkü ikiniz de Turan dünyasının bir kutbusunuz. Bu iki kutup çarpışırda ortada feci bir uçurum açılır. Ve bu anlaşmazlığı kullanarak çevredeki yabancı devletler de Türk dünyasına saldırma fırsatı buluyor”²⁴ (Cavid, 2007: 226).

Emir Timur ve Yıldırım Beyazıt güçlü cengaverlerdi. Ama görünen o ki Osmanlıların Türk ve Müslüman olduğunu Emir Timur Yıldırım Beyazıt'dan daha iyi anlamıştı. Timur'un politikasının merkezinde Türk birliği fikri vardı. Emir Timur Yıldırım, Beyazıt'tan da aynı siyasi düşünceyi, birbirini dinlemeyi ve birlik olmayı bekliyordu.

Geçen yüzyılın başında, iki edebiyat devinin mevcut siyasi süreçlerin arka planına karşı Timur'a atıfta bulunması çok düşündürücü ve anlamlıdır. Hem Siyaseti-Füruset'teki “Timurname”, hem de Topal Timur eseri, Türk halklarının yirminci yüzyılda halkların gericiliğe karşı milli direnişinin ve milli birlik bilincinin azaldığının ifadesidir. Keza her iki düşünür, Alibey ve Cavid Efendi, aynı üslup ve aynı kaynaklarla konuşuyorlar: "Bu bir zamanlar şöyle demiş bir adamdır: 'Kurrayi-erzin'in üç aylık sakini iki hükümdara bölünmeye değmez”²⁵ (Hüseynzade, 1994: 228).

O dönemde Hıristiyan dünyasının "binicilik" ("siyaseti-füruset") politikasının Türk dünyası için büyük bir tehdit olduğunun farkında olan Alibey gibi Cavid Efendi de Avrupa'yı görenlerden biriydi. Ali Bey'in

²² Vamberi German. Emir Timur. (Bakü, Azerbaycan Devlet Kitab Palatası,1991), 54.

²³ Asgarzade Lutviya Hüseyin Cavid'in tarihi dramalarında "toplumsal ayaklanma" / Bilimsel Çalışma Dergisi. (Bakü, 2019), s.59-63

²⁴ Cavid Hüseyin. Eserleri. Beş ciltte, 3 cilt, (Bakü, Bilim, 2007),226

²⁵ Hüseyinzade Ali Bey. Siyaseti füruset. (Bakü, Bilim).228

temkinliliği Cavid'e de geçmişdi. Sovyetler Birliği'nde Türk birliğini zor koşullarda destekleyen Cavid Efendi, Topal Timur'un finalinde Avrupa ülkelerinin her zaman bir fırsat beklediğine ve dünyadaki savaş alevlerini ateşlediğine vurgu yapır: "Avrupalıların dilleri farklı, yürükleri daha farklı. Her halükarda ülkemiz bir aslan yuvası olarak kalmamalı. Evet düşmanlarımız görsün ki Türk çocuğu sadece baskıdan zevk almıyor, aynı zamanda yaşıyor ve yaratıyor"²⁶ (Cavid, 2007: 317).

Türk sözünü zihinlerinden silmek isteyen, Turan imparatoru Emir Timur ile Avrupa'yı sarsan Osmanlı Padişahı Yıldırım Bayazıtı'n sahnedeki görünmesini istemeyen Bolşevikler, ilk gösterimin ardından Topal Timur'un sahnelenmesini yasaklar. Christopher Marlowe'nun "Büyük Tamerlan" adlı eserinin hala Avrupa ve Amerikan tiyatrolarının repertuarında olmasına ve Washington'daki William Shakespeare Tiyatrosu'nun 2007 sezonunu bu eserle açmasına rağmen"²⁷ (Turan, 2010: 226). Topal Timur'un ilk gösteriden sonra yasaklanmasının nedeni eserin ideolojisinin Pyotr'un haleflerine verdiği vasiyetle çelişmesiydi.

Cavid Efendi'nin Timur'u, tarihi kaynaklardaki Emir Timur'a çok yakındır. Türk tarihi kaynaklarını bilmek, bu kaynaklara güvenmek Cavid Efendi'nin Emir Timur imajını yaratmasına yardımcı olmuştur. Yazar Emir Timur'u "Büyük Timur", "Sarsılmaz İmparator" olarak taktim etmiştir: "Kağanlar bana Turagay oğlu Kağan Timur derler! Yeşil şehir'de dünyaya atıldım. Semerkant'ta doğdum. Dedem, köyümde Gürkan hanedanının baş kahramanı Barlas aşiretinin hükümdarıydı. 12 yaşındayken kendimde bir bilgelik ve büyüklük duygusu hissetmeye başladım. Benimle tanışanları ciddi bir haysiyet ve saygıyla alırdım. On sekiz yaşında binicilik ve avcılıkla ilgilenmeye başladım. Vaktimin çoğunu Kuran okuyarak, satranç oynayarak ve at oynayarak geçirdim. Sonra Amir Qazan'a yaklaştım ve Hüseyin Kurt ile savaştım. İlyas Hoca'ya koştum, veziri ile bozuştum. Oradan uzaklaştım, Türkmenler tarafından yakalandım ve daha sonra birçok arkadaşla buluştum. Türkmenler tarafından ve ardından birçok arkadaşım tarafından yakalandım. Belucistan ile savaştım. Bazen kazandım, bazen kaybettim. Bacağımda bir yara var, işte topaldım. Evet, yaralı Aslanım, topal kaplanım! Sonra Çetleri boğdum, Çağataylıları Maveraunnehr'den kovdum, Semerkant'a girdim ve halkın saygısını kazandım. Bir kurultay çağırdım, sözümü geçirdim. Belh'e gittim. Emir Hüseyin'in işini bitirdim. Tekrar Semerkant'a döndüm. Emir ilan edildim. Gamar Aladdin ile savaştım ve kazandım. Kızı Dilşad Ağayı aldım. Harezm'e girdim ve kalelerini devirdim. Azerbaycan kollarına atıldı. Gürcüstan haraçgüzarım oldu. Karakoyunlular isyan ettiler ve ayaklar altında ezildiler. Şah Mansur isyan etti ve bir anda başı kesildi. Evet, benim Cihangir

²⁶ Cavid Hüseyin Eserleri. Beş ciltte, 3 cilt (Bakü, Bilim,2007),317

²⁷ Turan Azer. Cavidname. (Bakü, Bilim ve Eğitim, 2010), 226

dahi!... Ülkemi tahammül ve mürüvvetle yönettim. İnsanları umutla korku arasında yakaladım. Birçok anlaşmazlıkla karşılaştım, acı çektim, acı sözler ve azarlamalar duydum. Ama beni eleştiren cahillere aldırış etmedim bile. Sadece çalıştım. İnisiyatifim ve etkinliğimle herkesi susturmayı başardım. Her durumda vatandaşlarıma danıştım. Ben hain ve fitneci vükalayı yanıma uğratmadım...H er zaman ordunun ve halkın moralini düzeltmeye çalıştım. Ben gerçeğin ve adaletin temsilcisiyim. Bir ülkede baskı ve istibdad yoğunlaşırsa, buna seyirci kalmam. Halkın güvenliği için zulmün kökünü kazımak ve o ülkeyi rehabilite etmek isterim. Bu yüzden Horasan'a girdim ve tüm İran'ı devirdim. Moskova'nın kenarlarını sardım ve Hindistan'a gittim. Evet, benim Büyük Timur! Benim sarsılmaz İmparator!"²⁸ (Cavid, 2007: 334).

Yazarın Emir Timur ile Yıldırım Bayazıt arasındaki savaşta Emir Timur'u haklı çıkarması, onun tarihi olaylara ve tarihi gerçeklere karşı duyarlı yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Tarihi kaynaklar ve incelenen mektuplar, Emir Timur'un Yıldırım Bayazıt'e saygı duyduğunu, aslında onunla savaşmak istemediğini ve Yıldırım'ı bir "dindaş" olarak gördüğünü göstermektedir.

Bu günün prizmasından yanaşanda da Türkün Türke bu şekilde hakaret etmesi kabul edilemez ve Emir Timur, aldığı aşağılayıcı cevaplara kızmakta haklı görünüyor. Cavid Efendi'nin Türk tarihine adını yazdırmış bir fatihe saygı duruşunda bulunması, birlik olmak yerine aşağılayıcı sözlerle cevap vermesi kabul edilebilir bir şey değildi: "Ben ondan kardeş sevgisini beklerken aldığım cevap. Ah Yıldırım, Yıldırım! Seninle hoş geçinmek isterken sen çakalları, tilkileri üzerime şımartıyorsun. Gara Yusif ve Ahmed Calayir beni iyi tanır ama Yıldırım!.. Zarar yok, o da beni tanır. İran'a ayak bastım, en büyük cengaverler önümde durmadı, Mazandaran çakalları gibi ormana kaçtılar. Moskova'ya saldırdım ve Rus prensleri korkmuş kuzey ayıları gibi dağılmaya başladı. Hindistan'a yürüdüm ve Sultan Mahmud, Gang'ın kıyısında bir kaplan gibi oklarımı avlayıp diz çöktüler. Evet, bir gün mağrur Yıldırım, başkent Bursa'da Timur'la buluşur, o zaman işte o zaman benim kim olduğumu hakkı ile anlar. Evet, Timur'u saymayanlar kendi elleriyle kendilerine mezar kazıyorlar"²⁹ (Cavid, 2007: 314). "Ama her şeyde azim ve yönlendirmeyi sevdiğim kadar, ihtiyatlı olmayı da seviyorum. Gerektiğinde düşmanlarıma karşı bazen sabır ve hoşgörü gösteririm. Bazen gafil ve cahil olmaktan zevk alıyorum"³⁰ (Cavid, 2007: 312). Timur, Yıldırım'a büyük bir "sabır ve azim" göstermiş ve her seferinde sert, umursamaz cevaplar almasına rağmen, Yıldırım'ı caydırmak için elçiler

²⁸ Cavid Hüseyin. Eserleri. Beş ciltte, 3 c, (Bakü,Bilim,2007),334

²⁹ Cavid Hüseyin. Eserleri. Beş ciltte, 3 c, (Bakü,Bilim,2007), 314

³⁰ Cavid Hüseyin. Eserleri. Beş ciltte, 3 c, (Bakü,Bilim,2007), 312

gönderdi, mektuplar yazdı. Mektuplarında Yıldırım'a "oğlum Yıldırım Han" yazdığı halde Yıldırım Bayazıt, Timur'a "Lang Timur" diye hakaret ve tehdit eder, savaşı kışkırtır. Ankara'nın Çubuq ovasında iki fatih karşı karşıya gelir ve Yıldırım Bayazıt, Emir Timur'a mağlup olur. İki kan ve can kardeşin savaşı, "yalnız fırsat bekleyen düşmanı" - Hıristiyan Avrupa ve komşu ülkeleri memnun etti. Gurur duyduğumuz tek şey, Emir Timur ve Yıldırım Bayazıt'den sonra 19. yüzyılın sonlarına kadar Avrupa'dan Hindistan'a Türk-İslam bayrağı dalgalandıranların bu büyük Türk Kağanının şeceresini temsil etmeleridir.

Kabul görmüş bir felsefe var: "Nehrin akışını bir kez izleyebilirsiniz." Bu noktadan hareketle tarihte yer almış şahsiyetleri ve olayları tek seferde ve zamanında izlemek mümkündür. Ancak tarihteki tüm olayların yazılıp gelecek nesiller için ölümsüzleştirilmesi için Zafername'ler, Timurname'ler yazılır. Tarihte literatürde yansımaları bulunmayan hiçbir olay yoktur. Hatta bazen tarihi olaylar tekrar tekrar edebi eserlerin konusu olarak seçilir. Bu açıdan bakıldığında Büyük Türkistan-Turan İmparatorluğu'nun kurucusu Emir Timur hakkında yazılmış sayısız edebi eser bulunmaktadır. Emir Timur'a yapılan muraciat, özellikle yirminci yüzyılda Rus işgali sırasında daha aktual hale geldi. Ulusal bir özgürlük ve bağımsızlık kahramanı olarak kabul edilen Emir Timur imajı, Sovyet yönetiminin ilk yıllarında Azerbaycan ve Özbek edebiyatında da sembolize edilmiştir. Cavid Efendi'nin Topal Timur'u gibi, Abdurrauf Fitrat'ın Timur'un Sağanağı'nda ideolojinin şiddetli saldırısına uğradı. Cavid Efendi ve Abdurrauf Fitrat aynı yılda İstanbul Üniversitesi'nde okudu. Her ikisi de İsmail Bey Gaspiralı'nın Ceditçilik projesi nedeniyle yurduna bir "mürşit" olarak döndü. Her iki "mürşit" in eserlerine NKVD tarafından el konuldu. Cavid'in "Cengiz" ve "Attila", Fitrat'ın "Oğuz Han" ve "Ebu Müslim" dramaları kaybedildi.

Sergei Borodin'in "Semerkant'ın Yıldızları", Kazak yazar Abish Kekilbayev'in "Efsanenin Sonu" (1974), İsa Hüseyinov'un (Muganna) "Kıyamet", Gabil'in "Nesimi" ve diğer eserlerin ideoloji çağında yazıldığını belirtmek gerekir. "Sovyet döneminde yazılan bazı eserlerde; Sergei Borodin'in "Semerkant'ın Yıldızları" üçlemesinde, Kazak yazar Abis Kekilbayev'in "Efsanenin Sonu" (1974) ve Azerbaycanlı yazar İsa Hüseyinov'un (Muganna) "Kıyamet" adlı romanında Timur karakteri "tek taraflı", "çarpık" olarak tanımlanmakta ve okuyucuya sunulmaktadır. Tabii bu her eser için geçerli değil.

Bahsettiğimiz gibi, bu eserler ideolojinin en zor zamanlarında yazılmıştır, o zaman Türk Kağan Timur'un adını anmanın ne kadar büyük bir cesaret olduğunu kabul etmeliyiz. 1991` yılında bağımsızlığımızı kazandıktan sonra millet geçmişinden büyük bir gurur ve saygıyla bahsetmeye başladı. Yunus

Oğuz'un iki bölümlük romanında Emir Timur, Türk kağanı "olarak sunuldu.³¹ Yazar, "Emir Timur - Zirveye Doğru" adlı kitabında, Japonya Denizi'nden Ege Denizi'ne kadar geniş bir alanı kaplayan dünyanın en büyük hükümdarlarından, imparatorluk kuran imparatorlarımızdan biri olan Emir Timur'u tanıtmanın önemine vurgu yapar. Yazarın romanı "Amir Timur" olarak adlandırması tesadüf değildir: Gezegenlerin Mutlu Dizilişinin Hükümdarı (yıldızların doğumda düzgün hizalanmasını gösteren titül), Turan'ın hükümdarı, Dünyanın Fatih, Yüzyılın İmparatoru, Yedi İklimin Yenilmez Komutanı, Sahibkırın... Marozzi'ye göre "bütün bu unvanların üzerinde duran bir isim -Tanrı'nın Kırbağı, Timur ismi- ona daha çok yakışıyordu"³² (Marozzi, 2012: 9). Yazar, romandaki tüm bu ince nüansları dikkate alarak, ustasının nasihatini tercih eden Emir Timur'un gücünün ilim, kılıç, kalem ve iman bütünlüğüne dayandığını vurgular. Yunus Oğuz'un ideolojiden sıyrılarak, milli bir ruh ve düşünceyle yarattığı Emir Timur imajı, sadece hükümdar olarak değil, insan olarak da okuyucunda sempati uyandırıyor. Romanda Emir Timur, aynı zamanda bir eş, baba, büyükbaba ve kayınpeder olarak tasvir edilir. Emir Timur'un eşlerine karşı tedbirli olması, oğullarına karşı şefkati, torunlarına olan bitmeyen sevgisi ve gelinine gösterdiği özen, Büyük Fatih'i okurun gözünde bir insan olarak da yükseltir. Aslında, "Tarihsel bir romanda asıl mesele, büyük tarihi olayların tasviri değil, bu olaylara dahil olan kişilerin imajının yaratılmasıdır. Bu, o tarihsel gerçekliğe ait insanların davranışlarını ve düşünme biçimlerini belirleyen toplumsal ve insani güdülerini anlamamız gerektiği anlamına gelir"³³ (Georg, 1969: 44).

Tüm yazılı eserlerin sonunda dünya tarihinin akışını değiştiren, tarih yazan ve yaratıcı eserler yaratan İslam inancının, Türk düşüncesinin, cengaver gücünün, yarattığı devletin başkenti Semerkant'ı, İmparatorluğun imparatoru Emir Timur'un imajı canlanıyor.

Emir Timur hakkında dünyada ve ülkemizde binlerce eser yazılmış; Ali bey Hüseyinzadeh "Timurname", Cavid Efendi "Topal Timur", İsa Hüseyinov "Maşhar", Gabil "Nesimi", Hamid Arzulu "Alınca kalesi" vb. ders kitaplarında bahsedilmiş, makaleler yazılmıştı. Yunus Oğuz'un eserine diğerlerinden daha çok odaklandığımız gerçeği, yazarın Emir Timur'a A.Hüseyinzade ve Cavid'in izinden giderek "yabancıların gözlüklerinden değil, kendi gözlerimizle" bakmasıdır.

³¹ Oğuz Yunus. Emir Timur: Zirveye doğru. (Bakı: Apostrof, 2011); Oğuz Yunus. Emir Timur: Dünyanın hükümdarı. (Bakü, Apostrof, 2012)

³² Marozzi. Timurlenk, İslam'ın Kılıcı, Cihan Fatih, Çev. Hülya Kocaoluk, (İstanbul, Yapı Kredi, 2005). 9

³³ Georg Lukacs. The Historical Novel. (Harmondsworth, 1969).44

Yirminci yüzyılın başlarında, Cavid Efendi, ideolojik seleflerinin sözlerine dayanarak, ideal Türk kahramanı Emir Timur'un portresini kendinehas bir dilde, tarihi kaynaklara dayanarak, tarihe sadık bir şekilde yazdı. Böylece Türk Kağanı, Emir Timur'u tarih kitaplarından edebiyata, edebiyattan tiyatro sahnesine taşıyarak milletimize tanıttı. 21. yüzyılın başında Yunus Oğuz, aynı duygu ve düşünceyle Türk fatihi Emir Timur'u 21. yüzyıl okurlarına sundu ve bu şekilde Cavid Efendi'nin "İhtiyar bir Türkün vasiyeti" şiirindeki vasiyetine uydu. Tosh, "Tarih, bilinen değerlere etki edecek "anımlar" arayışında delinmez, ancak mevcut durumumuzu mümkün olan en geniş şekilde denemenin bir aracı olarak görülür"³⁴ (Tosh,1997:20). Der.

Literatürde Emir Timur konusunu incelediğimizde "kollektif belgeler" ve "siyasi bir savaş alanı"³⁵ (Tosh,1997:3) olan tarihe söz konusu olduğunda bir araç olarak, söz konusu olduğunda amaç olarak baş vurduk. Çünkü Emir Timur'u tarihte incelemeyen edebiyatta yaratılan imgelere yaklaşma sorumluluğunun farkına varılamaz.

KAYNAKÇA

- Ahmet Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiya, haz. M. İz, İstanbul: KB Yay., 1985, VI, 303, 309.
- Atsız, Nihal Türk tarihinde meseleler. (İstanbul,1990).37.
- Asgerzade Lütviyye. Emir Teymur: tarihte ve edebiyatda. (Globedit, 2020),110
- Asgarzade Lutviyya. Ali bey Hüseyinzadeh'in izinden giden Hüseyin Cavid efendi / Büyük düşünür ve yazar Ali bey Hüseyinzade. (Bakü: Karaağaç, 2015), 452-464.
- Asgarzade Lutviyya Hüseyin Cavid'in tarihi dramalarında "toplumsal ayaklanma" / Bilimsel Çalışma Dergisi. (Bakü, 2019), s.59-63
- Cavid Hüseyin. Eserleri. Beş ciltte, 2 cilt, (Bakü, Bilim, 2007),63.
- Cavid Hüseyin. Eserleri. Beş ciltte, 3 cilt, (Bakü, Bilim, 2007),226
- Hacıyev Davud. Azerbaycan edebiyatında tarihi dram. (Bakü, 1993), 43
- Georg Lukacs. The Historical Novel. (Harmondsworth,1969).44
- Hamid Abdülhak. Teyfler geçiti. (İstanbul,1971), 36
- Hüseyinzade Ali Bey. Siyaseti fûruset. (Bakü, Bilim). 228
- Kırimer Cafer Seydahmet Kaspıralı İsmayıl bey. (İstanbul, 1996).32.

³⁴ Tosh John Tarihin Peşinde. Çev. Özden Arıkan, (İstanbul, 1997). 20

³⁵ Tosh John.Tarih Vakfi, 44

Lütviiye Asgerzade

- Кристофер Марло Сочинения. Тамерлан Великий, часть I и II, (Москва 1961).
- Клавихо Рюи Гонзалес де. Дневник путешествий ко двору Тимура в Самарканде в 1403-1406. (В кн: Сборник отделения русского языка и словестности Акад.наук, м.28, СПб 1981).
- Герасимов М.М. Портрет Тамерлана. Краткие сообщения Института истории материальной культуры им. Н.Я.Марты. вып. XVII, 1947
- Oğuz Yunus. Emir Timur: Zirveye doğru. (Bakı: Apostrof,2011)
- Oğuz Yunus. Emir Timur: Dünyanın hükümdarı. (Bakü,Apostrof, 2012)
- Marozzi. Timurlenk, İslam'ın Kılıcı, Cihan Fatihi, Çev. Hülya Kocaoluk, (İstanbul, Yapı Kredi, 2005). 9
- Türk edebiyatı tarihi (İstanbul:1982), 137
- Turan Azer. Cavidname. (Bakü, Bilim ve Eğitim, 2010), 228.Hüseynzade Ali Bey Siyaseti fûruset. (Bakü, Bilim,1994), 137
- Vamberi German. Emir Timur. (Bakü, Azerbaycan Dövlət Kitab Palatası,1991), 54.

ULUSLARARASI EMİR TİMUR VE İZMİR SEMPOZYUMU BİLDİRİLER KİTABI

- MEHMET DOĞAN • GARİP GÖRGÜLÜ • QUDRATULLA OMONOV
 - SAVAŞ EĞİLMEZ • METİN BİLAL • XURSHİD FAYZIEV • JAMOLİDDİN ABDUKARİMOV
 - VOHİD XOLOV • AHMET TÜRKMEN- • AHMET TOKSOY • OKAN KÜSGÜN
 - ENSAR MACİT • HİKMET EMOL • HUSNİDDİN MAMADALIEV
 - MASHHURAXON DARMONOVA • FAROMARZİ FAYZULLO • RA'NO XODJAYEVA
 - GUMRU ŞEHRİYAR • SAODAT NAZAROVA
 - LÜTVİYYE ASGERZADE
- EDİTÖRLER/EDITORS
- AZAMAT ZIYO • OSMAN KARATAY •
 - SHERZODHON MAHMUDOV • VOHİD XOLOV

ULUSLARARASI EMİR TİMUR VE İZMİR SEMPOZYUMU

BİLDİRİLER KİTABI ARALIK 2021 İZMİR

